

*Életr. O. 6185/
12.*

ROUSSEAU J. J. ÉLETE ÉS MŰVEI

IRTA:
RÁCZ LAJOS

II. KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1928

142

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

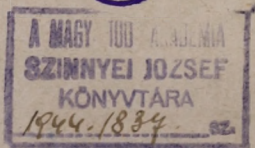
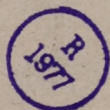
ÚJ FOLYAM

1928—1930. CYCLUS

ROUSSEAU J. J.
ÉLETE ÉS MŰVEI

AZ 1929-IK ÉVI ILLETMÉNY

124653

Pápa, 1928. Főiskolai könyvnyomda.

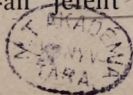
XI. FEJEZET.

Az új Heloise.

A regény cselekvénye, alapeszméje, a felölelt témák gazdag sorozata; telve van érzelmességgel, természetszeretettel; nagy hatása; hibái, a jellemek rajza; nyelvének újszerűsége.

Művei közt nagy műveinek sorozatát *Az új Heloise* nyitja meg; ez összes művei közül az, amelyben az egész Rousseau — a filozófus, a kálvinista, a politikus, a pedagógus, a költő, a természetkedvelő, a zeneművész — a legteljesebb mértékben föltalálható, amelyben mindeme különböző vonások és szempontok a legnagyobb mértékben összeolvadnak, amelyben önmagát, saját lényét, álmait, eszményeit, aspirációit festi.

Regénye, amelyet nemsokára a Remetelakban való letelepedése után kezdett írni, 1761 január havában hat, 12-ed ret alakú kötetben a következő cím alatt jelent meg: *Julie ou la Nouvelle Heloïse, ou Lettres de deux amans habitans d'une petite ville au pied des Alpes, recueillies et publiées par J. J. Rousseau* (Júlia vagy az Új Heloise, vagy két, az Alpok tövénél fekvő kis faluban lakó szerelmes levelei, amelyeket összegyűjtött és közrebocsátott Rousseau J. J.). Utóbb *Előszót* is írt hozzá (Préface de Julie), amely Duchesne-nél 1761 február 16-án jelent meg. Az illusztrációk

(Recueil d'estampes), amelyeket Rousseau útmutatása nyomán Coindet készíttetett Párizsban, még később, március hóban láttak napvilágot.

A regény főhősei: Saint-Preux, a nevelő és báró d'Etange Júlia, a növendék. A két fiatal szentimentális lélek csakhamar egymásba szeret s következnek az első vallomások, első csókok a clarensi ligetben, Saint-Preux önkéntes számkivetése a valaisi hegyek közé és a meillerie-i sziklák vad menhelyeibe. Báró d'Etange, mint telivér arisztokrata, máshoz akarja Júliát nőül adni, amivel kétségbeejti a fiatalokat; a szomorúság, a láz, a szánsalom meggyöngíti Júliát, aki átadja magát kedvesének. Az öreg báró egy heves jelenetben kevélyen elútasítja a polgári származású Saint-Preux-t, aki megkéri Júlia kezét; az elutasított szerelmes kénytelen a vidéket elhagyni s Párizsba megy, ahonnan továbbra is levelezésben áll Júliával s leírja neki a párizsi életet, társadalmi viszonyokat. A két szerelmes levelezését fölfedezik, s Júliát anyja halála (akit a bánat sírba vitt), a fájdalom és atyja esdeklései ráveszik, hogy a nála 20 évvel idősebb Wolmarnak, az ateista és erényes nyugalmazott katonatisztnek nyujtsa kezét. De még mindig szereti Saint-Preux-t s szívében örök hűséget fogad neki. Ám a templomban, Isten színe előtt, »amaz örökkévaló szem előtt, amely mindent lát«, midőn hűséget és engedelmességet esküszik férjének, hirtelen és teljes fordulat megy Júlia lelkében végbe, forradalom, amely teljesen átalakítja a szerelmesek sorsát és új irányt szab a regény folyásának. A protestáns erkölcsi lelkiösmeret, a hazugságtól való irtózással együtt, ami annak lé-

nyeges vonása, diadalmaskodik Júliában s kötelezi őt adott szavának megtartására.

Hat év telik el. Júlia, aki fiatal leány korában a középkori Heloise-hoz hasonlóan nevelőjének szerelmese lett, most — szintűgy mint ez — kegyessé válik, gondosan végzi családanyai kötelességeit, keresztyén szellemben neveli gyermekeit, bölcsen kormányozza házát, igazolja férje bizalmát. Saint-Preux, aki ez alatt szertebolyong a világban, végre visszatér hazájába. Júlia hat évi boldog, habár szenvedélymentes házasság után, nem bírva többé gyűlöletes titka terhét elviselni, megvallja multját Wolmarnak. Férje, a nagylelkű és filozófus Wolmar sem meglepetést, sem haragot nem mutat vallomására, sőt meghívja Saint-Preuxt, hogy jöjjön hozzájuk, lakjék velök s majd később vegye át gyermekei nevelését. Így Saint-Preux viszontlátja Júliát és a tavat; lelkesedéssel írja le egy angol barátjához intézett leveleiben a clarensi házat, a Wolmárék hasznos, boldog házas életét és foglalatosságait. Sőt Wolmar tovább megy; Júlia ligetében elárulja feleségének és Saint-Preux-nek, hogy már a vallomás előtt mindent tudott, hogy összes leveleiket olvasta és teljesen megbízik az erényökben. Kényszeríti őket, hogy öleljék meg egymást az ő jelenlétében s magokra hagyja őket Clarens-ban, míg ő Etange-ba megy. Így ez a hideg és bölcs férfiú játszik a tűzzel, és a két szerelmes, akinek kerülnie kellene egymást, naponta együtt van s fogadkoznak, hogy barátsággá változtatják a szerelmet és testvéri bizalmasságban töltik életök hátralevő részét. De a megpróbáltatás nagyon erős, a régi emlékek újult erővel támadnak

föl Júlia lelkében, aki megvallja Saint-Preux-nek, hogy ő, bár boldognak látszik, valójában nem boldog, ami Saint-Preux-t mély ábrándozásokba ringatja. Egy nap kirándulást tesznek a tavon, a vihar a meillerie-i sziklákhoz űzi őket, ahol Saint-Preux megmutatja Júliának menhelyét s elbeszéli neki ottani élményeit; éjjel térnek vissza, kéz a kézben, mindketten szerelmesebben, mint valaha. Ezúttal a kötelesség még győzedelmeskedett Júliánál a szív fölött, de érzi, hogy még egy ilyen diadal, s elveszett. Miután hasztalan igyekszik barátját özvegyé lett unokanővérével: d'Orbe Klarával összeházasítani, Júlia, akinek lelkén titkos bánat rágódott, aki lassankint betelt az élettel, a chilloni kirándulás alkalmával tóba esett gyermeke megmentése közben szerzett betegsége következtében meghal. Júlia utolsó napjai, beszélgetései, érzései, magatartása a halál előtt, hitvallása, utolsó levele és búcsúja Saint-Preux-től, amelyben — megvallva iránta való örök szerelmét, reábizza férjének és gyermekeinek gondját — alkotják a regény végét. Így az *Új Heloise* I. része a szenvedélynek, a szív elragadtatásának diadalát mutatja a konvencionális és okos erény fölött, míg a II. rész az őszinte erény győzelmét a szenvedély fölött, amikor ez, nem mint szenvedély, hanem mint hazug dolog, bűnössé válnék.

A regénynek, mint látszik, vékony cselekvénye van, az főkép az érzelmek finom, olykor hatalmas elemzésében lép elénk; a bonyodalom első renden a lelkiösmeretekben megy végbe, s a szerelem fokozatos előhaladásában, ballépésben, megbánásban, a világ törvényei előtt való meghájlásban, az

engedélyezett boldogsággal való jóllakottságban s a végső órában — amely megtisztít és megszenteli a hősiek erényt — a szív parancsaihoz való visszatérésben áll. Csupán két drámai epizód lép elénk: Júlia gyöngesége, majd később — halála; a két pont közt a dráma a házastársi erények csendes medrében folydogál. Az összes szereplők kevésbé cselekednek, mint szónokolnak; fővonásuk, ami levelezésükből elővillan: érzékenységük és elmés-ségük.

Egy műve sincs Rousseau-nak, amelynek számosabb és szembeötlőbb hibái lennének, mint ennek s mégis egy sem gyakorolt korára nagyobb hatást, mint ez. Az *Új Heloise*, bár a Rousseaut megelőző és vele egykorú francia regényirodalomhoz (Astrée, Cassandre, Cyrus, Princesse de Clèves, Gil Blas, Manon Lescaut, Paysan parvenu és Candide) csatlakozik, annak alapján áll: mégis számos, teljesen új, idegen elemet vitt be a francia regénybe, mi által azt teljesen újjáteremtette. Az még csak kisebb újítása, hogy az előkelő vagy történeti személyek helyére egyszerű falusi nemeseket tett s főhősnek egy egyszerű nevelőt szerepeltet, — mert e tekintetben már a Gil Blas, Marianne és Manon Lescaut szerzői is útmutatással szolgáltak neki; még inkább Richardson, aki egy egyszerű tanyai szolgáló történetét beszélte el. Fontosabb újítás már, s ez a Rousseau demokratikus fölfogását tükrözi vissza, hogy az *Új Heloise*, bár a lehető legregényesebb mű, a leginkább ment a rang és vagyon előítéleteitől; a plebejus hősből, akinek sem neve, sem ősei, annyi szenvedés és nemesség rejlik, amennyit csak egy emberi szív magában foglalhat.

Hasonlóképen a báró leánya és arisztokrata férje beérik az egyszerű falusi élettel, a háztartási foglalatosságokkal. Mindnyájan csak egyet kívánnak: visszatérni a természethez, amely előtt sem nemes, sem polgár, sem szegény, sem gazdag nincs. Ez által Rousseau korlátlan tért nyitott meg a regényírás számára. Az így kibővített regény képes a legmélyebb gondolatokat és a legmagasabb erkölcsi ideálokat kifejezni. S ez az erkölcsi tanulság Rousseau-nál nem rejtőzik el, hanem előre ott van s élénkíti és szépíti a regényt.

Soha komolyabb s az embert közelebbről érdeklő kérdéseket nem tárgyalt még regényíró a regényes történet leple alatt. Az író egyfelől az erkölcsiségre és a házastársi hűségre, másfelől az egyetértésre és a társadalmi békére, ezek megőrzésére, fenntartására vonatkozó alapeszmét tűzött maga elé, s még ha talán rosszul oldotta is azt meg, az betölti az egész regényt s az erényen alapuló házasság és a türelmességen alapuló vallás apologiájában csúcsosodik ki. Micsoda új téma volt az elmélkedésre Grimm és Voltaire kortársainak: a falun, távol az operától és a szalonoktól folytatott csendes és erényes élet! aztán Júlia, aki leborúlva imádkozik Wolmar és Saint-Preux megtéréseért, és példájával bizonyítja be, hogy ott, ahol a bölcselkedő leány elbukott, az alázatos és erős keresztyén nő diadalmaskodik! S e fontos kérdések körül az író mennyi más kérdést csoportosított, amelyek egyaránt érintik a köz- és magánéletet, mint pl. az olasz zene, az opera, a színházak és az irodalmi élet Párizsban, a részegség és absztinencia, a párbaj és az álbecsület, a nemesi

előítélet és az igazi nemesség, a nagyvilági élet, a szalóni társalgás, a házasságtörés, a természetes és a műkert, a koldulás, az öngyilkosság, a nevelés, az ima és a vallás, a szabad akarat és a fatalizmus, a jövő élet, a kath. és a prot. vallás kérdése, a házi takarékoság, — egyszóval Rousseau a regény álarca alatt az értelmi, erkölcsi, sőt anyagi élet egész programját kifejti személyei által.

Egészen újszerű volt az *Új Heloise* a tekintetben, hogy *érzés* volt benne, sőt tele volt *érzéssel*; Rousseau az érző lelkekhez szólt benne, azok megértették és válaszoltak reá. Rousseau ezeknek a szentimentális lelkeknek egy szenvedélytől hevített regényt nyújtott; ez a szenvedély, mely a regény első felében túlárad, diadalmaskodik és olykor gyönyörítas érzékiségbe csap át, a második részben az erkölcsi lelkiösmeret és az adott szó szentsége által megfékezve és visszaszórtíva hátra lép, — ez tölti be az egész művet, élénkíti meg annak lapjait, sőt még a halálban is diadalmaskodik. A regény összes személyeit magával ragadja a melancolia igézete és a lélek csábító epekedése: elérzékenyülnek a magok és a mások bajain. Minden cselekedetökbé belekevernek egy adag szomorúságot és az megfűszerezi örömeiket, forrongásba hozza szerelmöket, meghatóbbá teszi a körülök levő dolgokat, amelyekre ráüti bélyegét. Wolmar házában *én* szemek sohasem szárazak és a könnyek minden érzéshez hozzájárulnak, — hisz' a könny azt bizonyítja, hogy a szív még ösmeri a természet édes gerjedelmeit. »Oh érzés, kiált föl Rousseau, melyik az a vasszív, amelyet te sohasem illetél meg!« Az érzés hatóereje legyőzhetetlen, az helyet-

tesíti a bölcseséget és egy becsületes lélekben az erény szent jellemét ölti magára. Semmi sem tisztább és nemesebb, mint a szerelem; az »az összes fenkölt érzelmek anyja«, mely megveti az alacsony és földhöz ragadt lelkeket, lelkesíti és önmagok fölé emeli a nagy és erős lelkeket. Júlia, bár férjhez ment és új kötelességek közé került, visszatartja szívét és nem mond le Saint-Preux-ről; megőrzi és ápolja abban a szenvedélyét. S miért ne? mikor azt szabályozni és az érzékek alól föl-szabadítani akarja. Ezzel nem válik vagy csak gondolatban válik hűtlenné. »Feledjük el a többit, mondja Saint-Preux-nek, és légy a lelkem szeretője!«

Sőt Rousseau tovább megy és a szenvedély szuverénitását hirdeti. Hasztalan korlátozzák vonzalmainkat, a szív csak önmagának engedelmeskedik, kitör a rabszolgaság alól, szabadon engedi át magát és elhallgattatja az észet. Mit határoz az, hogy egy gazdag báró megtagadja leánya kezét egy vagyontalan polgári ifjútól? Az ég egymásnak rendelte Júliát és Saint-Preux-t, s ez az első törvény, amelyre hallgatni kell. »Nem vállaltad-e, mondja az ifjú a leánynak, a legszentebb kötelezettséget? Mi egyéb hiányzik ahhoz a kapcsolathoz, amely minket egyesít, mint a nyilvános kihirdetés?« Mindketten méltatlankodnak az előítéletek ellen, az igazságtalan és zsarnoki konvenciók ellen, amelyek »megváltoztatják a dolgok örök rendjét és fölforgatják a gondolkodó lények harmóniáját«. Azt tartják, hogy a szerelem egyedül a közös Atya tekintélye előtt tartozik meghajolni, amely azt parancsolja a szíveknek, hogy egyesüljenek, és Saint-Preux e szavakat vágja d'Étange arcába: »Az én

jogaim szentebbek, mint az önéi, és ha ön a természetre mer hivatkozni, ön dacol annak törvényeivel«. Így itt újra előbukkan az az ellentét, amelyet Rousseau a természet és a társadalom embere közt fölállít, hisz' a természet ezen érzéseinek érvényesülését elfojtják a társadalmi szabályok és tekintetek.

De ha Rousseau igazolta és dicsőítette a szenvedélyt, ha terjesztette a beteges érzékenységet, ha divatba hozta a *szép lelkeket* és *gyöngéd szíveket*, — nagylelkü következetlenséggel önmaga cáfolta meg tanítását. Miután műve első felében az érzés ügye mellett állott síkra, a másodikban a szív kívánságait a kötelesség elfojtó és szigorú törvényének veti alá. »Keress, írja Júlia Saint-Preux-nek, lelkiösmereted mélyén egy elvet, melynek segítségével jobban elrendezhesd összes cselekedeteidet; az erény legyen magatartásod alapja, de ennek az alapnak rendíthetetlen fundamentumot vess!« Ezzel mintegy bevallja, hogy a szenvedély az életnek nem egyedüli kalauza, hogy a képzelet hevületei a léleknek sem erőt, sem szilárdságot nem adnak, és hogy az erényességhez nem elegendő érzelgősnek lenni. Hasztalan kéri Wolmar Júliát, hogy csak önmagára és becsületes érzésére bizakodjék; Júlia ösmeri saját gyöngeségét és belátja, hogy csupán a kötelesség eszméje segíthet rajta és mentheti meg őt a helyrehozhatatlan újabb ballépéstől. Így a regény, amely a rajongó szerelemmel kezdődött, az önfeláldozással végződik; hősnője megújul és megtisztul az alázatosságnak, gyöngeségének és az isteni jósnak érzése, a keresztén megterés által.

De legfontosabb újítása volt Rousseaunak, hogy a legerősebb, legállandóbb érzelmet állítja előtérbe, amely benne élt: a természet benső és mély érzését. Júlia és Saint-Preux egész történetét körülfonja, áthatja, megeleveníti a természet mély, benső és spontán érzése. Ez az érzés, amely őt gyermekkorától késő aggkoráig kísérte, amelynek köszönhette legédesebb örömeit, féktelen erővel támad föl benne, midőn 14 évi párizsi élet után 1756 tavaszán a Remetelakba érkezik, hisz' a falusi élet és magános séta parancsoló szükséglete az ő szívének, alkotó része az ő lényének. A megszabadulás és diadal ujjongó érzése csap ki szívéből, midőn reggel fölzendül ablaka alatt a fülemüle éneke, s ez a fölkiáltás az egész munkán keresztül ott érezhető. Miként ő, azok a lények is, akiket fantáziája teremtet, minden örömükben és fájdalmukban osztoznak a természettel; az meghitt barátjuk, gondolataik és álmaik vigasztalója. Ez a mély természetérzése itt, e regényében jelen meg először; ez élénkíti és üdíti föl az egész művet, s némely helyeken, ahol a lelki vergődésekhez csatlakozik, a költészet ragyogó színeit ölti magára. Mikor Saint-Preux gyászos gondolatokat forgat elméjében, mindenütt, minden tárgyban ugyanazt a borzalmat találja, amely benne uralkodik: »Nem látni többé zöld lombokat, a fű elsárgult és elhervadt, a fák kopaszak, a hideg őszi szél havat és jeget hoz magával; és az egész természet halott az én szemeim előtt, miként a remény szívem mélyén«. De amikor ugyanez a Saint-Preux újjászületni érzi reményét, minden megváltozik, kitisztul és boldogságot ígér körülötte: »A mezőt mosoly-

góbbnak, a zöld lombozatot üdébbnek és élénkebbnek, a levegőt tisztábbnak, az eget derűsebbnek találom, a madarak énekéből mintha több gyöngédség és gyönyör áradna ki; a patakok csörgedezése szerelmesebb epedést fakaszt szivünkben; a virágzó szőlővessző édesebb illatokat áraszt messzire, valami titkos varázs szépít meg minden tárgyat, vagy kápráztatja el érzékeimet; szinte azt lehetne mondani, hogy a föld fölékesíti magát arra, hogy a te boldog szeretőd számára az imádott szépséghez és a szívét emésztő tűzhöz méltó nászágyat alkosson«.

Végül a természet soha nem nyájásabb és szeretőbb, mint amikor a lélek, túlterhelve vágyakkal és sajnálkozásokkal, egyidejűleg a szerelem lángját, a lemondás fájdalmát és az évek ellenállhatatlan tovairamlását érzi, amely aztán mindent magával ragad: »Vacsora után leültünk a homokos partra, várva az elindulás pillanatára. A víz észrevétlenül lecsendesedett és Júlia azt ajánlotta, hogy menjünk útra. Kezemet nyújtám neki, hogy a csónakba segítsen és amikor leültem melléje, nem gondoltam rá, hogy kezemet kivonjam az övéből. Mélyen hallgattunk. Az evezők egyenletes és kímért csapása ábrándozó hangulatba ringatott; a sárszalonkák eléggé vidám kiabálása, egy más kor örömeit rajzolva lelkem elé, földérintés helyett inkább elszomorított. Lassankint, érzem, egyre nőtt a melancholia, amely rám nehezedett. A derűs ég, a friss szellő, a hold szelíd sugarai, az ezüstös rezgés, mellyel a víz köröttünk csillogott, a legkellemesebb benyomások összejátszása, sőt ennek az imádott lénynek közelléte, — semmi nem tudta

szivemből az ezer meg ezer fájdalmas reflexiót eltávolítani».

Mint e szemelvények mutatják, az *Új Heloise* nem egy helyen prózában írt költemény, melyből a külső természet finom átérzése és az emberi természet érzékenységének mély benyomása árad elő. Rousseau a XVIII. század egyetlen nagy leíró költője, aki kevésbbé szívesen állapodik meg a tárgyaknál, mint azon benyomásoknál, amelyekkel képzelete vagy szíve azokat társítja. A szívnek ez a költészete magával ragadja az olvasót és az szívesen csatlakozik az ő lelki fölindulásaihoz.

Az a természet, amelyet regényéhez keretül, színtérül választott, az Alpok és a genfi tó festői vidéke ismerős volt előtte, az Warensné emlékeit és elbeszéléseit juttatta eszébe, s a legjobban illett az ő újszerű személyeihez. Aztán meg a genfi tó kellett neki, amely körül sohasem szűnt meg szíve bolyongani. Ifjúkori emlékei mind-mind föltámadnak e tó láttára, sőt gondolatára. Vaud-földjéről, kivált Clarensről, Meillerieről, az ottani helyi szokásokról, foglalkozásokról, ünnepélyekről adott leírása részben bizonyára a saját személyes tapasztalatain, részben Warensné tüzetes előadásán alapszik, amelyeket az idő, a távolság és a költői képzelet színesre festett. A vaudföldi életből vett egyes jelek elhalványulnak a patriarchális élet, a szűret, a svájci hegyek, a valaisi Alpok színes rajza mellett. Rousseaura nézve a falusi, egyforma, csöndes házi élet a boldog élet; a falu, a magány a nagy, lenyűgöző szenvedélyek termőföldje (»Minden nagy szenvedély a magányban fejlődik ki; a nagyvilágban nem teremnek effélék, ahol semmi tárgynak

nincs ideje mély benyomást gyakorolni és ahol a hajlandóságok sokfélesége elbágyasztja az érzelmek erejét»). Soha Rousseaut a konvenció ellen és a természet mellett folytatott küzdelme nem inspirálta jobban, mint a természetes kert mellett tartott tűzes védőbeszédében. Wolmar idilli családi életét szembeállítja a párizsiak izgatott, hiábavaló és lázas életével s a meghitt, bensőséges családi élet édes-ségét új, ösmeretlen vonásokkal ruházza föl ama XVIII. század előtt, amely csak a nyilvánosság előtt folyó életet szerette. Rousseau fedezte föl az alpesi táj szépségét s vitte be annak rajzát a francia irodalomba; a közönség nagy meglepetéssel fogadta az előtte ösmeretlen világnak ezt a megragadó leírását s az alpesi hegyvidéknek ezekben a helyesen megfigyelt, erőteljesen lefestett és mélyen átérzett képeiben elragadtatással gyönyörködött.

A regény erkölcsi alaptételei, valamint az ájtatoskodóknak és ateistáknak adott türelmi lecke, akiket kölcsönösen megtanított a másik fél érde-meinek és erényeinek tiszteletére, Párizsnak szó-lottak.

Mindezekkel az új, idegen elemekkel regé-nyében, aminők: az érzés és szenvedély heve, az epedő melancholia, a természet mély és benső érzése, a romand föld falusi és patriarchális életé-nek rajza, a genfi tó és az Alpok vidékének színes, szemléletes leírása, végül mint alap a protestan-tizmus vallásos és erkölcsi gondolkozásának ösmer-tetése, — Rousseau új látóhatárokat tárt föl a francia olvasók előtt s a svájci földből olyan mély megindulások forrásait fakasztotta föl, amelyeket a száraz, racionális XVIII. század mindent kiszik-

kasztó iróniája, hideg galantériája örökre kiapasztani látszott. Innen magyarázható meg regényének csodálatos, hallatlan és tartós hatása, bár a levelek nem egy helyen terjengősek, deklamáló és prédikáló jelleműek; innen az, hogy az olvasók egymás kezéből kapkodták ki a könyvet s betegre sírták magokat olvasásánál. A könyvkereskedők nem győztek a megrendeléseknek eleget tenni s az olvasók naponként, sőt óránként 1 francjával bérelték a könyvet; az újabb kiadások és utánnyomások egymást érték, már a XVIII. században több mint 50 kiadás jelent meg belőle. A szalonokban, az akadémiákban, a hirlapokban és folyóiratokban, a polgári körökben, — mindenütt csak Rousseauról és könyvéről beszéltek. Az olvasók lelke, amely kifáradt az iróniában és szarkazmusban, a száraz és okoskodó intellektualizmusban, a tagadásban, a vi-gyorgó skepticismusban, a nyers és merész érzékiességben: mohón itta az új és friss forrásból az érzés, a szenvedély, az ékesszólás, az optimista hit és erkölcsös vallásosság zuhatagát, amelyet Rousseau oly bő kézzel árasztott a régen kiszáradt talajra. Voltak, akik a regény első felét, ismét mások, akik annak második felét nem tudták eléggé élvezni; így Diderot az első felét hosszadalmasnak és dagályosnak nevezte, ellenben annál jobban tetszett neki annak második fele; csaknem hasonlóképen vélekedett Mendelssohn és Lessing is, s valószínűleg hasonló értelemben veendő, ha Richardson kijelentette, hogy nem bírja az *Új Heloiset* olvasni. A másik oldalon Goethe, Schiller, Tieck, Bernardin de Saint-Pierre s Chateaubriand áll, akik a legnagyobb lelkesedéssel foglalnak az I.

rész mellett állást, ellenben a másodikat teljességgel elvetik.

De a regényben, mint említők s amint az egészen természetes, vastag hibákkal is találkozunk. Rousseau izlésének, erkölcsi fölfogásának fogyatékosságai, gyarlóságai magától értetődőleg művében is kifejezést nyernek. Ilyen hibái: a természetes emberről és a civilizáció büneiről szóló túlzott és paradoxonszerű alaptétele; Júlia, Wolmar és Saint-Preux hármias háztartásának gondolata, ami eszelősség; egyes képek és jelenetek érzékes és ledér kiszínezése, bár soha fajtalanná nem válik (»Gyönyört lehellő képeim minden kellemöket elvesztették volna, ha az ártatlanság szelid színezete hiányzott volna belőlük« — mondja Rousseau); magának a főhősnőnek: Júliának nem is egy óvatlan pillanatban föllángoló szenvedély hatása alatt, hanem előzetes megfontolás alapján történt elbukása. Ha itt Rousseau nem ösmerte a nő veleszületett fenségét, viszont mentségére szolgálhat, hogy művének II. része épen Júliának bukása utáni erkölcsi fölemelkedését, megtisztulását adja elő, amivel bukását mintegy rehabilitálta. További hibái: a regény-személyek érzékenysége olykor beteges exaltációvá fajul, s a szép beszédek, amiket tartanak, a deklamáció és dagály által sokat veszítenek értékükből. De ha személyei sokat bölcselkednek, viszont az is igaz, hogy soha nem gúnyolódniak, a vallást, erkölcsöt, családi életet soha pellengérre nem állítják, hanem az erény, az erkölcs, az ideálok kultuszát hirdetik, a szerelmet tiszta, szent dologgá emelik, megnemesítik.

A jellemek rajza nem erős oldala Rousseau-

nak; ő szántszándékkal kevésbbé embereket, mint hősöket akart rajzolni, szép lelkeket, kivételes lényeket. Személyiségei inkább egy költő álmodta ideális emberiséghez, mint a megfigyelő szemei előtt élő, vergődő és szenvedő emberiséghez tartoznak; ők idegenül állanak a reális élettel szemben, — az az idillikus és rusztikus élet, amelybe a költő őket helyezte, alig teszi őket valószerűbbekké. Júlia — szöke és szelíd, gyöngéd és szerény — mindig úgy jelen meg előttünk, mint egy minden erénnyel fölékesített varázsló; érzékeny és erős képzeletű leány, akit a szánalom buktat el; viszont nyílt és egyenes jellem. Sokat prédikál, örökké értekezik, leckéztet és okoskodik, — de szeret, megszeretteti magát és e szerelem révén olykor elég intenzív életet él. Saint-Preux egy gyöngé akarátú, de szeretetreméltó, tűzes és engedelmes ifjú, aki főként szíve és vágyai által él, akit semmi kötelesség nem bír lenyűgözni, aki most szenvedélyének, majd Júlia kéréseinek, majd Eduard vagy Wolmar vezetésének engedelmeskedik; egészben véve olyan, mint Rousseau, »nem ugyan teljesen olyan, amilyen voltam, hanem amilyen szerettem volna lenni« (maga mondá B. de Saint-Pierre-nek, hogy Saint-Preux-t mindazokkal az erényekkel és hibákkal fölruházta, amelyeket magában óhajtott látni). Klára barna és mosolygó, eleven és vidám leány, kacérabb és szellemesebb, mint unokatestvére, okoskodóbb és okosabb is, telve elmésséggel és verve-vel, a regény összes személyei közt a legigazabb és talán a legvonzóbb. Mind Júliában, mind Klarában vannak egyes vonások úgy Warens-néből, mint d'Houdetotnéből. Wolmar a jámbor,

ünnepélyes és unalmas férj, kevésbé valószínű alak; mint ateistának a szerepeltetése a hívő Júliával szemben az ellentét kedvéért volt szükséges; Rousseau a két alak rajzával arra törekedett, hogy egymás kölcsönös megbecsülésére indítsa az ellentétes pártokat, megtanítsa a bölcsészeket arra, hogy valaki hihet Istenben anélkül, hogy képmutató lenne, a hívőket pedig arra, hogy valaki lehet hitetlen anélkül, hogy gazember lenne. Milord Eduard, a barátság, becsület és nemeslelkűség megtestesülése, a század anglomaniájának szülötte.

Az *Új Heloise*, a romantikus irodalom első mintája s úttörője, indítja meg a modern regény hatalmas kivirulását; az ettől fogva lesz igazán emberi és hódító alkotássá, mely nem frivol szórakozás többé, hanem a szenvedély, képzelet és ész munkája, amelyben a szív minden nemesebb lendülete, az ész minden nemes ideálja helyet talál s amely — miközben a lelkeket a legtisztább gyönyörökbe ringatja — a boldogság és igazság útjainak keresésére és munkálására törekszik az olvasókat rávezetni.

Az *Új Heloise* stílusának egyik jellemző vonása *költői dallamossága*, másik *svájci provincializmus*. Ami az első pontot illeti, előadásának számos helyén a legtisztább ütemes lírába csap át, — líra az nem csupán a szív érzéseinek megszólaltatásánál fogva, hanem a mondatok kimért elrendezésénél fogva is, amelyek gyakran igazi strófákká tagozódnak, hol ösztönszerű, hol tudatos törvény szerint. A harmónia, amire törekszik, ily nagy zeneértőnél nem meglepő. Mint tudjuk, neki vagy sétára volt szüksége, vagy éjjeli álmatlanságra,

hogy megtalálja a mondat egyensúlyát s azt dallamossá tegye. A mértéknek és összhangnak ez a keresése kivált az *Új Heloise*-nál szembetűnő. Minél többet vitt be abba a maga szívéből, a benne forrongó indulatnak annál több szüksége volt az organizációra, s a kádencia jobban belopózott a szók közé, hogy őket művészileg elosztott harmonikus csoportokba tagolja. Tudatosan kidolgozott költészettel találkozunk e regényben számos helyen; az író lelkének szomorúságát, tűzét, álmait egy belső törvényhez alkalmazza, amely fegyelmezi, miközben összhangzatossá teszi őket.

Ami a másik pontot illeti, Rousseau a régi nyelv és az idegen nyelvek mellett bőségesen mérített a népnyelvből. Az *Új Heloise* hősei vaudföldiek s Rousseau az ő nemzeti nyelvükön beszélgeti őket, helyi kifejezéseket ad ajkaikra, — s ezzel megnyitotta az utat a provinciális erkölcsöket rajzoló regények előtt, meg Balzac előtt, fölfedezvén, hogy semmi nem jellemez oly hiven egy embert, mint nyelve, kifejezési módja, amelyet nemzetiségének vagy állásának köszönhet. Ő számtalan esetben kénytelen volt svájci dolgokat svájci szókkal jelölni. Személyei által természetesen ő maga beszél, a gyermekkora óta fölhalmozott számtalan benyomása tör utat magának; ő egészen át volt itatva szülőföldjének lelkével s midőn ez a lélek szavakat keres, az eszmékkal együtt a svájci szavak is visszatérnek tollára. Provincializmusai sohasem keresettek, szinte a forrásból fakadnak, a mult képei és szavai egyszerre támadnak föl lelkében, mi által különös esztétikai értéket kölcsönöz a provincializmusnak, igazolja és szentesíti annak használatát a francia irodalomban.

Az *Új Heloise*, mint előre sejthetjük, nemcsak nem nyeri meg Voltaire tetszését, hanem csak újabb haragra ingerli őt Rousseau ellen. A regény ellen *Lettres sur la Nouvelle Heloïse ou Aloïsia* cím alatt egy gúnyíratot ad ki, majd nem sokkal azután 57 couplet-ban egy névtelen románcot, amelyben a regény hőseit durván kigúnyolja. De minden erőlködése hiábavaló, nagy bosszúságára mindenünnen, még legközelebbi barátai köréből is csak a csodálat és elragadtatás hangjai és érzelmei csendülnek feléje a regény iránt. Mikor Rousseau az *Extrait du projet de paix perpétuelle de l'abbé de St.-Pierre*-t kiadta, Voltaire gúnyosan felkacagott: »Jean-Jacques, mint politikus! majd meglátjuk, ha Európát is úgy kormányozza-e, mint ahogy a Wolmárné házát kormányozta. Ez egy különös bolond!« Jean-Jacques szellemes ellenfele élcelődéseire teljes komolysággal csak ennyit válaszolt: »Ennek a szegény embernek nincsen az efféle témákhoz elegendő messzelátása!«

XII. FEJEZET.

Emil vagy a nevelésről.

A mű alapelvei, az egyes könyvek tartalma ; forrásai, újításai, túlzásai, gyakorlati értéke, hatása.

Rousseau pedagógiája szoros összeköttetésben áll bölceleti rendszerével, hiszen a nevelés minden gyökeresebb reformjának maga után kell a törvények és erkölcsök megfelelő reformját vonnia. Ehhez képest az *Emil*, amelyben nevelési elméletét kifejti, bölceleti, vallásos és erkölcsi eszméit is magában foglalja, míg a politikai és társadalmi reformokra vonatkozó gondolatait a *Társadalmi Szerződés* adja elő. Nevelési elmélete legtekintélyesebb része bölceleti rendszerének s az *Emil* — külső arányait illetőleg — nagyobb művei közül is a legnagyobb, tartalmát tekintve pedig Rousseau azt a legkiválóbb, legértékesebb munkájának tartotta; de tudjuk, hogy ez nem az egyetlen pedagógiai műve

Mi a nevelés Rousseau szerint? s mire akarja ő azt alapítani?

Az ember kezdetleges diszpozíciókkal, organumokkal és képességekkel fölruházva jön a világra, amelyek fejlődése a természeti törvények szerint megy végbe, föltéve, hogy ama környezetnek, amelybe a gyermek születésével kerül, a be-

folyása ezt nem akadályozza, hanem inkább előmozdítja. *Három* forrása van a nevelésnek, vagyis *három nevelő* van a gyermek számára: a *természet*, a *dolgok* (a tapasztalat) és az *emberek*. Képességeink és organumaink belső fejlődése — mely nélkülünk, olykor ellenünk megy végbe — a természet nevelése; a személyes tapasztalatok, amelyeket a külső tárgyakkal érintkezve szerzünk, a dolgok nevelése; erőink fölhasználása, amire minket nevelőink megtanítanak, az emberek nevelői műve, mely gyakran ellene dolgozik a két előbbinek, magát téve a helyökre. Mindaz, ami a születésünkkel magunkkal hozott készletet szaporítja, e három forrás egyikéből származik. Ha egymásnak ellentmondanak, mindennek vége; ha a körülmények szerencsés találkozása folytán mind egy közös célra törnek, az eredmény oly tökéletes lesz, aminőt az emberi természet csak megenged. Minthogy a természet nevelése nem tőlünk függ, a dolgok nevelése pedig csak részben áll hatalmunkban, ebből foly, hogy az emberi nevelésnek a természeti neveléshez kell igazodnia.

Ime a Rousseau nagy elve, amelyből kiindul és amelyen egész fejtegetése alapul: a természethez való alkalmazkodás a fizikai, értelmi és erkölcsi nevelés minden fokán, — értve a természet alatt a lélekben rejlő őseredeti hajlamokat, ösztönöket, amelyek szerint mind a jó, a rend felé hajolnak, míg a rossz a természetes diszpozíciók megrontása, meghamisítása folytán áll elő. A nevelés a természet adta erők, műszerek tökéletesítése; az tehát nem elégedhetik meg azzal, hogy eltávolítsa a gyermektől mindazt, ami ránézve ártalmas, vagy

hogy kielégítse szükségleteit, amíg erre maga nem képes, hanem egyszersmind erőinek fejlődését is elő kell mozdítania, megadnia neki mindazt, amire nagy korában szüksége lesz, egyszóval rásegítenie arra, hogy a dolgoktól és emberektől való függés állapotából kikerülve, minden támasz és nevelő nélkül megélhessen. Ezt az állapotot akkor éri el, ha mind testre, mind lélekre nézve erős és egészséges lesz, ha ismeri a természetben számára kijelölt helyet, ha képes azon szabad akaratából magát fenntartani, függetlenül az emberek véleményeitől és saját szenvedélyeinek nem kevésbé zsarnoki igájától.

A gyermek hasztalan születik jóvá, ha a környező légkör tisztátalan, ő elsatnyul és elvész, mielőtt meglett férfiúvá lehetne. Ezért, hogy őt e légkörből kivonja, Rousseau egy képzeletbeli nevelőt választ növendéke: Emil részére s oly kivételes környezetet teremt a számára, amely a nevelő munkáját meg ne ronthassa, távol minden családtól, testvértől, játszótárstól, egyedül nevelője társaságára utalva.

Nevelésének főtvénnye a természet szabad működésének megengedése, sőt előmozdítása. Engedjétek szabadon fejlődni a gyermek összes erőit s ne állítsatok az elé egyéb korlátokat, mint amiket a természet fölállított! Féltre az anyagi béklyókkal, amelyek a gyermek szabad mozgását akadályozzák! féltre az értelem számára kiszabott ösvényekkel! féltre az önkényes erkölcsi bilincsekkel! hadd szabja a lelkiösmeret az akarat elé az egyedüli törvényt, amely összhangzik az ő szabadságával, a kötelesség törvényét! Vagyis mindent összefog-

lalva: a gyermeknek a szabadság által és a szabadság számára kell neveltetnie! *Természet és szabadság*, — ez a nevelési rendszerének két alapfogalma.

A közkeletű nevelés Rousseau szerint abba a hibába esett, hogy a gyermeket mindenek előtt a polgári és társadalmi élet számára akarta nevelni s abból minél hamarabb egy becsületes polgárt formálni, s nem törődött eléggé azzal, hogy benne az embert kifejlessze, — vagyis a gyermeket első sorban a mások számára nevelték, ahelyett, hogy a maga számára nevelnék. Rousseau megfordította ezt a sorrendet, ellentétesnek vélvén azt a természet eredeti diszpozícióival. Az önszeretet minden egyéb hajlamot megelőzve ott él a szív mélyén; de lassankint, amint a külvilággal való összeköttetések szaporodnak, ez az ösztön kiterjed a minket környező dolgokra-lényekre és a rokonszenv kötelékével fűz össze mindazzal, aki vagy ami nekünk javunkra van, míg lassankint szeretetté alakul át. Ha tehát azt akarjátok, hogy a fiatal ember nevelése befejeztével, a társadalom hasznos tagja legyen s fölálldozza magát a közérdekért: kezdjétek azzal, hogy neveljétek őt erős egyéniséggé, személyes lényvé, aki szabadon fejlődik; hadd legyen először magának jó, mielőtt mások számára jó lenne! A természetes nevelés minden emberi állásra alkalmassá fogja őt tenni; ne művésszé, orvossá vagy kézművessé, hanem mindenek előtt emberré képezzétek őt! hadd tanuljon meg élni, szerveit, érzékeit, képességeit használni, — később majd fog a mások számára élni. A lényeges, hogy előbb az legyen, amit a természet csinált belőle;

majd eleget lehet még az, amivé az emberek akarják tenni. Nem az emberi ember, hanem a természeti ember lesz alkalmasabb a társadalomban való szerepének betöltésére.

Az *Emil* öt részre vagy könyvre oszlik, amelyek közül a négy első a fiú, az ötödik a leány nevelését rajzolja.

Az *első* könyv, amely e szavakkal kezdődik: »Minden jól van, amint a Teremtőnek kezeiből kikerül, minden elfajul az ember kezei közt«, — a két első évről, vagyis a nevelés első időszakáról szól, midőn a gyermek magtanul enni, járni és beszélni. Rousseau megkívánja, hogy az anya maga szoptassa és ápolja gyermekét s akkor a családi élet is újra emelkedni, a szeretet kötelékei erősödni fognak. A természetes nevelés második parancsa: az újszülött gyermekeknek lehetőleg szabad mozgást kell engedni, tehát nem kell őket pólyákba göngyölni! a harmadik: nem kell a gyermekeket elkényeztetni, elpuhítani, ellenkezőleg, korán meg kell kezdeni a gyermeki test edzését; a testnek erőre van szüksége, hogy a léleknek engedelmeskedjék, — minél gyöngébb a test, annál inkább parancsol, minél erősebb, annál jobban engedelmeskedik. Az egészség-ápolásnak főerénye a mértékletesség és a munka. Az ember nevelése mindjárt születése után kezdődik; első tanítónk a táplálónk. Figyeljük meg a természetet s haladjunk azon az úton, amelyet az számunkra kijelöl. A természet állandóan gyakorolja, edzi a gyermekeket, hamar megtanítja őket arra, mi a fájdalom és gyötrelmek; a gyermek első életkora csaknem csupa betegségből és veszélyből áll (fogzás); de

aki e megpróbáltatásokat kiállotta, az aztán erőre tett szert. Gyakoroljuk hát a gyermeket, edzzük testét az időjárás, az éghajlat, a természeti erők váltakozó befolyása ellen, az éhség, szomjúság és fáradságok elviselésére. Míg szokásai meg nem rögzödtek, könnyen bármilyen alakot adhatunk azoknak. De mi a gyermekekkel többnyire fonákul bánunk, vagy mindent megteszünk a kedvökért, vagy mindent követelünk tőlük; így aztán az egyik gyermek parancsol, mielőtt beszélni tudna, a másik engedelmeskedik, mielőtt cselekedni tudna. Ezzel szemben Rousseau követelménye: természetes szükségletét ki kell elégíteni, parancsoló követelését figyelmen kívül hagyni, — sohase hajoljatok meg a gyermek szeszélye és esztelen kívánságai előtt! Minél több szabadságot és öntevékenységet engedni nekik — ez az alaptétele!

A *második* könyv a 2-től 12-ik évig terjedő időszak leírása. Ez időszak nevelésének főadata a helyes érzéki észrevételek szerzésének elősegítése; a nevelés itt is oly tartózkodó marad, mint előbb, a növendéknek csak a dolgoktól szabad függenie. Rousseau minden idegen tekintélyt, minden emberektől való függést, mint természetellenest, elvet; hadd tegye a gyermek szabadon, ami neki tetszik, esztelen kívánságainak csak a természetes (fizikai) akadályok és a cselekedeteiből folyó természetes büntetések álljanak útjába, — csupán a tapasztalat és tehetetlenség helyettesítse nála a törvényt. Az engedelmeskedés és parancsolás szavainak hiányoznia kell az ő szótárából; ezek helyét a szükségnek, tehetetlenségnek, kényszerűségnek kell elfoglalnia. Ne rójjatok reá büntetést! hisz ő nem tudja:

mi a hiba; ahelyett, hogy megtiltanátok neki a rosszat, elég, ha megakadályozzátok abban. Kétségbevonhatatlan alapelv, hogy a természet első gerjedelmei mindig helyesek, az emberi szív természetétől fogva jó; az első nevelésnek tehát tisztán negativnek kell lennie; föladata nem erényt vagy igazságot tanítani, hanem a szívet a bűntől, az elmét a tévedéstől megőrizni. Ha makacskodik, nem kell megbüntetni, hanem hibás tettének természetes következményeit vele éreztetni. Ne tanítsuk a gyermeket korán («Az egész nevelésnek legfontosabb és leghasznosabb szabálya, hogy ne időt nyerjünk, hanem időt veszítsünk»); hadd legyen előbb gyermek, mielőtt ember lenne! Ne korlátozzuk a gyermekkor üdeségét és örömét a jövőre irányuló tanulni-valókkal; hadd élvezze életét! Nem kell vele semmit könyv nélkül taníttatni, vagyis nem kell őt szavakkal jól tartani, — a tapasztalat legyen a tanítómestere. Tartsuk tőle távol gyötrelmeinek forrását: a könyvet! az olvasás a legnagyobb csapások egyike a gyermekekre nézve, — Emil még 12 éves korában is alig fogja tudni, mi a könyv. Ha szüksége és érdeke rászorítja, a gyermek magától, hamar és könnyen meg fog tanulni olvasni. Ne küldjük a gyermeket a templomba, hogy ott unatkozzék! ne tanítsuk imára, amit nem ért! ne igérgessünk neki holmit, amit meg nem tarthatunk, — vagyis a nevelő legyen erkölcsi példa a gyermek előtt! A negativ és visszatartó neveléssel karöltve halad a test gyakorlása, edzése, a testi foglalkoztatással viszont az érzékek fejlesztése, az akarat szolgálatába állítása. Tanítsuk meg mérni, számolni, összehasonlítani, természet után rajzolni;

szoktassuk egyszerű, természetes, szabatos beszédre, helyes kiejtésre, hangsúlyozásra, gyakoroljuk az éneklésben, korához illő egyszerű dalokat adván elébe. Érzékeinek, organumainak e gyakorlása aztán lassankint az értelmi tevékenységet is fölgerjeszti és az erkölcsi érzelmeket is fölébreszti.

A *harmadik* könyv a 12—15 éves gyermekek nevelésével foglalkozik. A gyermekben pezsgő erő alkalmassá teszi őt a tanulásra, — de ne könyvből tanítsuk, hanem dolgokat adjunk elébe! keltsük föl kíváncsiságát, tegyük őt figyelmessé a természet jelenségeire. A napkelte alapul szolgálhat a csillagászat tanításához, a város és falu, meg a közbeeső vizek, hegyek kiindulási pontul szolgálhatnak a földrajz oktatásához, — ezekről térképet rajzoljanak! a fizikai oktatás afféle kísérlettel kezdődhetik, hogy a borostyánkő vonzza a papírt. Ne tantételekre tanítsuk, amelyeket mások szavára kell igaznak elfogadnia, hanem minél több dolgot ismertessünk meg vele. Így alakulnak ki lassankint fogalmai a szemlélet, a tapasztalat útján; a szükséges műszereket Emil meg a nevelője magok készítik. Mindenik oktatásnál, hogy az a növendék szükségletének és érdekének megfelelő legyen, annak menetét ez a kérdés határozza meg: Mire való az? mit használ az? Alkalmas olvasókönyv Emil számára a Robinson Crusoe. Emil műhelyeket látogat, megtanul maga is valami mesterséget (az asztalossgot), belátja a kézi munka értékét, — s így módon lassankint ítéletekre tesz szert.

A *negyedik* könyv a 15—25. életévek nevelését ismerteti. A 15-ik événél Emil új korszakba lép; eddig csak érzéki dolgokkal ismerkedett meg,

most — miután a pubertás korába lépett — a szociális viszonyokkal, az embereket mozgó erényekkel, indulatokkal és szenvedélyekkel is meg kell ismerkednie. E célból fogja tanulni a történelmet; de ne adjunk kész ítéleteket elébe, hanem csak tényeket; ítélje meg ő maga őket! Az emberi szív tanulmányozására legjobban ajánlhatók az életrajzok (Plutarchos); s minthogy hibák is föllépnek az ifjúnál, most van ideje az oktató mesének, — ez önértetének sérelme nélkül fogja hibáit eléje tárni. Most lesz ideje őt a vallásba is beavatni; Emil még 15 éves korában nem tudja, van-e lelke? s talán még 18 éves korában is korán lesz ezt megtudnia. A katechetikai oktatás ostobaság. A gyermekek hite igen sokszor attól függ, melyik égvő alatt, melyik országban születtek. De mi, akik minden téren lerázzuk a tekintély jármát, — melyik vallásban neveljük Emilt? Egyikben sem! csak lehetővé tesszük neki, hogy azt válassza, amelyikhez eszének legjobb használata elvezeti. Ez az u. n. *természetes vallás*, melyet *A szavojai vikárius hitvallása*-ban fejtett ki. Itt nyer Emil fölvilágosítást a világnézet alapelveiről, Istenről, a lélekről, a szabadságról, a halhatatlanságról. Míg ilyenformán a dolgok végső okaihoz fölemelkedik, az érzékek uralma alól fölszabadul. Ezután belép a világba, irodalmi olvasmányok által szélesbíti ismereteit, regényeket olvas; izlése kiművelésére nevelőjével — aki eközben meghitt barátjává lesz — egy évre Párizsba megy, ahol színházba és akadémiai előadásokra jár. Nevelője irányítja figyelmét Zsófiára, akit számára feleségül kiszemeltek.

Az *ötödik* könyv a Zsófia neveltetését adja

elő. A Zsófia neveltetésének is természetesnek kell lennie; a leánynevelés székhelye a szülői ház, főintézője az anya. Zsófia neveltetésénél a főszempont a leendő férjére való tekintet, az, hogy ennek számára vonzó, tetszetős és hasznos legyen; így hát mindazt tanítja neki, ami növelheti báját, fejlesztheti izlését, előkészítheti őt jövőendő hivatására, megszerettetheti vele a házi tűzhelyet és a benső, családi életet: varrást, himzést, rajzot, írást-olvasást, számtant, éneket, zenét, táncot, háztartást, sőt azt is, amit Emilnél, mint gyermeknél nem engedett meg, t. i. vallás- és erkölccsant, amelyeket gyakorlatból, nem pedig bölcséleti alapelvek révén fog megtanulni; legyen egész élete istentisztelet a jó munkálásával. Tisztaság az első erénye, azután a mértékletesség. Keveset olvas, elméjét inkább a szüleivel és rokonaival való társalgás, mint a tudós oktatás képezi. Érzékeny és makacs, de csakhamar megbánja hibáját. Szereti az erényt, mivel ez a legszebb s ezért a nő ékessége és dicsősége; ruházata egyszerű és természetes. Zsófia teljesen a férfira vonatkozó nevelést kapott és férjétől fogja kapni tudományos és irodalmi műveltségének kiegészítését. Ellentétben a zárdai neveléssel, Rousseau megkívánja, hogy a leányt minél előbb bevezessék a nagyvilágba; ezért Zsófiát 15 éves korában szülei fölvilágosítják rendeltetése felől s télire a városba viszik, ahol nagynénje felügyelete alatt alkalma nyílik fiatal emberekkel megismerkednie. Egy gyalogos kirándulás alkalmával Emil betér a Zsófia szüleihez nevelőjével együtt; a Telemach iránti vonzalom összehozza a két fiatal szívet s jegyesek lesznek.

De Emilnek előbb, mielőtt őt elnyerhetné, le kell küzdenie szívének lángolását s nevelője társaságában útnia kell, hogy nevelésének kiegészítésül a különböző országokat, azok erkölceit, törvényeit, intézményeit, közjogát tanulmányozza, nyelvét megismerje, hogy tudja, melyik vidéknek fogja magát — mint polgár — szabad szerződéssel átadni. Ha a haza választása megtörtént, Emil férjjé és felesége tanítójává válik.

Ami az erkölcsi nevelésre vonatkozó eszméit illeti, ha Rousseau kiindulási pontja a nevelésnél a természet, a végpont az erős akaratú egyén erkölcsi szabadsága lesz, mert az erény csak természeténél fogva gyöngé és akaratánál fogva erős lény tulajdona. A gyermeket azért kell először önmaga számára nevelni, mert a természet első gerjedelme az *önszeretet* (amour de soi), az önfentartási ösztön, mely a természeti állapotban erőnk kifejtésére, egyéniségünk érvényesítésére késztet minket, a társadalmi állapotban pedig *önzéssé* (amour-propre) fajul, amely összehasonlítja magát másokkal, soha sincs megelégedve, hanem mindig a mások rovására szeretne tisztességhez jutni, érvényesülni. Az önszeretetre nézve jellemző a túláradó erő, vagyis ez önkéntelenül kiterjed a hozzánk hasonló lényekre és a *rokónszenv* érzésével fűz velök össze bennünket; a *szánakozás* (pitié) csak más formája az önszeretetnek, — a szenvedő ember helyzetébe képzeljük magunkat s e mellett érezzük azt a gyönyört, hogy nem szenvedünk úgy, mint ő. La force d'une âme expansive m'identifie avec mon semblable, — az emberszeretet tehát természetes következménye az önszeretetnek. A jó szere-

tete és a rossz gyűlölete, vagyis a *lelkiösmeret* (a szív mélyén megszólaló érzés, belső szózat) époly természetes hajlandóságunk, mint az önszeretet. A vallásos érzés is az önszeretet kiszélesbülése gyanánt fejlődik ki: lényege a háládatosság, csodálat, hódolat ama jónak forrásával szemben, amely osztályrészünkül jutott.

Az ember szabadságával sokszor visszaél s így jő létre a rossz, a bűn, midőn akaratunk a szenvedélyek rabszolgájává válik, midőn az önszeretet helyett az önzés diktálja cselekedeteinket, amely mindent magunkra vonatkoztat s vakon és igazságtalanul magunkat tesz a mindenség központjává. Hogyan meneküljünk ki az önszeretet, a szenvedélyek, az előítéletek karmai közül? hogyan térjünk vissza a jóhoz? Rousseau három eszközt jelöl meg erre a célra: a nevelést, a magasabb és isteni indítékok hatását és a társadalmi intézményt. Ami a nevelést illeti, itt a nevelőnek a következő eszközök állanak rendelkezésére: először felvilágosítja az önszeretetet, ráutalja a dolgok kényszerűségének számbavételére és ahhoz alkalmazkodásra; rászorítja, hogy mérsékelje vágyait, szükségleteit, szabja őket képességeihez, hajtsa őket a kötelesség alá, — épen ebben a küzdésben és győzelemben áll az *erény*. Másodszor ráneveli, hogy tisztességes dolgokban: a munkában és fizikai gyakorlatokban találja örömét; végül a szánakozás, humanitás szent és néha heroikus szenvedélyeinek generozus hajlamait fejlessze ki magában, amelyeknek egyedül van erejük arra, hogy az önző szenvedélyeket elfojtsák és mással helyettesítsék. Az önmagunkkal való megelégedés, tiszta szív, csöndes

munka, egyszerű élet (lehetőleg a természet kebelén) s embertársaink iránt tartozó kötelességeink teljesítése — egyúttal a boldogság legfőbb tényezői.

Az így fölnevelt Emil erős, ügyes, nyíltszívű, értelmes, eszes, vallásos és boldog lesz: a benne kifejlesztett — nem pedig tévútra sodort — természetes ember a társadalmi ember minden előnyével dicsekedni fog, ennek vétkei nélkül.

Ezt az általános emberi nevelést Rousseau az *Új Heloise*-ban (V. r. 3-ik levél) a családi körben az anya vezetése alatt folyó, meghatározott irányú családi neveléssé, — az *Économie politique*-ban és *Lengyelország alkotmánytervezetében* pedig államilag vezetett közoktatássá kibővítvé, konkrétizálva mutatja be, melynek főcélja a hazaszeretet kifejlesztése és megerősítése, tehát az az állam összes polgárait a közös haza iránti érzésben egybeforrasztó neveléssé és oktatássá válik.

A Rousseau neveléstanának, ha összes alapelveit egy uralkodó gondolatra akarjuk visszavezetni, ez a vezető gondolata az lesz, hogy a nevelés feladata a természetet, az őseredeti emberi lényt megőrizni, megóvni, vagy inkább a társadalom káros befolyásával szemben restaurálni. Ennek *negatív* kifejezése az idegen befolyások visszatartása, *pozitív* kifejezése: a növendéket *a szabadság által és a szabadság számára kell nevelni*. Erre irányul minden rendszabálya; a gyermek teste és elméje egyaránt bilincsektől menten nőjön föl és fejlődjék ki; fejlődjék ki minden fizikai erő és minden szellemi képesség — amihez a gondviselés a dispositiókat, a csirákat beléhelyezte — benne

akadálytalanul, szabadon. A szabadság fogalmában benne foglaltatik Rousseau pedagógiájának két más elve is: először az, hogy a szív és lelkiösmeret nevelése, az erkölcsi jellem képzése fontosabb, mint az elméé, s másodszor, hogy az elme nevelésének kevésbbé arra kell törekednie, hogy az agyat ismeretekkel megtömjük, mint arra, hogy az ítélő erőt fölkeltsük, a kíváncsiságot (érdeklődést) fölizzassuk, a tanulási készséget fejlesszük. Végül a szabadsággal szorosan összefügg az az elve, hogy *a gyermekkel gyermekként kell bánni*, tehát ne tanítsunk neki olyat, amit majd a későbbi férfiúnak kell tudnia; a gyermeknek joga van ahhoz, hogy a saját gyermeki életét élje s azt vígan, boldogan élje.

Claparède Eduard, a gyermekpsychologia kitűnő genfi művelője, a Rousseau neveléstani fölfogásáról írott szép tanulmányában kimutatja, hogy a modern gyermekpsychologia mind a három irányának vagy iskolájának, nevezetesen az evolucionista vagy biogenetista, a pragmatikus s végül a neo-pedagogiai iskolának képviselői egyaránt Rousseautól függenek, a Rousseau nyomában haladnak, s azok a főbb tételek, amelyekhez a gyermek tanulmánya (paidologia) legújabb alakjában vezetett, már az *Emil*ben mind tisztán kifejezve föltalálhatók. Így föltalálható, tartalmilag nyilvánvaló igazság gyanánt kifejezve, I. *A genetikus successio törvénye*: A gyermek természetszerűleg fejlődik, bizonyos számú, egymást állandó rendben követő fokozaton haladva keresztül, — a nevelésnek a szellemi fejlődés e menetéhez kell alkalmazkodnia. Rousseau műve számtalan helyén utal a természet követte út és rend megfigyelésére és tiszt-

teletben tartására; ebből foly a negatív nevelés elve, amely mély igazságnak felel meg. A nevelő természetesen támogathatja a gyermeknél a természetet, de mindenkor az illető kor természetének megfelelő módon és eszközökkel. Rousseau meg is rajzolja ez út képét s azt négy nagy korszakra osztja (2—12—15—20 év), amelyet a modern pedagógusok nagy része elfogad (első, második gyermekkor, ifjúkor, pubertas).

II. *A genetiko-functionális gyakorlás törvénye:* Egy functio gyakorlása egyfelől az ő fejlődésének föltétele s másfelől bizonyos későbbi functiók kivirágzásának föltétele. Rousseau e modern gondolatoknak hűséges előfutára, nagy neveléstani művét elejétől végig functionálista inspiráció vezette. Ne akadályozzuk a gyermeket se testi mozgásaiban, játékaiban, se elmebeli functióiban, hanem engedjük, hogy azokat szabadon végezze! ne tömjük őt könyvbeli ismeretekkel, hanem engedjük, hogy maga szerezzé azokat! hasonlóképen: az érzékek nevelése föltétele az ítélet fölébresztésének.

III. *A functionális alkalmazkodás törvénye:* Az akció megindul, mikor oly természetű, hogy kielégíthesse a pillanat szükségét vagy érdekét; hogy tehát egy egyént működésre bírjunk, oly viszonyok közé kell őt juttatnunk, amelyek alkalmasak ama szükséglet fölkeltésére, amelyet a fölkeltendő akciónak hivatása kielégíteni. Rousseau csodálatosan megértette, hogy a nevelés titka abban áll, hogy érdeket keltsünk, értelmi szükségletet teremtsünk, s a növendék magától törekedni fog azt kielégíteni. Értelmi folyamataink oly műszerek, amelyek functiója az, hogy az egyénnek szolgálja-

nak, hasznára legyenek; — Rousseau joggal hangsúlyozza ezt az oly igaz elvet, amelyet a pragmatista iskola világosított meg; magasztalja azt az oktatást, mely tág teret enged a növendék spontán tevékenységének; a functionális pedagógia szellemében követeli a szenvedélyek elfojtása helyett — ami lehetetlen — azok más irányba terelését.

IV. *A functionális autonomia törvénye:* A gyermek, magában tekintve, nem tökéletlen lény, hanem az ő saját viszonyaihoz alkalmazkodó lény; szellemi tevékenysége szükségleteihez alkalmazkodik, szellemi élete egységet alkot. Rousseau a leglelkesebb szavakban hívja föl a nevelők figyelmét a gyermek életének ezen autonomiájára, a felnőttek azon kötelességére, hogy azt önmagában tekintsék; hasonlóképen igen világosan látta a gyermeki élet pszichológiai egységét, az egyes képességek relativ functionális hasznát.

V. *Az egyéniség törvénye:* Minden egyén többé-kevésbbé különbözik fizikai és pszichikai jellemvonások tekintetében más egyénektől. Rousseau jól látta, hogy minden elmének meg van a saját formája, amely szerint azt kormányozni kell, hogy a gyermek igazi géniuszát, igazi izlését megismerjük, szerinte az eddigieknél finomabb megfigyelésekre van szükség.

Az elmondottakból kitetszik, hogy Jean-Jacques valóban eljutott a gyermekvilág ama fölfogására, amibe a jelenkori biológia és pedagógia legújabb törekvései beletorkolnak. Ebből egyfelől pontosan megállapíthatjuk, miben volt Rousseau újító, miben szakított a hagyománnyal, — másfelől nagy neveléstani művében a művész fictiói, az apos-

tol túlzásai, az idealista utópiái alatt is képesek vagyunk azokat a mély igazságokat megragadni, amelyeket az magában foglal.

Kétségtelen, hogy a munka irodalmi alakja, annak regény formába öltöztetése — ami viszont annak nagy népszerűségét, széleskörű elterjedését okozta — bizonyos pedagógusok szemében sokat ártott a Rousseau tudományos hírnevének. Ámde a komoly vizsgálódó meg tudja a regényes keretet az elvont eszmétől különböztetni s ha eleinte rabúl ejti is, mint Kantot, a ragyogó külalak, az előadás bája, a stílusnak pazar kézzel szórt sokféle ékessége, a színes kitérések, adomák, drámai jelek, megragadó szépségű leírások és képek árja, — e külső dísz mögött minden nehézség nélkül meg fogja találni a szerző igazi neveléstani gondolatait, mert az olyan helyeken, ahol az okoskodás uralkodik, Rousseau nyelve oly finommá és szabatosá válik, hogy gondolatainak értelme, törekvéseinek célja felől a legkisebb kétség sem foroghat fenn.

Rousseau ismerte, tanulmányozta és bő mértékben felhasználta elődjeinek munkáit. Kétségkívül olvasta Rabelais és Montaigne ama csodálatraméltó lapjait, melyek a középkori és kolostori oktatás reformját nagyjában megjelölik, nagyra becsülte Fénelon műveit, a jó Rollin, a tudós Fleury, a *pedáns* Crousaz művei sem voltak előtte ismeretlenek; Buffon műveiből merítette a zsenge gyermekkorra vonatkozó adatait; végül gyakran idézi a bölcs Locke-ot, akár azért, hogy helyeselje, akár azért, hogy megtámadja eszméit. De míg elődeinél ezek az új és elmés pedagógiai tanítások

mintegy véletlenül, elszigetelten, elégtelen igazolással s így dogmatikus módon hangzottak el: Rousseau, aki mindent átalakít, megújít, ami kezei közé kerül, — a nevelés művészetét először alapítja a gyermeki természet és a gyermeki elme fejlődés-menetének tudományos megfigyelésére. Ő megértette, hogy a neveléstannak, mint a többi alkalmazott tudománynak, oly ismereteken és törvényeken kell alapulnia, amelyekhez a gyermek megfigyelése vezet el. Mielőtt nevelnénk, figyeljük meg a gyermeket! ebből az is következik, hogy a gyermekek végtelenül változó egyénisége, jelleme, temperamentuma szerint az alkalmazandó nevelési eljárásnak is változnia kell s nem lehet többé ugyanazt a pedagógiai formulát mindenkire ráhuzni. A gyermek körül forgó nevelési rendszerrel Rousseau a pedagógia Copernicusa lett.

De miután megmutatta, hogyan kell a problémát fölállítani, megoldásának módját: a functionális conceptióit is mesteri kézzel megjelölte. Ő mester a természet eljárasmódjának megfigyelésében és föltüntetésében, a gyermeki lélek elemzésében. Negatív nevelése nem azt jelenti, hogy nem kell a gyermeket vezetni, a természetet támogatni, hanem azt, hogy engedni kell, valahányszor csak lehet, hogy önmaga saját testi és lelki erőinek megfeszítésével húzza ki magát a csávából, miáltal ez a látszólag negatív nevelés a valóságban nagyon is aktívvá válik, mert hisz' állandóan mozgásba hozza a gyermek kezdeményezését, szellemi rugóit, spontán impulsióit, akaratát, önuralmát.

Rousseau megneumesítette a nevelők functióját; fölfedezte és követeli a gyermek jogainak,

szabadságának tiszteletben tartását — azért nevezték művét *a gyermeki jogok deklarációjának* (la déclaration des droits de l'enfant); hirdeti a hivatás és szakképzettség előtt az általános emberi műveltség elsajátítását, a testi és erkölcsi nevelés kiváló fontosságát, az elmék egyetemes fölszabadítását, a közoktatás demokratikus eszméjét. Mindezekkel, valamint a functionális conceptióval a modern nevelés egyik legkiválóbb prófétája lett. Goethe az *Emil* teljes jelentőségét azzal emeli ki, hogy azt a nevelés természeti evangéliumának nevezi; a természet, az ember lényegében, kedélyében és az emberi társadalomban rejlő érték, vonás ismét elévülhetetlen jogaihoz jut.

Kétségtelen, hogy Rousseau sokat belefoglalt neveléstani elméletébe a maga multjából, a maga emlékeiből, tapasztalataiból; sok helyen a saját, szabadjára hagyott, rendszertelen, semmi tekintélyt, fegyelmet nem ismerő, csak az érzés által vezetett neveltetése, — majd később a Charmettesben az egyes tudományoknak általa önállóan, autodidakt módra történt elsajátítása lebegett előtte az *Emil* írásakor minta gyanánt. Másutt viszont annak az ellentétét domborítja ki, ami vele történt, amit ő szenvedett, vagy ami hibákat ő elkövetett, — vagyis az a saját valódi életének ellenképe, a nemes ideál, amelyet — legalább elméletben — szeretett volna megvalósítani.

Vannak, akik (mint Pestalozzi) az *Emilt* »a nevelés impraktikus álmkönyvének« nevezik, akik azt tartják, hogy az *Emil* szerinti nevelés lehetetlen, mivel ehhez minden gyermek számára egy zseniális eszű külön nevelőre volna szükség. De

ha nem is szószerint, vajjon nem alkalmazhatók-e az *Emil* nevelési elvei, legalább alapeszmék szerint, a közoktatásban is? Tétélei, amelyeket tanít: hogy előbb a gyermek testét kell erősíteniünk; hogy késleltessük azt az időpontot, midőn őt a könyvek igájába hajtjuk; hogy az értelmileg korarérett gyermekek, az u. n. kis csodák inkább borzalmat keltenek az emberben, hogy óvakodjunk az olyan iskolai gyakorlatoktól, amelyek u. n. értelmi produkciókban állanak; Emile sohasem írt latin vagy francia dolgozatot és soha nem szoríttatott rá, hogy úgy tegyen, mintha gondolkoznék; hogy a gyermeket inkább az ő jellemének és lelki alkátának irányába vezessük, semhogy közös mértékhez és közös niveauhoz igyekezzünk idomítani; — mind e tétélek teljes egészökben csak a magánnevelésben valósíthatók meg; de vajjon nem közeledhetik-e a közoktatás is nagy mértékben hozzájuk? Hogy a szemléltetés elve, a kérdve kifejtő és oktató tanalak a közoktatásban is uralkodó módszer, nem is szükség említenünk. A Rousseau művében nem gyakorlati és konkrét tervet, hanem általános és elméleti módszert kell látnunk, mely gondosan kerül minden specialisatiót. Rousseau maga is *filozófiai munkának* nyilvánította azt (Annales, t. x. p. 155).

Rousseau *Emilje* úgy csapott le a romlott erkölcsű, mesterkelt életű francia világba, mint tisztító villám a nyomasztó légkörbe. Olvasásakor az egész emberiségen átvillant az a gondolat, hogy az újjászületésnek belőlről kell megindúlnia, hogy a természet egyszerűségéhez és az élet természetes alapföltételeihez való visszatérés szükséges min-

denek előtt. Ily hatalmasan még soha pedagógiai mű nem ragadta meg és izgatta föl a pedagógusokat, — de nem csupán a pedagógusokat, hanem a költőket és gondolkozókat, a tudósokat (Kant, Herder) és laikusokat, férfiakat és nőket egyaránt. Hatása lenyűgöző volt. A mesterkéeltség vagy kényeztetés egyik szélsőségéből a nevelés sok családnál, az *Emil* hatása folytán, a másik szélsőségbe csapott, előkelő fiatal asszonyok nem áttallották Párizsban, hogy a szoptatás követelményének idegen férfiak jelenlétében is eleget tegyenek, ami a kacér-ság új forrása lett rájuk nézve. Még soha író és gondolkozó oly erőteljesen nem lépett föl a dajkák és gyermekápolók üres fecsegése, a puszta szavak tudománya ellen, a gyermekek szajkószerű tudokossága ellen, mely nem a lelkökből nőtt ki; még soha oly parancsoló erővel nem állították a holt tanítási mechanizmussal a természettől ellesett nevelési és oktatási eljárásmódot szembe, mint az *Emil*ben. A nevelésnek a születéssel való kezdődése, — a gyermeki környezet organizálása a szemléleti, az öntevékeny tárgyi oktatás számára, — önképzés tapasztalat által, — érzéki észrevétel értelmi ismeret előtt, — szeretet a gyermekekhez és szeretetreméltó ösztönükhöz, mely játékukban megnyilvánul, — a gyermeknek gyermekként való kezelése, — ezek azok a nagy igazságok Schmidt szerint, amelyeket Rousseau a lelkesedés hangján hirdetett s amelyek ezentúl a pedagógia sarkigazságaivá lettek.

Ezekkel a nagy igazságokkal és kiváló jelentőségű új gondolatokkal szemben Rousseau-nak és az újításoknak ellenségei a műben található hibákra

és túlhajtásokra útalnak. S tényleg nem egy fogyatkozással, egyoldalú vagy téves állítással, szélsőséges tétellel és paradoxonnal találkozunk előadásában. Ilyen pl. a társadalmi élettől, az anya, apa befolyásától, a testvérekkel, kor- és tanuló társakkal való érintkezéstől elszigetelt nevelés; a negatív nevelés; a 7—12. év közti időnek tanulásra föl nem használása; a tekintély, büntetés, kötelesség, engedelmesség elvetése; az érzéki, értelmi és erkölcsi nevelés elkülönítése, holott e három képesség az életben egyidejűleg fejlődik, az a tétéle, hogy a gyermek születésétől fogva jó, a rossz csak a társadalmi életből tapad hozzá; minden könyvi oktatás (köztük a nyelvtanítás) elvetése, az érzelem és képzelet művelésének (az első 15 évben) mellőzése, a vallásos oktatás és felvilágosítás nagyon későre való kitolása, a hasznossági tekintet erős előtérbe állítása; ilyen Zsófiánál a tetszésvágynak és a hiúságnak a nevelés motivumává való tétéle, a nemes méltóság, a tiszta erkölcsi emelkedettség hiánya, általában a nőnevelés alantjáró, erősen konzervatív fölfogása (nőnevelési eszméinél, úgy tetszik, az a gondolat vezette, hogy Fénelonnak ellentmondjon, mert eszménye mindenben ellentéte a Fénelon női eszményének!); — végül az egész nevelői apparátus alkalmazása, a nevelő sokszor mesterkélt fogásai: mindezek jók voltak támadási célpontoknak, de a mű nagy alapigazságainak értékét nem ronthatták le. Nem, mert mint Compayré mondja, a legtöbb paradoxonja mélyén rejlik valami igazság. Így pl. ha hibáztatjuk a negatív nevelést — hiszen nem elég megakadályozni a rosszat, hanem tanítani kell a jót —, de másfelől gondoljunk a korabeli

oktatás értelemnélküli mechanizmusára, durva bánásmódjára! ha megróttuk az érzéki, értelmi és erkölcsi nevelés elkülönítését, de viszont kétségtelen tény az, hogy az észrevétel korának meg kell előznie az elmélkedés korát, a fizikai nevelésnek az értelmi nevelést! ha túlzás, hogy mindent csak a saját tapasztalása útján tanuljon a gyermek — hiszen az oktatás századok tapasztalatainak a gyermek fölfogó képességéhez alkalmazott közlése —, viszont korának didaktikája, mely csak szavakat tanított, még tévesebb úton járt! ha hibáztatjuk, hogy a vallásos és erkölcsi érzés ápolását oly későre halasztja, de viszont igaza van, mikor a természet pompáját is felhasználja a vallásos érzés fölébresztésére! ha hibáztatjuk a kötelesség, a tekintély, az engedelmesség elvetését, viszont igaza van, ha kora minden szabad mozgástól megfosztott, kis rabszolga gyanánt nevelt gyermekeire gondolunk. A gyermek eredeti jóságáról szóló tana, kit a társadalom rontott meg, két első Értekezésének folyománya, — ez merev ellentétben áll a keresztyén vallásnak az emberi természet eredeti romlottságáról szóló tételével; az igazság a középben lesz.

Az *Emil* úgy Franciaországban, mint a külföldön a társadalom minden rétegében fölrázta a lelkeket. Rousseau először állított föl a hagyományos, gyatra nevelői gyakorlattal szemben egy magas eszményt, ragadott meg tisztán és határozottan egy elvet s vitte azt következetesen keresztül. Soha az *Emil* előtt oly magas szempontokból és oly ékes-szólással nem beszéltek a nevelésről; Rousseau magasra emelte a kérdést, mert itt szerinte arról van szó, hogyan lehet az emberiséget a nevelés

által erényesebbé és boldogabbá tenni? Ő a nevelést a születéstől fogva a nagykorúvá levésig mint összefüggő egészet tárgyalta s egy eszméből kiindulva világította meg. A párizsi parlament ítélete Rousseaura sok szenvedést zúdított, de sem művének, sem eszméinek nem ártott, sőt csak használt a közönségnél; — használt művének, mert annak ára, ami eredetileg 18 livre volt, kétannyira szökött fel és használt eszméinek, mert a könyv megégetése és a szerző üldöztetése az egész világ figyelmét fölkelte a mű, annak szerzője és eszméi iránt. Hosszú könyvjegyzéket kellene adnunk, ha föl akarnók sorolni a mű utánzatait, utánnyomásait, cáfolatait, bírálatait; a XVIII. század végén egész sorozat Anti-Emil, Keresztyén Emil, Kijavított Emil, Új Emil, Módosított, Átdolgozott stb. Emil látott napvilágot. Számos helyen megpróbálták a mű elveit a gyakorlatba átültetni.

Rousseau az *Emilt* legjobb művének nevezte; mi inkább legjobban kidolgozott művének nevezhetjük. E művel, melyben a lélekbuvár, bölcselő és tudós mellett a költő és szónok is bőven ott szerepel, megmutatta, hogy a költészet igazi forrása nem a természet, hanem az emberi szív, s ő ezt a szívet ezer új benyomással gazdagította.

XIII. FEJEZET.

Társadalmi Szerződés.

A mű tartalma, célja, hatása ; forrásai, Genf viszonyai szolgálnak hozzá alapúl.

A *Contrat Social*, mely pár héttel az *Emil* előtt (1762 április havában) került ki a sajtó alól, mint tudjuk, csak töredéke egy nagyobb műnek, amelyet Rousseau a *Politikai intézményekről* (*Institutions politiques*) tervezett, amelyben tüzetes erkölcs-, jog- és államtant szándékozott nyújtani, s melynek első eszméje, ha hihetünk *Vallomásainak*, még Velencében fogamzott meg lelkében. 1748-ban a Montesquieu *l'Esprit des Lois*-jának megjelenése munkára serkenti őt ez irányban, s 1750—51-ben már készen áll a mű tervezete és dolgozgat rajta, — de nemsokára abbahagyja. Genfből visszatérve (1754—57-ben) dolgozta ki a mű első vázlatát (*Contrat social ou principes du droit politique*), amelyet a genfi könyvtár kéziratából A. Bertrand 1891-ben adott ki. De azután még évekig elmélkedett, rágódott e kérdésen s az még így is befejezetlen mű maradt, bár a legtöbb kedvvel és a leghosszabb ideig foglalkozott vele. Mostani alakjában való kidolgozása 1759—1761-re esik (1761 aug. 9-én ezt írja Reynek: »Az államjogról szóló

értekezésem le van tisztázva és készen áll a kiadásra«).

A *Társadalmi Szerződés* a *l'Esprit des Lois* mellett a XVIII. század legfontosabb politikai munkája. Félreismerhetetlenül egyfelől Montesquieu-re való folytonos tekintettel készült, mint annak ellentéte, kiegészítése és továbbképzése, — de másfelől a genfi államjog eszményített és rendszeresített képe is akar lenni. A *Társadalmi Szerződés* ama rövid foglalatában, melyet az *Emil* V-ik könyvébe szőtt, azt mondja, hogy »Montesquieu beérte a fennálló kormányzatok politikai jogának tárgyalásával és óvakodott a politikai jog alapelveiről értekezni, — pedig semmisem különbözőbb a világon, mint ez a két tanulmány«. A *Társad.* *Szerződés* ezt a Montesquieutől fennhagyott hézagot akarja kitölteni és az állami élet alapelveit előadni. De ez az általános jellemű munka egyszersmind igazi genfi munka; Rousseau első sorban Genfre gondolt, midőn azt írta, hazájára, hol nem találta »a törvények és a szabadság fogalmait sem eléggé igazaknak, sem eléggé világosaknak«, s kimutatja, hogy milyeneknek kellene azoknak lenniök, ha alapelveikből, az idők folyamán, az emberek hibájából és akaratából, ki nem forgatták volna.

Rousseau két helyen is — az *Emil* V-ik könyvében és a *Hegyi Levelek* VI-ik könyvében — meszeri módon összefoglalta azokat az eszméket és alapelveket, amelyeket a *Társad.* *Szerződés*ben ki akart fejteni. Ezek a foglalatok — amelyek helyenkint magyarázatok — gyakran világosabbak és logikailag rendezettebbek, mint maga a munka. Maga a *Társad.* *Szerződés* különben négy könyvre

oszlik, u. m. I. könyv: Átlépés a természeti állapotból az állami létbe s a társadalmi szerződés természete; II. könyv: A törvényhozás, a törvény, a nép; III. könyv: A politikai törvények, vagyis a kormányzás formáiról; IV. könyv: Folytatás s az alkotmány biztosítékai. Lássuk a háromféle előadás alapján az államjog alapelveit.

Mi okozza azt, hogy az állam egységes? Tagjainak egysége. De honnan származik tagjainak ez az egysége? A kötelezettségből, mely őket összekapcsolja. Mi ennek a kötelezettségnek az alapja? Itt a vélemények szétágaznak. Egyesek szerint az erősebb joga, mások szerint az atyai tekintély, ismét mások szerint az isteni jog, vagy végül a rabszolgaság joga. Rousseau az elméletek egyikét sem fogadja el s egymás után megcáfolja őket. A politikai testület alapjául tagjainak megegyezését (convention) állítja föl, annak — aki magát kötelezi — szabad beleegyezésén alapuló kötelezettségét. Ez a »társadalmi szerződés« épűgy nem sértheti meg a természeti törvényeket, mint ahogy egy magánszerződés nem törheti meg a pozitív törvényeket.

»A társadalmi szerződés megalapítása sajátos jellemű szerződés, mely által ki-ki mindenki iránt kötelezettséget vállal. Amiből következik mindenkinek kölcsönös kötelezettsége mindenki iránt, aki az egység közvetlen tagja.« Mindenkinek ez a kötelezettsége mindenki iránt, bár abszolút föltétel és megszorítás nélküli, »mindazáltal nem lehet igazságtalan, sem visszaélésre nem vezethet, mivel nem lehetséges, hogy a testület önmagának ártani akarjon mindaddig, míg az egész csak mindenek javát

akarja. Megköti a szerződő feleket anélkül, hogy bárkinek alávetné és csupán az ő akaratukat adván nekik szabályul, époly szabadon hagyja őket, mint azelőtt«.

»Mindenek akarata tehát a legfőbb parancs s szabály, és ezt az általános és megszemélyesített szabályt nevezem én szuverénnek.« Ebből foly, hogy a szuverénítás oszthatatlan, elidegeníthetetlen és az lényegében a testület minden tagjában székel, vagyis a szuverénítás mindig a népet illeti meg. De hogyan működik ez az elvont és kollektív lény? A törvények által és nem működhetik másként. Mi a törvény? Az általános akaratnak (volonté générale) egy közérdekű tárgy fölötti nyilvános és ünnepélyes kinyilatkoztatása. A törvény — tényleg — elveszítené erejét és megszűnék törvényes lenni, ha annak tárgya nem vonatkoznék mindenkire. De ha a törvénynek, természeténél fogva, nem lehet különös és egyéni tárgya, a törvény alkalmazása különös és egyéni tárgyakra irányul. A törvényhozó hatalom mellé, amely a szuverén, kell tehát egy másik hatalom, amely végrehajt, vagyis amely a törvényt különös aktusokká változtatja. E végrehajtó hatalmat oly módon kell felállítani, hogy mindig végrehajtsa a törvényt, de mindig csak a törvényt hajtsa végre. Itt van a kormányzat szervezése, és Rousseau a kormánynak következő meghatározását adja: »Az az alattvalók és a szuverén közt felállított közvetítő testület azzal a céllal, hogy azok egymásnak kölcsönösen megfeleljenek, s amely a törvények végrehajtásával s úgy a polgári, mint a politikai szabadság fennállításával van megbízva«.

Hozzáteszi még: »A kormány, mint a politikai test alkotó része, részt vesz az általános akaratban, amely ezt alkotja; mint maga is testület, saját akarattal bír. E két akarat néha egyetért, néha ellenkezik. E közreműködés és ez összeütkezés kombinált hatásából ered az egész gépezet játéka. Anélkül, hogy az államot le ne rombolnók, nem lehet megváltoztatni egyiket sem e három fogalom közül: szuverén (=a nép), fejedelem (=kormányzat) és alattvalók (=a népet alkotó egyének). »Ha a szuverén akar kormányozni, vagy ha a fejedelem akar törvényeket hozni, vagy ha az alattvaló megtagadja az engedelmességet: a rendetlenség lép a szabály helyére és a fölbomlott állam vagy despotizmusba vagy anarchiába merül.«

Mielőtt a kormányzás formáival foglalkoznék, Rousseau elvül állítja föl, hogy »a nép fejei, bármily név alatt választottak is meg«, soha nem lehetnek, hacsak a társadalmi szerződés megszegésének bűnébe nem akarnak esni, »egyebek, mint a nép tisztviselői, akiknek az a törvények végrehajtását parancsolja«. Magok is alá lévén vetve a törvényeknek, amelyeket kötelességök alkalmazni, számadással tartoznak a szuverénnek az ügyek intézése felől.

De ha a nép nem idegenítheti el legfőbb jogát, rábizthatja-e azt egy időre valakire? és ha nem adhat magának urat, adhat-e magának képviselőket? Nem! feleli Rousseau a leghatározottabban; a népnek sem szuverénje, sem képviselői nem lehetnek! S ha egyszer ezt elvül kimondotta, a kormányforma kérdése csak másodrangú fontossággal bír.

Rousseaura nézve a kormányzás különböző formáinak elve az azt alkotó tagok számában rejlik. Minél nagyobb ez a szám, annál gyöngébb a kormány, s minthogy a szuverénítás mindig lazulásra, a kormány kisebb számú kézben való koncentrálódás révén mindig erősödésre törekszik. És »ha a törvény végre az emberek tetszésére van bízva, csak szolgák és urak maradnak, az állam pedig összeomlik«.

Ezután annak a megvitatására tér át, melyik ama három főforma közül, amelyekkel a kormányzás terén találkozunk, t. i. a demokrácia, arisztokrácia és monarchia közül a legjobb? S arra az eredményre jut, teljes tisztasággal a kifejezésekben, ha nem is az eszmékben: »Miután összehasonlítottam őket előnyeikre és hátrányaikra nézve, az előnyt annak adom, amely középen áll a két szélsőség közt s amely az arisztokrácia nevet viseli«. Azután, hogy minden konfuziónak elejét vegye, nagy gondja van rá, hogy hozzátegye ezt az erősen hangsúlyozott megjegyzést, mert ez valóban főbenjáró fontosságú: »Emlékeznünk kell itt arra, hogy az állam és a kormány alkotmánya két nagyon különböző dolog és hogy én nem tévesztettem őket össze. A legjobb kormányforma az arisztokrácia, a legrosszabb szuverénítás az arisztokrácia«.

A *Társad. Szerződés* utolsó fejezete a vallásról szól. Rousseau ennek megállapítását is átengedi a szuverénnek. Kétséggkívül, úgymond, a szuverénnek az alattvalói fölötti joga nem terjedhet túl a közjó határain; kétséggkívül az alattvalók csak azon véleményeikről tartoznak a főhatalomnak számot adni, amelyek a közösséget érintik; kétség-

kívül úgy gondolkozhatunk a másvilágról, ahogy nekünk tetszik, mert neki illetékessége nincs ahhoz, mi lesz alattvalóinak sorsa a túlvilágon. De a szuverén fogja megállapítani a polgári vallás tételeit: Isten létele, jövő élet, az igazságosak boldogsága, a gonoszok bűnhődése, a társadalmi szerződésnek és a törvényeknek szentsége; úgy fogja őket megállapítani, mint a szociabilitás érzelmeit, amelyek követése nélkül nem lehet valaki sem jó honpolgár, sem hű alattvaló; száműzni fogja azokat, akik nem hisznek e pozitív dogmákban; halállal fogja büntetni azokat, akik nem e dogmák szerint fogják viselni magokat, mert a legnagyobb büntényt követték el: hamis esküt tettek a törvény színe előtt.

*

Rousseau egyike az elsőeknek, aki kimutatja, hogy az emberben valami elidegeníthetetlen van, ami semmi konvenciótól nem függ. »Lemondani az embernek a szabadságról annyi, mint lemondani emberi mivoltáról, emberi jogairól és kötelességeiről.«

Ugy találja, hogy az összes javak legnagyobbika a szabadság és az egyenlőség. Őszintén igyekszik a magán személyeket a közembertől függetlenné tenni, jól megkülönböztetni egymástól a polgár és a szuverén kölcsönös jogait, kimutatni, hogyha a polgároknak kötelességeik vannak alattvalói minőségekben, emberi minőségben természetes jogukat élvezhetik. Megállapítja a szuverén és a kormány fogalmak értelmét, megállapítja azt az igazságot, amit Turgot fényesnek nevezett: miként minden szabad cselekedetnek két oka van, amely

azt előidézi: az akarat és az erő, a politikai testnek is két rugója van: a törvényhozó és végrehajtó hatalom. A kormányforma alkalmából leírja, hogy a kérdésnek annyi megoldása van, ahány kombináció lehetséges a népek abszolút és relatív helyzetében, vagyis bizonyos esetekben mindenik kormányforma a legjobb, más esetekben a legrosszabb lehet. A törvényt, melynek elméletét szilárd alapra építi, fölibe helyezi az embereknek, és azt, bármilyen is az államforma, az általános akarat kifejezése gyanánt határozza meg. S az általános akarat az igazi szuverén. Megdönthetetlenül kimutatja, hogy a nép önmagáé és rendelkezik a saját sorsa fölött, s kijelöli e (mindenható) szuverénitás szükséges határait. Az általános akarat, úgymond, mindenkre alkalmazást nyer és sem egy külön emberre, sem egy külön tényre nem irányul; az se nem kormány, se nem hatóság, — s így öntudatlanul korlátozza, csökkenti a népszuverénitást.

De nincs tiszta, megállapodott rendszere, eszméi nem egységesek, hanem olykor homályosak és összefüggéstelenek, olykor ellentmondanak egymásnak. Mikor az első fogalmazást (1755) átdolgozta, ezt nem elég ügyesen végezte; ennél az a szándék vezérelte, hogy miként Spinoza a metafizikát, ő a társadalmi tudományt matematikai szabatosággal fejtse ki. Így az általános akaratot a szavazatok egyhangúságára alapítja, de másutt azt állítja, hogy az általános akarat jellemvonása a többségben található. Vagy a különböző uralmi rendszereket csak a végrehajtó hatalom alkata szerint különbözteti meg; vagy a szerződést minden szerződő tag jogainak a közösség számára való

teljes elidegenítése gyanánt tünteti föl, holott előbb azt állította, hogy sem egy ember, sem egy nép nem idegenítheti el jogait; vajjon az egyetemes szolgaság megszünteti-e a saját szolgaságomat? vajjon nyerek-e annyit a közösségtől, mint amennyit odaadtam a közösségnek? nem megtörténhetik-e majd, hogy a közösség helyére — amelynek javára az elidegenítés történt — valami ember lép? Vajjon helyt állhat-e a szuverén felelősség nélküli, semmi alaptörvény, még a társadalmi szerződés által sem kötött lényéről szóló tantétel? vajjon a népakarat alkotja-e az igazságot? nem kötelezők-e reá nézve is bizonyos alaptörvények? Rousseau szerint az állam az összes javak tulajdonosa, ő biztosítja az egyesek számára a jogos birtoklást, tulajdonná változtatja az ő bitorlásukat; de vajjon a munka és művelés által szerzett tulajdon bitorlás-e? hisz' az állam nem teremti, csak garantirozza a tulajdont! Rousseau szerint a népgyűlés, a szuverén összejövedele alkalmával a végrehajtó hatalom szünetel, mivel ott nincs képviselő, ahol a képviselt maga van jelen; de hiszen a *szuverén* összehívása nem függesztheti föl — mindenik más-más lévén — a *kormány* működését! Mint a polgári vallásról szóló fejezet is mutatja, Rousseau korlátlan hatalommal ruházza föl az államot, ő rendelkezik a tulajdonnal és minden joggal; ő állapítja meg a polgári vallás tételeit; de mi más az állam, mint mindenki, mint a sokaság zsarnoksága, mely nem ismer semmi zabolát? semmi más szabályt, mint az ő tetszését, amely mindent megengedhet magának, mivel ő semmiért nem felelős, mely épúgy irányulhat a rosszra, mint a jóra?

Bármennyire igyekeznek is e tételét enyhíteni, megszorítani, itt az egyénnek semmi joga nem marad, amit jogosan visszakövetelhetne, a többség — az általános akarat — mindenkre ráerőszakolja a polgári, politikai és vallásos törvényt, az minden fölött dönt, mindent kormányoz, még a lelkiösmeretet is. Itt békeszeretetének és az egyenlőségért való szenvedélyes lángolásának föláldozta a politikai szabadságot, föl az egyén modern jogait; rettenetes szofisztikája nemcsak a vallásszabadságot szünteti meg, hanem még az evangéliumot, a szív vallását is eltörli, mint amely a szociális szellemmel legnagyobb ellentétben áll! Különben szerinte a szabadság csak eszköze, ellenben a méltányosság és igazságosság végcélja és legszilárdabb alapja az államnak.

A *Társad. Szerződés* nem nagyon eredeti munka. Joggal mondották róla, hogy az a megfordított Hobbes, t. i. Hobbes abszolút uralkodójának minden jogát és hatalmát a népre ruházza. Hobbes és Montesquieu mellett ott látjuk forrásai közt a XVI., XVII. és XVIII. század összes kiválóbb jog- és állambölcsészeti íróit és gondolkozóit, u. m. Macchiavellit, Bodint, Grotiust, Sidneyt, Althusiust. Bossuet-t, Spinozát, Puffendorft, Warburton-t és Locke-ot. De talán még mindezeknél is jobban hatottak szerzőjére a természetjog protestáns képviselői, élükön az ő pár évtizeddel fiatalabb kortársával, Burlamaqui-val, az államjog kiváló genfi theoretikusával, kinek *Principes du droit naturel* című műve 1747-ben, *Principes du droit politique* című műve 1751-ben jelent meg. Burlamaquit már II. Értekezésének előszavában mint

tekintélyt idézi, míg a *Contrat Social* alcíme: *Principes du droit politique* egyenesen Burlamaquira útál. A *Társad. Szerződés* nagy gondolatai: természeti állapot és természetjog, társadalmi szerződés, általános akarat és népszuverénítás — mind föltalálhatók Burlamaquinál. Genfből, a genfi és prot. jogtudósok munkáiból (Longuet) meríti a népszuverénítás eszméjét. Az 1738-ban megszavazott törvény elismerte a közgyűlésnek (Conseil général) azt a jogát, hogy elfogadhatja vagy visszautasíthatja a törvényeket és szerződéseket. Burlamaqui 1751-ben azt írta, hogy a szuverénítás hordozója a nép, Jurieu pedig már Burlamaqui előtt azt bizonyíttatta, hogy szerződés köti az alattvalókat a szuverénhez s ők föl vannak a kötelezettség alól oldva, ha a szuverén megszegi ezt a szerződést.

Ideális államalkotmányának fölépítésénél részben Athén, Spárta és Róma, részben Genf intézményeit tartja szem előtt s ezekből meríti eszményi államának vonásait, ezeket állítja Európa népei elé eszményül. De nem Genfnek érvényben levő alkotmánya szolgáltatja a *Társadalmi Szerződés* fejtegetéseihöz az alapot, hanem a patriciusok oligarchikus tendenciái ellen küzdő, azok visszaéléseit kikorrigálni akaró genfi polgárság alkotmányos követelései. A népszuverénítás, a szabadság és egyenlőség elve képezi a *Társadalmi Szerződés* politikai rendszerének középpontját, és pedig Locke és Hobbes nézetének egyesítésével a népszuverénítésra ruházza a társadalmi hatalom mindenhatóságát, — vagyis támogatja polgártársainak egyik legállandóbb követelményét; támogatja abban a kérdésben is, hogy a kormány egyszerű megbi-

zottja, tisztviselője a szuverénnek s a főhatalom a népet illeti meg. Ugyancsak az összegyűlt népet illeti meg a törvényhozás joga, vagy legalább is semmi új törvény addig életbe nem léphet, míg a közgyűlésre összehívott nép ahhoz hozzájárulását (referendum) nem adta (l. föntebb), bár a polgárok a kezdeményezés, az új törvény előterjesztésének jogát is követelték. A genfi küzdelmek, a nép előterjesztéseinek semmibevétele indították Rousseaut a képviselő-testület elvetésére. Ugyancsak Genf intézményeinek, alkotmányának ismeretéből magyarázható ki a kormányforma kérdésében s több más kisebbrendű kérdésben elfoglalt álláspontja, — vagyis azért, mert Genfben is a kormányzat arisztokratikus formája uralkodott, nyilvánítja a választott arisztokráciát a legjobb kormányformának; de az arisztokratikus kormányzat túlkapásai ellen megkívánja a megszabott időkben a közgyűlés összehívását, s ezen a titkos szavazást. De nem kell feledni, hogy minden kormány csak ideiglenes és bármely időben helyettesíthető egy más kormánnyal, sőt — ha a társadalmi rend fölborulásától nem kellene tartani — a kormány igényének lerázását is ajánlaná; amiben a forradalom zúgásának első halvány morajlása nyilatkozik meg. Genf és Svájc lebeg előtte például, midőn a kis államok iránti előszeretete villan föl s gyöngeségek ellen a szövetségi (federatív) rendszert ajánlja. Genfben látta a képviselő elvetésével az általános akaratnak a szavazás révén való megnyilatkozását s ezért vélte, hogy elméleti rendszere csak a Genfhez hasonló kis államokra alkalmazható, míg a nagy államoknak a monarchia felel meg.

A republikánus Genf a maga államvallásával, — hol a polgárjog összeforrt a református valláshoz tartozással, hol a polgári eskü magában foglalja a hitvalláshoz való tartozást is, hol az *Ordonnances ecclésiastiques* a nép parancsa gyanánt elrendelik a város és hatóság területén az egyházi fegyelmet és minden polgárt, aki vonakodik az istentiszteleti szertartásokon résztvenni, száműzetéssel büntetnek, — lebegett a polgári vallás tételeinek föllállításánál is előtte mintául. Már 1756 aug. 18-án Voltaire-hez intézett levelében megcsendül a polgári hitvallás (une espèce de profession de foi civile) első hangja, amely pozítive magában foglalná a társadalmi vezérelveket, negative a türelmetlenség elítélését, — s fölszólítja Voltaire-t ennek megszerkesztésére. Rousseau szerint a vallásnak, a társadalomra való tekintettel, három formáját lehet megkülönböztetni: az evangéliumi vagy egyéni vagy erkölcsi vallást, a polgári vallást és a papi (r. kath.) vallást, melynek külön törvényhozása, feje s hazája van. Szerinte politikai szempontból mind a három visszautasítandó; az államot csupán az érdekli, hogy a polgárnak oly vallása legyen, amely megszerettesse vele kötelességeit, — ezért van szükség egy tisztán polgári hitvallásra, mint a társadalmi együttélés föltételére. Midőn e polgári hitvallás megszövegét halállal kívánja büntetni, — ellentétben az 1766 szept. 27-iki levelében (»Véleményem szerint egyetlen ember vére becsesebb, mint az egész emberi nem szabadsága«), s hasonlóképen az *Économie politique*-ban foglalt nyilatkozatával (»Én azt az elvet, hogy a kormánynak szabad egy ártat-

lant a sokaság javára fölláldozni, a legutálatosabb elvek egyikének tartom, amelyet a zsarnokság valaha kitalált, a leghamisabbnak, legveszedelmesebbnek és a társadalom sarkalatos törvényeivel legélesebb ellentétben állónak»), s ellentétben az *Új Heloise* türelmességével, amely Wolmár ateizmusát is mentegetni tudja, — a genfi kálvinista vérnek hajthatatlansága, a kálvini hagyományok hive nyilatkozik meg benne, amint hogy polgári hitvallása a XVIII. századi Genf legáltalánosabban elismert hitvallásához sokban hasonlít. De talán Hobbes példája is hatott reá, aki szintén az államfőnek tulajdonítja a vallási tételek megállapításának jogát; természetesen Hobbesnál ez az államfő a monarcha, Rousseaunál a nép. Míg itt önkényes és erőszakos, pár sorral utóbb már a türelem elvét hirdeti és követeli; de még itt is kitör belőle a zordon szellemű kálvinista, s a türelem nevében kész kiűzni az államból azokat, akik türelmetlenek (a r. katolikusokat, akik azt tartják: az egyházon kívül nincsen üdvözülés!). Erre vonatkozólag Rousseaunál két gondolatsorral találkozunk: most a türelem, majd a türelmetlenség hirdetője, — vagy más szavakkal: ha türelme őszinte és pozitív, az nem korlátlan, türelmének vannak határai, az nem terjed ki az ateistákra, mint akik kiválóan inszociabilis lények, még kevésbbé magokra a türelmetlenekre. Egy ateista társadalom szerinte a halál, egy türelmetlenekből álló társadalom a — pokol.

Egyetlen eszme az, mely az ő lényének mélyéből, az ő tapasztalataiból, temperamentumából, mintegy a véréből, de egyúttal elmélkedéseiből fakad, s ez — az *egyenlőség* eszméje. Ez a hatal-

mas érzés ragadta fantáziáját egészen a természet állapotáig, a természeti egyenlőség aranykorának fölvételéig. Ámde el kellett ismernie, hogy a társadalom lerombolta a természeti egyenlőséget, amely összeférhetetlen volt az ember haladó tökéletesedésével, a civilizációval.

Két eszme és érzés csatázik egymással Rousseauban: egyfelől az egyén, a személyes én szabadságának, abszolút függetlenségének eszméje, másfelől a kollektív én, a szociális test szuverénításának, mindenhatóságának eszméje. Mint egyén, mentesítette magát minden társadalmi kötelektől, a polgári, valamint családapai kötelességek alól. De másfelől ott találjuk nála a genfi polgárjogára büszke férfiút, az ókori köztársaságok csodálóját, aki elfogadja s természetesnek találja, hogy az egyén szorosán alárendelje magát az összeségnek. A két *Értekezés* az egyén abszolút szabadságát hirdette a természeti egyenlőségben; viszont a *Társad. Szerződés* a természeti embert teljesen elmeríti a társadalmi emberben, aki lemond testéről, javairól és lelkiismeretéről az állam javára.

Vannak, akik ennek alapján azt mondják, hogy a *Társad. Szerződés* az embert a társadalmi találmányok még keményebb igájába süllyeszti. De hiszen a társadalmi szerződés — feleli Rousseau — minden szerződő tag számára teljes egyenlőséget, azaz egyenlő jogokat és kötelességeket állapít meg; mindenik tag önként idegeníti el különös akaratának szeszélyét, szabadon veti alá magát, az ő rendetlen szabadságát a törvény rendjének. »Az önalkotta törvény iránti engedelmesség — szabadság«, — mondja Rousseau. Így lép a társadalmi

szerződés folytán erkölcsi és törvényes egyenlőség a természeti egyenlőség helyébe s ezzel Rousseau a társadalmi állapotot erkölcsileg magasabban állónak nyilvánítja a természeti állapotnál. Míg a természeti állapotban nem volt erkölcsiség, »az állampolgári állapotba való átmenettel a jogérzet lép a vak ösztön helyére s cselekvésében fölmerül az erkölcsi elem, amely azelőtt teljesen hiányzott. Csakis akkor győzi le a kötelesség szava a fizikai ösztönt és a jog szava a vágyakat...«, vagyis Rousseau, aki két *Értekezésében* a társadalom megvetője, a civilizáció ellensége, a polgári állapot szenvedélyes vádlója gyanánt lépett föl, — most elítéli a természeti állapotot, föltárva e kezdetleges fölfogás közepszerű, sőt brutális voltát; itt a *Társad. Szerződésben* helyreigazítja előbbi szélsőséges, társadalomellenes, misanthrop gondolkodását. Elismeri, hogy van jó és természetes kultúra, mely nem vezet az emberi természet gyöngítésére, hanem az adott életföltételeknek valóban megfelel s képességeinket úgy juttatja kifejlődésre, hogy az összegyűjtött életenergia nem szenved alatta.

Rousseau azért állította föl és hangoztatta a természeti állapotot, hogy fölébressze — a filozófusok racionalizmusával szemben — a természet érzését és tiszteletét, hogy elszakítsa az egyént a hamis külső javaktól, megrendítse a vélemények uralmát s a hazugságokra és konvenciókra épített társadalom alapjait. De az egyenlőtlenség eredetéről szóló paradoxon és a természeti állapot magasztalása, érettebb megfontolás után, a megújított társadalmi állapot magasabbfokú erkölcsiségének ad nála helyet s a társadalmi kötelességet hangoz-

tatja az, aki eddig csak önmagára hallgatott. Itt eszméi kitágulnak, érzelmei megnemesednek s egész lelke fölemelkedik, mintha ennek az új állapotnak alapelve már maga is újjászülné a természeti embert. Kell-e mondanunk, hogy Rousseau ezt a társadalmi szerződést nem történeti tény, hanem csupán hipotézis gyanánt adta elő (az ideális föltétele a közhatalom törvényszerűségének), mint ahogy az ő természeti állapot rajza is csak egy szép — mitosz.

A *Társadalmi Szerződésben*, amelyben a szerződő felek a szerződés pillanatában a teljes egyenlőség álláspontján állanak, hisz' mindenik ugyanakkor, mikor a többiek kötelezettségét elfogadja, egyúttal magát is kötelezi, — a nemzeti szuverenitás elve először száll diadalmasan szembe az isteni jogú monarchia husz százados dogmájával, a törvény egyetemes jellege és annak végetlen hatalma először nyer kitörölhetetlen kifejezésekkel megállapítást; e mű először jelöli meg a törvényhozó és végrehajtó hatalom közt levő különbséget oly világos, szabatos és szilárd alakban, hogy az soha többé el nem mosódhatott vagy félre nem magyaráztathatott. Rousseau az állam alapjává az egyének belső, személyes hozzájárulását, beleegyezését teszi, vagyis az államot az akaratra alapítja, mint Hegel mondja a *Történelem filozófiájában*: először proklamálja a világon az akarat nagy elvét. S néhány év múlva az északamerikai gyarmatok felszabadulása az angol uralom alól megmutatta a világnak, mire képes egy egész nép erélyes akarata.

A *Társad. Szerződést* úgy tekinthetjük, mint egy politikai álmodozást, mint egy távoli eszményt,

mely felé a politikai és társadalmi fejlődésnek törekednie kell, mint oly eszményi állapotot, mely az emberiséget boldoggá fogja tenni, amelyben az igazság és az erény uralma általános érvényre fog emelkedni. De az államjogi teoretikust ki kell egészíteni a realitás megfigyelője, a pszichológus és történetíró által. E szempontból különös figyelmet érdemel *Lengyelország alkotmánytervezete*, mert ebben Rousseau kiváló gondot fordít a polgárok képzésére, akikre nézve a legelső és legszentebb kötelesség a haza szeretete; őket a haza szolgálatába akarja állítani, a haza szolgálatára ránevelni.

A *Társad. Szerződés* közvetlen és tekintélyes befolyást gyakorolt az elmékre és az eseményekre. Nem mindjárt ugyan, mert a forradalomig csak tisztán spekulatív munkát láttak benne. De a forradalom emberei: Mirabeau, Robespierre és Danton a *Társad. Szerződés* alapján állottak; ez a munka szolgált előbb az új törvények igazolására, majd — amint az emberek szeszélyeik és napról-napra változó szenvedélyeik szerint magyarázgatták — ennek kellett a fennálló rend fölforgatását és az új intézményeket igazolnia. Vajjon lehet-e Rousseaut ezért felelőssé tenni, aki bizonyára nem ismerte volna el őket tanítványai gyanánt? Mint ahogy *Emil*je, *Társadalmi Szerződése* is belekerült az eszmék nagy forgatagába, amelyet gyorsabbá tett, előre taszított anélkül, hogy előre látná, hol fog az végződni.

Ami többi nagy műveihez való viszonyát illeti, míg az *Emil* az egyén akaratát reformálta, a *Társad. Szerződés* az intézményeket reformálja, hogy az egyenlőség és szabadság — ezek az oly régóta

elveszett őseredeti javak — ott újra föltalálhatók legyenek. Nem lehet kétséges, hogy a *Társad. Szerződés* formájára nézve eltér korábbi műveitől; ebben láthatólag száműzni akarta stílusából a szenvedélyt, az ékesszólást, s száraz, dogmatikus, tudományos előadásmódot használt, ami a Montesquieu *Esprit des Lois*-jára vezethető vissza.

De ha formájára nézve eltér tőlük, alapfölfogása teljesen egyezik többi műveivel. Ha a természeti állapot örökre elveszett s ha a társadalmi állapotnak eredete és alapja a tulajdon, a legjobban szervezett társadalom az lesz, amelyben a természeti egyenlőtlenségekhez a legkevesebb mesterséges egyenlőtlenség járul. Megköveteli tehát a polgárok egyenlőségét, a törvény szuverénitását, mindenkinek a közakarat alá való rendelését; hasonlóképpen rendszabályokat sürget a túlságos vagyoni egyenlőtlenség csökkentésére, hogy a polgári egyenlőség ne váljék pusztá fictióvá. A *Társad. Szerződés* tehát gyakorlati és megközelítő megoldást nyújt az egyenlőtlenség problémájához. Továbbá megkívánja az általános akarat jóságát, — ámde ehhez az egyéni akaratok jóságának fejlesztése, mint a természeti embernek a társadalmi emberben való helyreállítása szükséges, ami a természetes nevelés (*Emil*) által történik, — vagyis a *Társad. Szerződés*nek nélkülözhetetlen kiegészítése az *Emil*. A természet szerint való politika természet szerint való embert kíván, — innen a természeti és nemzeti nevelés szükségessége s hasonlóképpen a polgári vallás, mely a társadalmi kötelezettségeket parancsoló, szeretett és tisztelt jelleggel ruházza föl. Csak így fog a polgárok szívében a törvények és a szabadság szeretete kivirúlni.

XIV. FEJEZET.

Vallásos és erkölcsi felfogása.

Vallásos fejlődése, megtérése, önállósága. A *szavojai vikárius hitvallásának* keletkezése, tartalma, célja, jelentősége, hatása. A sziv vallásos érzésének érvényre emelése, haladása az erkölcsi jó felé.

Rousseau alapján véve vallásos lélek, vallásos génusz; a vallás az ő személyiségének középontja, gondolatának élő forrása és csodálatos befolyásának titka. Műveiben mindenütt találkozunk vallásos hangokkal, a vallásos érzés megnyilatkozásaival, így — nem is szólva az *Emilről*, amelynek IV-ik könyvében *A szavojai vikárius hitvallása* című, csodálatos emelkedettségű híres részlet található, — a *Voltaire*-hez, *D'Alembert*-hez, a *párizsi érsekhez* intézett *levelében*, az *Új Heloise*-ban, a *Társadalmi Szerződésben*, a *Hegyi Levelekben*, a *Magános sétáló álmodozásaiban* és *Vallomásaiban* — mindenütt nagyszerű módon ad a Teremtő iránti hódolatának kifejezést. Életének összes hányattatásai, gondolkozásának összes szökellései közt vallásos meggyőződésének három ága: a személyes és gondviselő Istenbe, a lélek szellemi mivoltába és a jövőendő életbe vetett hite változatlanul megmarad. A vallás állandóan nemcsak ösztön, veleszületett benső érzés, hanem természetének mély szükséglete volt.

A Genfben és Bosseyben eltöltött gyermek-évek, az itt nyert vallásos benyomások elhatározó befolyást gyakoroltak egész életének vallásos irányára nézve. A kat. vallásra való áttérése (1728-ban, nem egészen 16 éves korában) úgyszólván mit sem változtat vallásos gondolkozásán. Warensné az ő szelíden misztikus, minden erőfeszítéstől és áldozattól idegenkedő, csupa aspirációkból álló vallásosságával nagy befolyást gyakorol növendéke érzés- és gondolatvilágára, — a Rousseau szentimentalizmusának forrása innen fakad. Warensné viszont pietista forrásokból, főként a Magny F. tanításaiból merítette vallásos gondolatait, aki a Jean-Jacques gyermekkorában hosszasabban időzött Genfben s ott ennek egyik nagynénjére is tartós hatást gyakorolt. Aligha csalódunk, ha Rousseau egynémely vallásos eszméjét (a kegyesség érzése, a hagyományos egyházi tekintélytől való függetlenség, az egyéniség érzése, a vitás kérdések iránti közömbösség és a hitfelekezeti válaszfalak elvetése, Isten jelenlétének keresése és érzése, a gondviselés hite stb.) pietista befolyásra vezetjük vissza, amelyet Magny F. mellett a Béat de Muralt és Huber Mária iratai is tápláltak, kik mindketten a természeti vallást hirdetik, a Jézus felé fordított deizmust, elvetik a csodákat, próféciákat és a lelkiismeretre alapítják a vallást; Huber M. *Religion essentielle* c. művében a lelkiismeret primátusát hirdeti. Tőlük vette át R. a vallás pragmatista felfogását; a Szavojai vikárius visszautasítja az olyan ismeretek vizsgálatát, amelyek a gyakorlatban semmi jóra nem vezetnek és csupán azokhoz tartja magát, amelyek az élet vigasztalására szükségesek.

Vallomásai VI. könyvében, a Charmettes-ben töltött napokból beszéli, hogy reggeli sétái alkalmával a természet nagy templomában imádkozott, »fölemelve szívét e szeretetreméltó természet Alkotójához, amelynek szépségei szemei előtt föltárltak«. S hozzáteszi: »Sosem szerettem szobában imádkozni; úgy tetszik, hogy a falak s mindezek a kis emberi művek Isten közé és én közém helyeződnek«. Ugyanez időben neurasztenikus betegségtől gyötörve s halálát küszöbön állónak gondolva, egy imádságot szerkeszt, amelyben bevallja elkövetett hibáit, megbánja azokat s ünnepélyes fogadalmat tesz erkölcsi életének megjavítására nézve. Ebben az imában semmi nyomát nem találni a kat. gondolkodásnak, ha csak azt nem tekintjük annak, hogy magázó alakban szól a jó Istenhez, mint a katolikusok, míg a protestánsok a tegező alakot használják. Első irodalmi műve — egy ima.

A filozófusok közül részben negative, részben hitének értelmi kifejezésmódjára hatottak: Descartes, Malebranche, Pascal, Bayle, Locke. Descartes tal nem egy ponton rokonságot mutat: mindketten a belső világosságra bízzák magokat, mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak az ismeretben az intuíciónak. Mikor azt mondja, hogy nem az értelemben, hanem a szívben van a vallás székhelye, Pascal követője; jól ismerte a Bayle Ismerettárát, gondosan tanulmányozta a Locke *Essais*-it. A természeti vallás tételeit a pietista források mellett talán Herbertnek, az angol deizmus atyjának *De Veritate* c. művéből meríti; megegyezik Tindallal a kijelentés szükségességének kétségbevonásában

nyilatkozat

s a csodák és jövendölések elvetésében; osztozik Chubb fölfogásában, aki a természeti vallásban az imának nem adott helyet s a keresztyén vagy iszlam vallást csak ruhaváltozás kérdésének tekintette. Az ember természeti jóságáról vallott hite az egész XVIII. századi Franciaországnak hite, mely 1730 táján keletkezett és megrendítette az eredendő bűn hitét. Turretini genfi lelkész is azt tanította (*Pensées sur la Religion*), hogy a jól értelmezett vallás megegyezik a természeti törvény-nyel, Pictet B. viszont a belső tapasztalatra hivatkozott.

A vincennes-i úton érzett hirtelen megvilágosodása, — mely a vallásos megtérés minden vonását magán viseli, — elszakítva őt eddigi életmódjától, visszaadta önmagának, visszatérítette életének igazi útjára. E megtérés után végzett erkölcsi reformjának nagy jelentősége abban áll, hogy le meri rázni a divatos filozófusok dogmatikus jármát, a saját géniuszát, érzés- és gondolkozásmódját meri követni, egymaga — a belső sugallat parancsának engedelmeskedve — egész századával szembeszállni. Új, önálló útra térése, amely egyaránt kiterjedt gondolkodására, külső magaviseletére és életmódjára, visszaadta neki genfi jellemét s ezzel együtt fölkelte benne régóta háttérbe szorított vallásos érzését és arra kötelezte őt, hogy Istenbe vetett hitéről bizonytságot tegyen. Az ötvenes évek elejéről származó két vallásos megnyilatkozása: a *Parabola* (1750) és a *Révélation* (1750—1753) A szavojai vikárius hitvallásának első vázlata gyanánt tekinthető; ezekben is három fokozatot lehet megkülönböztetni, u. m. tiszteletteljes bölcsészeti ké-

telyt, természeti vallást, végül nem ugyan dogmatikus, de alapját tekintve erkölcsi, költői kifejezését tekintve szentimentális keresztyénséget. Persze, ez a keresztyénség meglehetősen tökéletlen; hiányzik belőle az »eredendő bűn« fogalma, — Rousseau-nak az ember eredeti jóságáról vallott fölfogása szöges ellentétben áll a keresztyén tanítással!

Vallásos hite — mely 1754-ben megkivánta a ref. egyház közösségébe való visszatérést — csakhamar összeütközésbe hozza Diderot-val, az *Encyklopaediá*-val s ezeknek hideg, cinikus istentagadásával; bizonyos, hogy a velök való szakításban, a személyes kérdéseken és a helyzetbeli ellentéteken kívül az eszmei különbségek is elsőrendű szerepet játszottak. Két különböző érzés- és gondolkozásmód, kétféle elmeirány ütközött itt egymással össze. De ha vallásos hite folytán szakít az *Encyklopaedia* körével s nyiltan eltaszítja magától annak egoisztikus és materialisztikus, ateisztikus és szkeptikus irányzatát, — bölceleti racionalizmusa az ortodox hittől, a kijelentési és csoda-hittől is eltávolítja.

Rousseau tehát két ellentétes s egymás ellen kiméletlen háborút folytató párt: egyfelől a szentírás inspirációjára és az egyház dogmáira esküvő ortodoxia, másfelől a matérialista és ateista színezetű filozófusok közt a középen állva, sem egyikhez, sem másikhöz nem tartozva, Isten, az erkölcsi világ és az evangélium iránt emésztő szomjúságot érezve, de mint a XVIII. század fölvilágosodásának fia a kritikához való jogát is ismerve, a saját gondolkodásának használatát is követelve, — oly vallásos és bölceleti rendszer föllállítására töreke-

dett, amely mind a kedély szükségleteit, mind az ész követelményeit egyaránt kielégítse, mely a materialistákkal és ateistákkal szemben kimutassa egy transcendens lény fölvételének szükséges voltát, de másfelől az egyházi ortodoxiával szemben a kijelentési tan lehetetlenségét is föltüntesse s így az előbbieket az Istenhit, a lelkiismeret, a lélek halhatatlanságának szilárd alapjai felől meggyőzze, az utóbbit pedig az ész nevében elfogadhatatlan tételeik enyhítésére, elhagyására indítsa. Már az *Új Heloise* írásánál arra törekedett, hogy a két ellentétes pártot — egymás kölcsönös tisztelete által — közelebb hozza egymáshoz; a filozófusoknak megmutassa, hogy Istenben képmutatás nélkül is lehet hinni, a hívőknek pedig, hogy a hitetlen, az ateista (Wolmar) nem okvetlenül gonosz ember.

Az *Új Heloise*-zal egyidejűleg, nemsokára a Remetelakba költözése után, hozzáfog az *Emil* kidolgozásához s miután jól ismerte a vallás társadalmi hatalmát épűgy, mint a vallásos tantételek fontosságát, — e mű IV-ik könyvének *A szavojai vikárius hitvallása* című részletében foglalja a valásra, erkölcsre és világnézetre vonatkozó gondolatait rendszeresen össze, összefoglalja azért, hogy egy században, amely tele van a vallás támadásával, nyiltan és bátran síkra szálljon az Istenhit mellett s a filozófusok elbizakodott tételeit halomra döntse.

A *hitvallást*, hogy előadását érdekesebbé, drámaibb színezetűvé tegye, egy kat. pap: a szavojai vikárius szájába adja — s színhelyül a Pó habjai fölött egy magas dombot választ, ahonnan az Alpok végtelen hosszú, a fölkelő nap sugaraiban fürdő láncolatára nyilik kilátás. De ez az

«egész beállítás csak költői fictió. Mert midőn, műve megcsonkításától tartva, a *hitvallást* lemásolta, s genfi barátjának: Moultonnak elküldötte, erről szóló levelében ezt írja neki: »Ön könnyen meg fogja érteni, hogy *A szavojai vikárius hitvallása: az én hitvallásom*. Én sokkal erősebben kívánom, hogy Isten legyen, semhogy ne hinnék benne, és azzal a szilárd meggyőződéssel halok meg, hogy az ő kebelén föl fogom találni azt a boldogságot és békét, amelyet itt a földön nem élvezhettem«. Könyvét Moulton előtt a leghasznosabb, legjobb és legutolsó művének nevezi; e méltánylásra különösen a *hitvallás* által érzé magát följogosítva. »Az első két kötetből, írja 1762 febr. 16-án, bármit elvehetnek, de azt nem fogom tűrni, hogy a *hitvalláshoz* hozzányuljanak; az maradjon úgy, amint van.« Ugyanerre vonatkozólag a *Hegyi Levelekben* így nyilatkozik: »Hogyan törekedném igazolni ezt a munkát, aki azt tartom, hogy általa letöröltem egész életem hibáit, aki azokkal a bajokkal, amelyeket az fejemre hoz, kárpótolom azokat, amelyeket elkövettem, aki — telve bizalommal — remélem, hogy egykor majd így szólhatok a legfőbb bíróhoz: »Méltóztassál a te irgalmadban megítélni egy gyöngé embert; én rosszat tettem a földön, de megírtam ezt a munkát!«

A szavojai vikárius hitvallása tehát, a Rousseau vallásos és erkölcsi fölfogásának kifejtése mellett, egyfelől a filozofusok tételei, másfelől az ortodox egyházi tan ellen irányul. Ő maga, Montmollin môtiersi lelkész kijelentése szerint, ez irányban a következőleg nyilatkozott: »Az ő terve egyedül e három főtárgyra irányult. Először megtámadni a

római egyházat s annak főképen azt az elvét, amelyet vall, hogy az egyházon kívül üdvözülni nem lehet. Másodszor, hogy sikra szálljon, ha nem is épen közvetlenül, mindazáltal eléggé világosan, a *De l'Esprit* c. pokoli munka ellen, amely szerzőjének útálatos alapelve szerint azt állítja, hogy érezni és ítélni egy és ugyanazon dolog, ami nyilván a matérializmus megalapítása. Harmadik célja volt többeket lesújtani újabb filozofusaink közül, akik hiú és elbizakodott módon mind a természetes vallás, mind a kijelentett vallás fundamentumait aláássák».

Ami az első pontot illeti, hogy t. i. az ő támadása csak a r. kat. egyház ellen irányult, fenti kijelentését — mivel kétségtelen, hogy ő a türelmetlenségnek, az »Extra Ecclesiam nulla salus« tételnek heves ellensége volt — azzal a megszorítással fogadhatjuk el igaznak, hogy miután ő e nyilatkozat tétélekor protestáns országban élt (a neuchâтели grófságban) és óhajtott tovább élni s itt a református lelkészi kar üldözésétől akart menekülni: érdekében állt az *Emil*nek minél erősebb antikatolikus szellemét hangsúlyozni. De műve tulajdonképen minden egyházi tan ellen irányul.

Ami a második és harmadik pontot illeti, a filozofusokon általában az *Encyklopaedia* szerkesztőit és munkatársait érti, amelybe eleinte maga is dolgozott, de amelytől genfi látogatása és a református egyházba való visszatérése után lassankint megvált s a filozófusokkal is — mint láttuk — egymásután szakított. Ide sorolta első sorban Diderot-t és Voltaire-t, aztán La Mettrie-t és Maupertuis-t, Holbachot és Helvétius-t, D'Alembert-t és Bonnet-t.

Közülök is, a második pont szerint, Helvétiusot veszi különösebben célba, a *De l'Esprit* hatását igyekszik lerombolni. Rousseau, mint a *Hegyi Levelek* egyik jegyzetében foglalt nyilatkozatából kitetszik, régi tisztelője volt Helvétiusnak, ennek híres keddi ebédjein a többi szellemi előkelőségek — írók, művészek, költők, a Párizson átutazó híres idegenek — közt ő is nem egyszer megjelent, sőt Helvétius alkalomadtán még kölcsönrel is kisegítette. Mikor a *De l'Esprit* 1758 augusztus havában megjelent s megjelenésével oly nagy föltűnést keltett (a párizsi theol. fakultás csakhamar cenzura alá veszi, Beaumont párizsi érsek pásztorlevelet ad ki ellene, végül a parlament megégetésre itéli a művet), Rousseau is érdeklődni kezdett iránta. 1758 október 22-én ezt írja Vernes-nek: »Nem olvastam a *De l'Esprit* c. könyvet, de szeretem és becsülöm annak szerzőjét«. Amint kézhez kapja, elhatározza, hogy megtámadja annak alapelveit, amelyeket veszéyseseknek tart a vallásra és erkölcsre nézve. Meg is írja cáfolatát, de ekkor értesül a mű elítéléséről (1759 február 6—10), mire iratát azonnal tűzbe dobja, nem akarva egy becsületes ember legázolásában részt venni. De ezzel nem adta föl végképen azt a gondolatot, hogy a *De l'Esprit* alapelveit nyilvánosan megostromolja. Ott voltak a *De l'Esprithoz* készített lapszéli jegyzetei, csak föl kellett azokat használnia. A szavojai vikárius hitvallására gondol, amelynek első része különben is a materialista és ateista filozófusok ellen irányúl. Ezt az első részt veszi elő — amely főbb vonalaiban ekkor tehát már készen volt, vagyis amelynek első fogalmazása a *De l'Esprit* megjelenése, ille-

tőleg elolvasása előtti időre esik — s ebbe iktatja be megfelelő helyeken, a szerző megnevezése nélkül, a *De l'Esprit* alapelvei ellen intézett támadásait, ez alapelvek cáfolatát, amelyeket előbb a könyv margójára följegyzett. A *hitvallás* első részének több pontja nyilván elárulja, hogy azok későbbi interpolációk; a mű első fogalmazványából, amely Genfben van, a megismerés matérialisztikus elmélete ellen való állásfoglalás még teljesen hiányzik.

Rousseaunak marginális jegyzetei s a *hitvallás*ba iktatott cáfolatai Helvétiusnak főképen következő tételei ellen irányulnak: Emlékezni nem egyéb, mint érezni; az érzet és érzelem azonos-sága; ítélni annyi, mint érezni, vagyis az ítélet tisztán passzív folyamat; minden elmebeli cselekvény az érzetre vezethető vissza; a becsületesség az egyénre nézve hasznos cselekedetek szokása; a közjóért minden cselekedet törvényes, sőt erényes. De a *hitvallás*ban nemcsak azokra a pontokra szorítkozik, amelyeket a marginális jegyzetekben érint, hanem a szavojai vikárius szájába ezenkívül is több helyen ad Helvétius ellen irányuló, cáfoló kifejezéseket. E kifejezések legtöbbször erkölcsi kérdésekre vonatkoznak. Nevezetesen megtámadja Helvétiusnak azt a tételét, hogy a sziklák gondolkoznak, meg azt a tételét, hogy a szabadság szónak semmi értelme nincs, meg azt, hogy minden közömbös ránk nézve a saját érdekünkön kívül és mindenki csak a saját érdekében járul a közjóhoz, meg azt, hogy a fizikai szükséglet kielégítése fűzi össze, teszi társas lényekké az embereket. De különösen Helvétius ellen irányul a következő erős kifakadás: »Elvetemült lélek (*âme abjecte*), a te

szomorú filozofiád tesz téged az állatokhoz hasonlóvá!« Az *Emil* megjelenése után mindenki sejtette, hogy Rousseau e szavaknál Helvétiusra gondol.

A szavojai vikárius hitvallása két részre oszlik, u. m. egy *affirmativ* és egy *negativ* részre. Az első részben a diadalmaskodó ateizmussal szemben rendíthetetlen bizonyossággként hirdeti Isten föltétlen realitását. A kérdés megvitatása végett nem habozik arra a térre lépni, amelyen ellenfelei állanak s kimutatja, hogy lehetséges Isten létét okoskodás útján bebizonyítani. Ime hitvallásának főbb tételei: Kiindulási pontja a saját létezése, saját érzetei, amelyek egy külső okra utalnak; az anyag — mindaz, amit magán kívül érez — csak kapja és közli a mozgást, de nem szüli azt; első hittétele tehát, hogy egy Akarat mozgatja a világegyetemet és élteti a természetet. De a világegyetem határozott törvények szerint mozog; ez egy Értelem, egy Isten fölvételére kényszerít bennünket, aki a dolgok folyását szabályozza, — ez a második hitcikke. S micsoda rangot foglal el az ember a lények és dolgok rendjében? A természet csupa harmoniát és arányosságot, az emberi nem pedig csupa zavart és rendetlenséget tár elénk; az állatok boldogak, királyuk, az ember pedig nyomorult. Ennek oka az, hogy az emberben két egymástól különböző élv van s míg az egyik az örök igazságok tanulmányozására indítja őt, a másik az érzékek igájába hajtja; de ő szabad a cselekedeteiben s őt mint ilyet egy immateriális szubsztancia élteti, — ime harmadik hittétele. Igen, az ember szabad, a gondviselés olyan állapotba helyezte őt, hogy a

jót vagy rosszat saját választása alapján cselekedhesse, de annyira korlátozta erőit, hogy — visszaélve szabadságával — nem képes az általános rendet megzavarni, sem bármit a világ rendszerén változtatni. És fölüjítvá kedvenc tételét, Rousseau kimutatja, hogy a rossz szerzője az ember, a szabadságával visszaélő ember. A jók, akik szenvedtek ebben az életben, kárpótoltatni fognak a túlvilágban; a lélek halhatatlan és túléli a testet a rend fenntartása végett. Addig is hallgassunk a lelkiismeretre és kövessük azt; az olyan a lélekre, mint az ösztön a testre nézve. A lelkek mélyén ott van az igazságosságnak és az erénynek velünk születt elve, amelynek alapján a cselekedeteket jóknak vagy rosszaknak ítéljük, — s ez az elv a lelkiismeret.

Igy hát végső elemzésében az erkölcsi lelkiismeret biztosítja a vallásos hitet. Rousseau egy pillanatra sem hajlandó elismerni, hogy az erkölcsiség a valláson kívül megalapítható legyen és létezhessek. Isten nélkül, cselekedeteink tanúja és bírója nélkül az erény értelmetlen és képtelen dologgá lesz. A rend szeretete föltételezi, hogy ez a rend megvalósítható és meg fog valósulni, s viszont az abszolút rendbe vetett hit csupán Isten eszméjén alapul.

Ez a vallásbölcselet két forrásból ered: egyfelől az erkölcsi lelkiismeret, a természetes világosság spontán követeléseiből, másfelől a természet rendjének és szépségének látványából. A természet szeretete, amely összes műveit áthatja, Rousseaunál első sorban bizonyára az ő tűzes és mély költői lelkéből fakad. Ő meg tudta találni magában azt a

titkos régiót, amelyben az egyénit és az egyetemest valami bűvös kötelék egyesíti, összefonja. Az a belső ének, amely lényének mélyéből fölszállott, összeolvadt nála a dolgok nagy harmoniájával és a természet báját úgy élvezte, mint saját létének csodálatosan gazdag és zengő megújítását. De ez a költői felindulás nála vallásos színezetet is ölt. Mikor belső élete melódiájának zengését hallja, ugyanakkor a Szellem kimondhatatlan jelenlétét is érzi, — s a Szellemet találja a világ szépségében is. A Természettel szemben, szemlélődő extázisba merülve, imádó elragadtatással csak ezt tudja kiáltani: »Óh nagy Lény! Óh nagy Lény!« Ezért nevezi azt az érzést, amelyet az ésszel szembeállít, a léleknek azt a mélyét, melynek révén az ember Istennel közlekedik, *természetnek*. Ez által azt akarja kifejezni, hogy Isten, aki jelen van az emberi lélekben, jelen van a világban is, ahonnan az ember fölemelkedik. Az ember, alapjában véve, isteni; a Természet, alapjában véve, isteni, — Isten szelleme árad szét mindenütt. Átala és benne az ember és a Természet elválaszthatatlanul egyesítve van. Rousseau ekként, szemben a keresztyénséggel s ebben a ref. egyházi tannal, amely elválasztotta Istent (a jó forrását) és a természetet (a rossz forrását) egymástól, — ismét rehabilitálja a Természetet, nem a Szellem ellenére, mint a libertinusok tették, hanem a szellemmel együtt. Isten nincs többé elválasztva a természettől; ő élteni a Természetet és jóvá teszi azt. Az ember nem oszlik meg többé két ellenséges világ közt, hanem békésen mozog a Természet kebelén, az örök Szellem tekintete előtt.

Panteisztikus-misztikus Istenfogalmából követ-

kezik, hogy bár leborul Isten előtt, bár a háládatosság és magasztalás érzelmével fordul feléje, bár áldja őt adományaiért, — de nem kér tőle semmit. »Mit kérnék tőle? hogy változtassa meg kedvemért a dolgok folyását, hogy csodákat tegyen érdekemben? Én, aki mindennek fölött tartozom szeretni az ő bölcsesége által megállapított és az ő gondviselése által fenntartott rendet, kívánhatom-e, hogy ez a rend az én kedvemért megzavartassék? Nem, ez a vakmerő kívánság inkább büntetést, mint meghallgatást érdemelne«. »Igazságosság és igazság forrása, irgalmas Isten! benned vetett bizalommal szívem legfőbb kívánsága, hogy: legyen meg a te akaratom!«

Hát a keresztyénséggel, a történetileg kifejlett ker. egyházakkal szemben milyen állást foglal el Rousseau? E kérdésre a hitvallás második, *negatív* részében ad feleletet. A szabad vizsgálódás elvét követi a ker. egyház tételeivel szemben is s azokból csak azt fogadja el igaznak, amittől — szive őszinteségében — nem tagadhatja meg hozzájárulását. »Keressük hát őszintén az igazságot, ne adjunk semmit a születés jogára s a felügyelők és a lelkészek tekintélyére, hanem idézzük a lelkiismeret és az ész vizsgálata elé mindazt, amit ezek nekünk gyermekkorunk óta tanítottak. Hasztalan kiáltják ezek nekünk: Vesd alá eszedet! ugyanezt mondhatná az is, aki megcsal; nekem okok kellenek, hogy alávessem az eszemet.« »De hisz' ezek az okok itt vannak, Isten kijelentette magát!« »Kihez szólott?« »Az emberekhez.« »S mivel igazolja hirnökeinek küldetését?« »Csodák által!« Ebből kiindulva, Rousseau kimutatja, hogy a csodák nem

igazolhatják valamely tan igazságát, mivel minden vallásban fordulnak elő csodás történetek. A vallásos tanok igazsága fölött nem a csodák, hanem az ész és a lelkiismeret döntenek. »Isten, akit imádok, nem a sötétség Istene, ő nem azért ruházott föl engem értelemmel, hogy megtiltsa nekem ennek használatát.« A bibliára, sőt az evangéliumra is alkalmazva ezeket az elveket, csak azt tartja meg belőlük, amit megért s ami hasznos neki a gyakorlatban, magaviselete irányítása tekintetében. Ami a többit illeti, sem el nem fogadja, sem el nem veti őket, hanem a tiszteletteljes kétség álláspontjára helyezkedik velök szemben. E gondolkozása nyilvánul meg a haldokló Júlia vallomásában is: »A protestáns hitben éltem s halok meg, amely egyedüli szabályát a szentírásból és az észből meríti... Amit lehetetlen volt hinnem, arra nem mondhattam rá, hogy hiszem; ... csalódhattam kutatásomban... Ha Isten nem világosította föl jobban értelmemet, ő irgalmas és igazságos; számon kérhetne-e tőlem oly adományt, amelyben nem részesített?«

Mikor az *Emilt* és a *Társad. Szerződést* Genfben (1762) megégették, azzal vádolva szerzőjüket, hogy aláássa s lerombolja velök a kijelentett kereszténység legfőbb alapjait, ő, a *Hegyi Levelekben* válaszul, a reformációra hivatkozott, amely szerinte nem volt egyéb, mint az egyház tekintélyének elvetése. »A reformáció két alapvető tétele: elismerni a szentírást a hit szabályozójául és nem ismerni el mást önmagán kívül a szentírás értelmének magyarázójául. Én nem tettem egyebet, mint a reformáció ezen alapelveihez alkalmazkodtam«, — s ezen alapelvek nevében kétségbe vonja a genfi polgári és egyházi

hatóságoknak azt a jogát, hogy az ő személyes vallásos meggyőződésének bíráiul tolják föl magukat. Azután előveszi a kijelentés tekintélyének kérdését s bő fejtegetésekkel kimutatja, hogy azt a csodákra alapítani annyit tenne, mint egy törékeny és csalóka alapra építeni. Ami őt illeti, ő nem veti el a kijelentést, de csak azt tartja meg belőle, amihez esze és szíve hozzájárulását adja. Így jut el a természetes vallás alaptételeihez (Isten, lélek, szabadság, halhatatlanság), de ezeket csak minimumául óhajtja tekinteni annak, amit minden embernek el kell fogadnia. Ő magát keresztyénnek vallja (»Monseigneur, írja a párizsi érseknek, én keresztyén, őszinte keresztyén vagyok«; s hasonlóképen Montmollin môtiersi lelkésznek: »Ragaszkodom ehhez (t. i. a ref. ker.) az igaz és szent valláshoz és utolsó lehelletemig ragaszkodni fogok«), de ez nem akadályozza meg abban, hogy hallgatással ne mellőzze, kétesnek ne nyilvánítsa vagy forma szerint is el ne vesse a ker. egyházaknak több tantételét, amelyeket akkor az igaz tanhoz (ortodoxia), a vallás lényegéhez tartozóknak tekintettek (pl. a Krisztus istenségéről, testté válásáról, elégtévő haláláról szóló hittételeket mellőzi, az eredendő bűnről, az örök büntetésekről szóló hittételeket, valamint a kijelentésnek, mint az igazság bizonyosságának értékét megtagadja).

Így Rousseau *A szavojai vikárius hitvallása*-nak első felében teista, aki támadva a filozofusokat kezét nyújt a hívőknek, míg a második felében a hívők ellen fordulva, a bölcselők segítő-társa gyanánt tűnik föl. De midőn a természetes vallás tételeihez hozzácsatolja az evangélium morálját,

azt, ami szerinte a keresztyénségben lényeges, újra elválnak a bölcselőktől s ker. teizmust hirdet. Hitvallásának I. fele genfi és chambéryi, II. fele párizsi emlékeit, benyomásait tükrözi vissza. A *szavojai vikárius hitvallása* végeredményében protesztáns hit, a szabadelvű protestantizmus megnyilatkozása. A filozófusoknak, akik oly büszkék voltak diadalukra, bátran szemébe vágta, hogy a tudomány nem sokat ér, mert egy embert sem tesz jóvá, az ész nem az egész ember, mivel magában nem alapíthatja meg az erkölcsi és vallásos igazságokat. Ő egyfelől az ésszel és tudománnyal szemben a lelkiismeret és a vallásos érzés jogait hangoztatta, másfelől meg akarta menteni egy oly korban, midőn a vallás hitelét aláásták, a vallásból annak alapvető igazságait s e célból szándékosan fölládozta mindazt, ami roszatagnak látszott s amiről úgy vélte, hogy a bölcséleti szél fúvásának nem képes ellenállni. Sajnos, a vallás emberei nem tudták méltányolni azt a szolgálatot, amit ő a *hitvallás* első felében a vallás ügyének tett; ők csak a régi dogmák ellen intézett támadásait látták, csak a csodák és a kijelentés elleni kétségeit tekintették!

A keresztyén vallásról tett nyilatkozataiból látjuk, hogy őt a rossz, a bűn problémája sohasem háborgatta. Rousseau alapján véve optimista természetű; a rossz az embertől ered, aki csupán önmagát okolhatja ezért. Mily messze vagyunk a bűn tragikus érzésétől és a kegyelem szükségességétől! Szerinte a világban általános rend uralkodik, amely azt jóssággal szabályozza és vezeti, míg a személyes és benső Gondviselés eszméje, amely szeretettel és szentséggel lép föl a hívő életében, ke-

vésbbé domborodik ki nála. Ezért hiányzik a kerima is nála; kegyessége kontemplatív.

Pedig szerette Jézust, érezte és kifejezte Jézus személyének rendkívüli, sőt isteni voltát. Kell-e erre nézve fényesebb tanúbizonyság azoknál a felejthetetlen szép soroknál, amelyekkel a *hitvallásban* a Megváltóról beszél: »Megvallom neked, hogy az evangélium szentsége megragadja szívemet. Nézd meg a filozófusok könyveit minden pompázásukkal; mily kicsinyesek ezek hozzá képest! Lehetséges-e, hogy egy könyv, amely egyidejűleg oly fenséges és oly egyszerű, emberek műve legyen? lehetséges-e, hogy az, akinek történetét magában foglalja, maga is csak ember legyen? Vajon egy rajongónak vagy egy nagyravágó szektaalapítónak a hangja ez? Micsoda szelídség, micsoda tisztaság erkölcsében! micsoda megható kellem oktatásaiban! micsoda emelkedettség életelveiben! micsoda mély bölcseség beszédeiben! micsoda lélekjelenlét, micsoda finomság és határozottság feleleteiben! micsoda uralkodás szenvedélyei fölött! Hol az az ember, hol az a bölcs, aki gyöngeség és dicsekvés nélkül tud cselekedni, szenvedni és meghalni?... Ha Sokrates élete és halála egy bölcsre, Jézus élete és halála egy Istenre vall...« S ugyanily szellemben írja 1769 január 15-iki levelében: »Ami Jézust illeti, az a fenkölt szárnyalás, amelyet az ő nagy lelke vett, őt mindig fölibe emelte az összes halandóknak és 12 éves korától fogva addig a pillanatig, amig a legkegyetlenebb és leggyalázatosabb halállal meg nem halt, egy percre sem hazudtolta meg magát... Tervének megghiúsulásában... jellemének nagy szelíd-

sége volt a főök; e szelídségben több volt az angyalból és Istenből, mint az emberből...» Végül a *Hegyi Levelek*ben így nyilatkozik róla: »Azon dolgok közt, amelyek a Jézus jellemében leginkább elragadnak engem, kiváló helyet foglal el nemcsak erkölcsének szelídsége, egyszerűsége, hanem a könnyedség, kellem, sőt elegancia. Ő egyidejűleg elnéző és igazságos, szelíd volt a gyöngék iránt, félelmetes a gonoszokra nézve. Erkölcsi fölfogása valami vonzó, simogató, gyöngéd vonást mutat...«

A szentírás a maga egyszerűségével és fenségével örökké vonzó hatást gyakorolt Rousseaura. Erre vonatkozólag *Vallomásai* XI. könyvében ezt olvassuk: »Rendes esti olvasmányom a Biblia volt és azt legalább ötször-hatszor egészen végigolvastam ily módon«. Vernes-hez intézett levelében (1758 márc. 25) pedig ezt írja: »Senki nem becsüli annyira az evangéliumot, mint én; ez szerintem valamennyi könyv közül a legfelségesebb; mikor minden más könyv untat, ezt mindig új gyönyörűséggel veszem elő s amikor minden emberi vigasztalás kimerül rám nézve, ehhez sohasem folyamodtam hiába«.

E nyilatkozatok Rousseaut, ha Voltaire és társai szomorú tréfálkozásaira, az egész akkori bölcselkedő sereg alantjáró cinizmusára gondolunk, ragyogó fénysugárba vonva tüntetik föl; a tehetsége által megszabott határok közt ő szíve egész őszinteségével »bizonyságot tett az igazság mellett«. Az őszinteség, önmaga odaadása, szíve belsejének, lényegének föltárása az ateista és materialista gondolkodású, mindent kigúnyoló világban: igazi

*) De valószínűleg csak az Újra-

bátor és nemes keresztyén cselekedet volt! Rousseau ezzel egy benső szózatnak engedelmeskedett, lelkiismerete szerint cselekedett, mert ránézve beszélni és írni egy volt a cselekedettel. Lesznek, akik e cselekedetét csak fellengős érzéseknek, hangzatos szavaknak fogják bélyegezni. Igaz, ő semmiiben s így vallásos gondolkozásában sem rendszerező elme, logikus gondolkodó; — ő ezen a téren is az intuición hive, a közvetlen benső sugallatnak engedelmeskedett, vagyis igazi lelkiismeret volt. Senki nálánál nem beszélt mélyebb, jobban átértzett, nagyszerűbb hangokon erről az isteni szózatról: Lelkiismeret! lelkiismeret!

»A jó vallás, mint Créquinéhez intézett levelében írja, kevésbbé abban áll, amit hiszünk, mint abban, amit teszünk«, — s a *hitvallásban* is hangsúlyozza a gyakorlati életre nézve hasznos elvek fontosságát. Ha a Rousseau hitét élete és cselekedetei alapján kellene megítélnünk, a sok gyöngeség és gyarlóság láttára könnyen el kellene csüggednünk, ha nem tudnók egyfelől azt, hogy a legtisztább hitelvek sem őrzik meg és mentesítik az embert a gyöngeségektől és ballépésektől, s ha nem látnók másfelől Rousseaunál a lassú, de fokozatos haladást az erkölcsi tisztulás, emelkedés felé.

Igen, Rousseaunál sok hibával, fogyatkozással találkozunk: ő hiú, kevély, gyanakodó, önző, érzéki ember volt; szívesen átengedte magát az álmódosításoknak, rajongásoknak s viszont elkerülte a kellemetlen realitásokkal együtt a kötelességeket, amelyeket magasztal. Mint maga mondja, neki mindig a szíve volt a kalauza, soha a kötelessége

vagy az esze. Vádolják, s nem ok nélkül, kevélységgel s hivatkoznak a *Vallomások* híres bevezetésére, amelyben a farizeus hivalkodásával szólítja föl embertársait hibáik bevallására s majd csak aztán mondják azt, hogy »Én jobb voltam ennél az embernél!« E vádban sok igazság van, — de másfelől elkövetett hibáinak, ballépéseinek bevallása, elítélése, megsiratása nem járt-e a hiúság és kevélység súlyos sérelmével, legyőzésével? nem a vezeklés szükségérzete nyilvánul-e ezekben a hol kevély, hol cinikus vallomásokban? s aztán vajjon azoknál, akik oly készek voltak reá követ dobni, a filozofusoknál, a szépelméknél, a nagyvilági hölgyeknél találkozunk-e ezzel az önvádolással? Ha minden nagy ember, akit csodálunk s akitől eszünkbe sem jut jó erkölcsi magaviseletére nézve bizonyítványt kérni, föltárta volna előttünk, miként Rousseau, egész életét, vajjon nem kellett volna-e olykor aljasabb érzésekről, súlyosabb botlásokról, megrovásra méltóbb cselekedetekről vallomást tenniök, mint amilyeneket a szerencsétlen Jean-Jacques bevallott? De nagy részük hallgatott e pontra vonatkozólag, sőt olykor ügyesen elrejteni törekedtek hibáikat, úgyhogy ennek folytán kénytelenek vagyunk dicsérni lángelméjüket, anélkül, hogy magánéletükről és szivök érzelmeiről számadásra vonhatnók őket. Legyünk tehát igazságosak Rousseau iránt s mondjuk azt Jézussal: Aki bűn nélkül való, az dobja reá az első követ!

Ha tudjuk azt, hogy Rousseau — aki nem ismerte anyját, akit frivol atyja könnyelműen elhagyott s a legelső nő, akit szeretett, megrontott — erkölcsileg milyen mélyen lesülyedt, szinte cso-

dálkoznunk kell rajta, hogy e mélységből egyáltalában képes volt fölemelkedni s csak veleszületett lelki nemességében kereshetjük ennek okát. Ha tudjuk azt, hogy az ellene szövetséget kötött egyházi és világi tekintélyektől, irodalmi, politikai és társadalmi köröktől micsoda üldözéseket kellett elszenvednie, hogy meggyőződését megőrizhesse, személyes hitéhez hű maradjon; ha tudjuk azt, hogy az encyklopaedistákkal, skeptikusokkal és nagyvilági gúnyolódókkal szemben mily bátorságra volt szüksége, hogy tisztelettel nyilatkozzék Jézusról, hódolattal borúljon le Isten előtt, lerázza a nagyvilági képmutatás minden formáját s hibái és bűnei bevallásával fegyvereket szolgáltasson jelen és jövő ellenségei kezébe: tisztelettel és csodálattal kell előtte meghajolnunk s be kell látnunk, hogy őt csak a felsőbb hatalmakba, magasabb eszményekbe vetett hit képesíthette minderre.

Lassankint, amint múlnak az évek s szenvedései egyre nagyobb erővel nyomakodnak reá: lelke egyre jobban megtisztul, lelkiismerete finomabbá válik, szíve visszanyeri nemességét, s rögeszméitől mentes, tiszta időszakaiban mint egy békés, sorsában megnyugvó, Istenében bizakodó s mindenki iránt szeretettel, jóindulattal telt férfiú áll előttünk; mikor pedig az üldözés deliriuma előveszi, Istennél keresi és találja meg végső menedékét. Vajjon nem ez a hit segítette-e őt abban, hogy ifjúságának nyomorúságából kiemelkedjék? s aztán utóbb nem ez a hit erősítette és vigasztalta-e őt szerencsétlenségeiben? nem ez ruházta-e őt fel rendkívüli erővel és ékesszólással? nem ez tette-e őt prófétává, akiről Goethe azt mondotta, hogy vele egész új világ kez-

dődik? Vajjon az emberi dolgoknak ilyen erőssége nem ama mélységekből fakad-e, amelyekben az ember a végtelen Szellemmel egyesül?

A szavojai vikárius hitvallása — jól érezte Rousseau — fénypontja az *Emil*nek. Alig van munka, mely Isten létezése, a lelkiismeret uralma, az erény és az erkölcsiség, a gondviselés és a szabadság mellett több hévvel, meggyőző erővel szólott volna, nemcsak a skeptikus XVIII. században, hanem az egész világirodalomban; Jézusról azok sem nyilatkoztak soha nagyobb magasztalással, akik most Rousseaut mint istentelent be akarták börtönözni s művét a hóhér keze által égettették meg. Chuquet A. francia akadémikus szerint »*A szavojai vikárius hitvallása* talán a legjobb részlet, amit Rousseau írt. Azokat az érveket fejti ki, amelyeket előtte már több filozofus előadott. De gondosan tanulmányozott és mégis lángoló ékesszólásával, tökéletes külalakjával eredeti bélyeggel látja el azokat az eszméket, amelyeket magáévá tesz és kifejez. Mindaz, ami csak nemes és nagylelkű benne, ott él és lüktet a vikárius programjában: az erény iránt való lelkesedés, a gonosztól való őszinte borzadás, a léleknek nyugtalan heve, amely a boldogságot és nyugalmat keresi, midőn illúzióiból magához térve csodálja a világegyetem rendjét«.

A szavojai vikárius hitvallásával, mint gondolni lehetett, a filozofusok époly elégedetlenek voltak, mint a teológusok. A filozófusi párt nyílt megtámadása, Jézus magasztalása a legnagyobb mértékben felbőszítette a felvilágosodás bölcselőit, — míg a teológusokat a csodák, kijelentés, dogmák elvetése, az egyház tantételeinek megtámadása

keserítette el. Hasztalan volt aztán Rousseunak lángoló hite, reménysége, az evangélium vigasztaló erejének magasztalása, — mindez az egyház hiveit ki nem engesztelhetette.

A filozófusok közül a legegésebb nyilakat Voltaire lövöldözi ellene; ennek haragját az *Emil*, amelyben Jean-Jacques nyíltan szembeszállt a bölcséleti szekta többé-kevésbbé skeptikus, matérialista, frivol vagy erkölcstelen tendenciáival, a végsőig felfokozta. Voltaire ebben árulást, judási tettet lát. A *hitvallás* II. része, az egyház dogmái ellen intézett támadás nagyon tetszik neki: »Van a könyvben mintegy 50 lap, amelyeket szeretnék szattyán bőrbe köttetni«. »Kétségkívül örülni kell, mondja másutt, hogy J. J. meg merte mondani azt, amit minden becsületes ember gondol, de annál bűnösebb ez a nyomorult abban, hogy megsértette barátait, jóltevőit. Magaviselete szégyent hoz a filozófiára.« Egyik-másik észrevétele, amit a *hitvallás* szélére ír, nagyon csipős: »Minek a filozófusokat rágalmazni?« »Jakab, minek sértegeted tesvéreidet és önmagadat?« »Mirevaló ostobaságokat hirdetni?« »Jean-Jacques Pál lett volna, ha nem szeretett volna mindig Judás lenni«; »a szerencsétlen J. J. rettenetes sokat ártott a jó ügynek; ő az első bolond, aki becsúszott ember, mert a bolondok rendszerint jó emberek«.

Rousseau művei, amelyeket alig 11½ évi időköz alatt, gyors egymásutánban bocsát közre: az *Új Heloise*, a *Társadalmi Szerződés* és az *Emil* meglepetés gyanánt érik Voltaire-t. Becsmérli őket s ezen nincs miért megütköznünk, hiszen ő nevel-

tetésénél, izlésénél, gondolkodásmódjánál, irmodoránál fogva teljesen ellentéte volt Rousseaunak és így természetszerűen, elkerülhetetlenül tört elő nála a Rousseau iránt való ellenszenv. Voltaire-nél a józanész az uralkodó keverve *maliciával*, és így Rousseau paradoxonjai és genfi komolysága önkéntelenül hol bántották, hol nevetésre ingerelték. Így aztán természetes, hogy az *Új Heloise*-t a jó erkölcsökkel, az *Emilt* a józanésszel ellentétesnek, a *Társadalmi Szerződést* pedig a világ legunalmasabb és leghomályosabb könyvének nyilvánítja. De emellett e munkák újszerűségét és mélyenjáró jelentőségét is fölfogta; fölfogta az uralkodó tudomány és filozófia megdöntésére irányuló tendenciájukat, föl a klasszikus izlés és a francia szellem nagy hagyományai ellen irányuló támadásaikat. Rousseau emelkedése és dicsősége nemcsak a Voltaire és az Encyclopaedia alászállását jelentette, hanem az egész eddigi gondolkodásnak, vallásos, erkölcsi, társadalmi és esztétikai fölfogásnak megváltoztatását is.

Vajjon lehetett-e az irodalom főképviselőjének, elismert fejének ezt nyugodtan elnéznie? Voltaire már az *Új Heloise* nyelvében is sok kifogásolni valót talál; hogyan tetszhetett volna neki — aki csupa esprit — a Rousseau genfi kifejezésekkel kevert nyelve, mely csupa érzés, indulat, szenvedély és ékesszólás? Tehát nemcsak személyes ellenszenv, nem csupán az új szellemi hatalomtól való félelem, hanem magasabb irodalmi és esztétikai tekintetek is vezetnek, mikor Rousseau ellen támad, mikor le akarja rontani könyveinek nagy sikerét, mikor aggodalommal szemléli a genfi filozófus dicső-

ségének hirteleni és erős föllobogását. De természetesen ezen magasabb szempontok, objektív tekintetek mellett a szubjektív szempontok: az egyéni hiúság, irigység és féltékenység s az ebből folyó gyűlölség is a legerősebb mértékben ott szerepel a genfi órásfiú elleni támadó föllépésében.

NEGYEDIK SZAKASZ:

A SZENVEDÉSEK KORA

(1762—1778).

XV. FEJEZET.

Môtiers-Travers-ben.

1762-1764
Môtiers-ben telepszik meg s itt 3 éven át eléggé nyugodt életet él. Lord Keith, Nagy Frigyes, Montmollin lelkész, új ismerősök és barátok. Örmény ruházata, botanizálása. Nyílt levele a párizsi érsekhez, ennek kedvező fogadtatása. Lemond genfi polgárjogáról; a genfi pártok; Falusi levelek; Rousseau válasza: *Hegyi levelek*; Zenei Szótár, a *Vallomások* kezdete. Menekülése Môtiers-ből.

Rousseau Yverdunben mind barátja Roguin, mind de Gingins de Moiry várnagy részéről a legmelegebb fogadtatásban részesült. Innen értesítette másnap genfi barátját: Moultou lelkészt megérkezé-
téről s közölte vele, hogy miért nem ment egyenesen Genfbe. Képzelmét, mily fájdalmasan sújtotta őt le, aki mindig oly szeretettel gondolt hazájára, Genf tanácsának ellene hozott ítélete! Keserűségét még növeli Bern kánton, melynek fenhatósága alá Yverdun tartozott, amely nem akar neki menedékhelyet adni és elrendeli, hogy hagyja el területét. E rendeletet, mint Moultou írja, Voltaire és két más társa járta ki a bernieknél. A jó Roguinnél tartózkodott ez időben unokahuga: Boy de la Tourné (Lyonból) a leányaival, aki — midőn Rousseau-nak Yverdunból tovább kellett költöznie — mint az írónak és embernek nagy tisztelője — azonnal följánlotta, hogy költözzék fiának Môtiers faluban

(a Val de Traversben, Neuchâtel grófságban) levő, üresen álló, de egészen bebútorozott házába. Csak egy hegyen kellett — 5—6 órai fárasztó úttal — átkelni s Môtiers-be érkezett az ember. Rousseau, bár eleinte habozott, hogy a II. Frigyes porosz király (akinek fenhatósága alá a neuchâтели grófság tartozott) alattvalója legyen, akinek uralkodói erényei mellett gyöngéiről is mindig őszintén megmondta a véleményét, az ajánlatot végre is elfogadta, Môtiers-be költözött és elfoglalta a Boy de la Tourné által rendelkezésére bocsátott lakást.

Megérkezése után csakhamar levélben jelenti lord Keith skót tábornagynak, a neuchâтели grófság helytartójának — e levél élén már ott találjuk jelzavát: *Vitam impendere vero* — hogy mint szegény száműzött író a porosz király országaiban keres menhelyet; kéri, rendelkezék vele, ő aláveti magát rendeleteinek. Ugyanekkor II. Frigyesnek is írt egy cinikus hangú levelet: »Sok rosszat mondtam önről, Felség (az *Emil*ben tett rá csipős megjegyzést), s talán még többet fogok mondani; azonban Franciaországból, Genfből és Bernből kiűzve, most az ön államaiban keresek menedéket. Talán hiba volt részemről, hogy nem ezen kezdtem. Nem érdemeltem öntől semmi kegyet s nem is kérek; de kötelességemnek véltem kijelenteni Felséged előtt, hogy hatalmában vagyok és ott akarok maradni; rendelkezék velem, amint jónak látja«. Lord Keith kiváló előzékenységgel válaszolt, megengedte Rousseaunak, hogy a király elhatározásának megérkeztéig ott lakjék s meghívta, hogy látogassa meg a colombier-i kastélyban. Rousseau elment a val-de-traversi várnaggyal s az első pillanattól kezdve élénk von-

zalom támadt közte és a derék, tiszteletreméltó aggastyán közt, amely csakhamar meleg barátsággá fokozódott. A tábornagy nemsokára viszonzta a látogatást és két napot töltött a Rousseau társaságában. Oly szoros barátság támadt köztük, hogy alig tudtak ellenni egymás nélkül. Rousseau minden két hétben elzarándokolt Colombier-be (amely mintegy hat mértföldre feküdt Môtiers-től), s szíve mindig telve volt, midőn visszatért a tábornagytól. Apjának hívta; ez meg őt gyermekének. A lord annyira megszerette Jean-Jacques-ot, hogy meghívta, menjen hozzá lakni Colombier-be, de Rousseau, aki féltékenyen őrizte szabadságát s nem akarta elveszíteni a látogatással járó édes örömeit, az ajánlatot nem fogadta el. A király, a tábornagy-milord-hoz intézett válaszában, nemcsak helyeselte, amit ez tett, hanem további gondjaiba ajánlotta Rousseaut s megbízta, hogy adjon neki az ő nevében 12 aranyat. Rousseau, bár az ajándékot nem fogadta el, Frigyeszt jóltevőjének és pártfogójának tekintette s ezentúl nagyon érdeklődött harci sikerei és dicsősége iránt.

A Val de Travers vidéke, mint Luxembourg tábornagyhoz írt terjedelmes leveleiből (1763 jan. 20 és 28) látjuk, tetszik neki, alkalmas arra, hogy a szegény menekült elkomorúlt kedélyét megnyugtassa; ablakából kilátás nyílik az utcán egy szép csorgókútra, melynek zúgását örömmel hallgatja. Elbeszéli, mit eszik, mit iszik (inkább fehér bort iszik, mert a vörös kissé erős neki és drágább is). A svájci lakosok szerinte általában igazságosak, szolgálatkészek, derék katonák, de fontoskodók, bizalmatlanok, irigyek, kíváncsiak. A neuchâтели és môtiersi lakosok-

ban sok a szellem, ám még több a nagyralátás, de minden izlés nélkül. Jellemök fővonása a hiúság; nem találja nálok a szívnek azt az udvariasságát, amely Franciaországban uralkodó. A milordnak is azt írja, hogy »ebben az országban, amelyet anyyira szerettem s amelyben föltalálni véltem azt, ami ifjúkoromban elbájolt, minden megváltozott«, — holott elsősorban talán ő maga változott meg: már nem húsz éves szemmel, hanem párizsi tapasztalatokon átment szívvel tekintette a svájci dolgokat. Télben sokat szenved a hidegtől és magánytól; rosszul alszik, s hogy jobb alvásra tegyen szert, favágásra adja magát. De a tél elmúltával, a tavasz jöttével újraéled s gondtalanul bolyong erdőn-mezőn.

Svájcba jövetele után Terézre bízta annak eldöntését, vajjon követni akarja-e őt s megosztani vele szomorú sorsát, avagy máskép rendezi be jövődjét. Érezte, hogy viszonyuk ezzel a szerencsétlenséggel megváltozott s hogy az, ami eddig a Rousseau részéről volt kegy és jótétemény, ezentúl a Teréz részéről lesz az. Képzeltetni, mily nagy lön öröme, midőn pár héttel elválásuk után levelet kapott Teréztől, amelyben helyesirási hibáktól hemzseggő stílusban, de egyszerű, tiszta érzéssel írja neki: »Kedves barátom, mily nagy öröm volt rám nézve, midőn kedves levelét megkaptam. Biztosíthatom önt, hogy lelkem előtt minden közömbös volt abbeli fájdalomban, hogy önt nem láthatja, hogy öntől elszakadva kell lennie anélkül, hogy elmondhatnám önnek érzéseimet, hogy szívem mindig csak az öné volt és soha nem fog megváltozni, amíg Isten önt és engemet élтет. Micsoda öröm lesz az nekem,

ha önhöz mehetek és összes fájdalmainkat együtt viselhetjük. Csak azt a pillanatot várom, hogy önhöz mehessek és önt megölelhessem. Ön tudja, hogy szívem az öné és mindig mondtam: ha tengereken és mélységeken kell is átkelni, csak szólnak és azonnal útra kelek. Sem eszem, sem fejem nem volt helyén és ön mindent helyreállított; de még jobban helyén lesz, ha ön mellett lehetek és önnek kifejezhetem szívem minden örömét és vonzalmát, amit ön ismer és ami csak a sírban fog véget érni. Szívem mondja ezt s nem ajkam«. Terézről sok rosszat elmondtak a Rousseau életírói; el, hogy hazug, alattomos volt, nem is szólva tudatlanságáról; de ime látjuk, hogy volt szíve s bizonyára ezért szerette Rousseau. Július közepén Teréz útra kelt s július 20-án szerencsésen megérkezett Môtiers-ba, amit Rousseau siet Luxembourgnéval tudatni.

Kevéssel Môtiers-Travers-ben való letelepedése után, látva, hogy békében hagyják, Rousseau örményruhába öltözött. Még Montmorencyban csináltatott volt egy örmény-öltözetet, mert betegsége olyan természetű volt, hogy a hosszú és bő ruha nagy kényelmet jelentett számára akkoriban s Luxembourgné is helyeselte viselését, de az ellene fölzúduló vihar arra kényszerítette, hogy csendesebb időkre hagyja e sajátságos ruha használatát. Most, miután Montmollin môtiersi lelkész véleményét is kikérte, aki azt mondta neki, hogy még a templomban is megbotránkozás nélkül hordhatja, kaftánt, prémes sapkát és övet öltött és abban járt.

Montmollin lelkész, a Boy de la Tourné ajánlatára, szíves jóindulatot tanúsított Rousseau iránt;

tetszett neki, hogy ez rendesen eljár a vasárnapi istentiszteletekre. Midőn az újkenyéri úrvacsoraosztás ideje közeledett, Rousseau, aki tartott tőle, hogy a genfi tanács és a neuchâteli papság lármája Montmollinre is hatással lehet s az esetleg megtagadhatja tőle az úrvacsorát, levelet írt a lelkésznek (aug. 12), amelyben jelezte, hogy szívesen óhajtana az úrasztalához járulni; kijelenti, hogy könyvében csak a róm. kat. egyház türelmetlen dogmáit támadta meg, hogy a ref. egyházba való visszatérte óta a ref. keresztyén egyháznak mindig hűséges tagja volt, ahhoz utolsó lehelletéig ragaszkodik s az egyházzal való összetartozásának igazolására szívesen óhajt részt venni az úrvacsoraosztásban. Válaszul Montmollin másnap személyesen eljött Rousseauhoz s kinyilatkoztatta előtte, hogy nemcsak elfogadja az úrvacsorához, hanem neki és a presbyteriumnak nagy megtiszteltetés, ha a nyájához tartozik. Rousseau annyi üldöztetés után rendkívül édesnek találta, hogy elmondhatta: Legalább tesvéreim közt vagyok! s a megindulás és elérékenyülés könnyei közt a legnagyobb megvigasztalódással járult az úrasztalához. Midőn Boufflers grófné helytelenítette a Montmollinhoz írt levelét, Rousseau megírta neki, hogy itt nem egy új vallásra való áttéréőről, hanem csak ösei és hazája vallásában való megmaradásáról van szó, amelyből ki akarták őt rekeszteni és nem látja be, hogy miután eddig a katolikusok közt ragaszkodott vallásához anélkül, hogy azon bárki megütközött volna, most miért hibáztatják, ha egy prot. országban nem akarja azt elhagyni. »Nem, nem fogok lemondani öseim vallásáról, erről az oly észszerű, oly tiszta,

az evangélium egyszerűségének annyira megfelelő vallásról, amelybe számos évvel ezelőtt őszinte szívvel tértem vissza és amelyet azóta nyíltan vallottam. Nem fogok róla lemondani abban a pillanatban, midőn az életem minden vigasztalása.« (Okt. 30.)

Egészen fölhagyva az irodalommal, Rousseau csak arra gondolt, hogy — amennyire tőle függ — csöndes életet éljen. Arra a gondolatra jött, hogy megtanulja a füzözsínór-készítést. Magával vitte a vánkosát, ahová ment, vagy a kapujába ült ki dolgozni és a járókelőkkel beszélgetni. Ez elviselhetővé tette az összevissza való beszédet s így unatkozás nélkül töltötte idejét szomszédnőinél, akik közül egyesek eléggé szeretetreméltóak voltak. Közülök leginkább D'Ivernois Izabella, a neuchâтели főügyész leánya nyerte meg tetszését és becsülését, őt barátságával tüntette ki, életének fontos lépéseinél tanácsaival segítette, — viszont ifjú barátnője, szellemének kedvességével, sok téli estét segített Rousseaunak és Teréznek megrövidíteni. »Papának hívott, én meg leányomnak hivatam; és e nevek, amelyeket még most is adunk egymásnak, egyformán becsesek voltak mindkettőnkre nézve. Hogy füzözsínórjaimnak valami hasznát vegyem, fiatal barátnőimnek ajándékoztam egybekelésük alkalmával, azzal a föltétellel, hogy magok táplálják gyermekeiket. Izabella és nénje is kapott belőlük ily kikötéssel«.

Szomszédjai közül Pury ezredesnél — akinek a hegyen volt a háza, ahová nyaralni járt — ismerkedett meg Du Peyrouval, egy amerikai származásu, nagyon gazdag, jól nevelt fiatal emberrel, aki

anyjával együtt Neuchâtelben telepedett le s aki-
nek csendes, titokzatos kedélye, kevés, minden bók-
tól tartózkodó hideg beszédje, az igazsághoz való
ragaszkodása csakhamar meghódította Rousseaut,
úgyhogy becsülése lassankint meleg barátsággá fej-
lődött iránta. Eleinte csak egyszer-kétszer Pury
ezredesnél találkozott vele, mivel Rousseau nem
akart Neuchâtelbe menni, ahol — bár a porosz
király és a milord-tábornagy pártfogoltja volt —
a városi előljáróság és a papság, jórészen Genf-
ből eredő izgatásra, zúgni kezdett ellene, a városi
hatóság kitiltotta könyveit, a papok vádakkal illet-
ték azok tételeit, az államtanács az egész grófság-
ból ki akarta azokat tiltani s talán Rousseau ellen
is föllépett volna, ha a milord tilalma éppen meg
nem akadályozza; a helyi lap együgyű mesékkel
támadt rá és izgatta ellene a népet. Ily körülmé-
nyek közt nem csoda, ha Rousseau nem szívesen
gondolt Neuchâtelre és soha nem akart oda menni,
s ehhez az elhatározásához mintegy két évig hű ma-
radt. Motiers-traversi barátjai közé tartozott még a
szellemes d'Escherny gróf, aki vidám kedélyével
sokszor mulattatta Rousseaut, s több kirándulásá-
ban társa volt.

E közben a névtelen levelek, nyomtatott füze-
tek támadásai egymást érték. Rousseau hol nevetett,
hol bosszankodott rajtuk; hagyta, hadd adják ki
az emberek mérgöket, hagyta őket beszélni, anél-
kül, hogy fölizgult volna miattuk. Azt állították,
hogy a Sorbonne is cenzura alá vetette művét, nem
hitte; mit tartozik egy kálvinista író munkája a
Sorbonne-ra? még mikor elolvasta, akkor is azt
hitte, hogy tréfálnak vele. A párizsi érsek pásztori

levele végre fölrázta közömbösségéből, újra föl kellett a tollat vennie. »Nem tudom, írja november 16-án Reynek, vajjon szomorú egészségi állapotom megengedi-e, hogy befejezzem a munkát, amelyen elmélkedem. Az illendő és tiszteletteljes, de kemény lesz; az üldözés nem becssteleníthet meg engem.« Két hó óta dolgozom, írja dec. 1-én, e munkán s minthogy még egészségem rovására sem vesztegetek el egy percet sem, azt hiszem, hogy vízkeresztre vagy legkésőbb hat hét múlva készen leszek vele.« Fontosnak tartja, hogy ez az irata minél előbb, még husvét előtt megjelenjen, azért arra kéri barátját, ha vállalkozik a kiadására, tegyen meg minden előkészületet annak nyomtatására. Dec. 26-án arról értesíti, hogy a kéziratot január 1-én postára adja. Ujra a legnagyobb gondosságot ajánlja a Rey figyelmébe. »Ez nem irodalmi dolog, itt becsületemről, biztonságomról van szó.«

Válasza *Réponse de J. J. Rousseau à Christophe de Beaumont*, archevêque de Paris etc. 1762 nov. 18-iki kelettel március végén került ki a sajtó alól. »Elmondom önnek, úgymond, miért adtam ki *A szavojai vikárius hitvallását* s miért tartom azt, dacára a nagy fölzúdulásnak, a legjobb és leghasznosabb iratnak abban a században, amelyben azt kiadtam.« Válasza a nemes, polemikus ékeszólás remeke, amely tiszteletben tartja ellenfele személyét, hogy annál jobban leverhesse eszméit, egyszersmind tiszta és szilárd keresztyén és protestáns hitvallás. Miután válaszol a személyéről rajzolt arcképre — »Pásztori levelének az a része, amelyben ön arcképet rajzol rólam, levelének legcsinosabb része; nem lehetne kellemesebb szatirát

csinálni, sem egy embert több szellemmel megrágalmazni», — előadja, hogy soha nem változtatta elveit, erkölcsi fölfogását, hitét, érzelmeit; majd kimutatja a párizsi parlament ítéletének képtelenségét: »Egy genfi író kinyomat egy könyvet Hollandiában s ezt a könyvet a párizsi parlament végzésére megégetik, tekintet nélkül ama szuverénre, melynek kiváltságát viseli. Egy protestáns író egy protestáns országban ellenvetéseket tesz a római egyház ellen, s a párizsi parlament elrendeli az ő elfogatását. Egy republikánus egy köztársaságban ellenvetéseket tesz a monarchikus állam ellen, s a párizsi parlament elrendeli az elfogatását. A párizsi parlamentnek különös fogalommal kell hatalmáról birnia és az emberi nem jogos birájának kell magát tartania«. Végül büszkén hivatkozik keresztyén és protestáns, az érzelmen alapuló, az ész által ellenőrzött, az evangéliumi morálnak és a kultusz formáinak alávetett, a képmutató ortodoxiával ellentétes és Isten ítéletében bízó hitére. A válasz most éles dialektikával, majd lesújtó iróniával cáfolja nyomról-nyomra a pásztorlevélnek Rousseau fölfogása ellen szóló érveit és személye ellen intézett támadásait.

Ez a levél egyike Rousseau legnépszerűbb műveinek. A keserűség túlárad a mindenfelől üldözött író szívében s gazdag áradattal buzog elő. Mindaz a harag, mindaz a méltatlanság, mindaz a keserűség, ami szívében hat hónap óta főlhalmozódott, egyszerre kitör s páratlan ékesszólással nyilatkozik meg. Egyik vagy másik tétele fölött lehet vitatkozni, de a becsmért becsületes ember kitörése előtt fejet kell hajtanunk. Ezt tette Beaumont érsek

is, akit a válasz földre sujtott, elnémított. Adataink vannak arra nézve, hogy később megváltoztatta fölfogását Rousseauról s elismeréssel szólt jelleméről, erényeiről, önkéntes szegénységéről, lángelméjéről és őszinteségéről. Rousseau barátai egyhangulag az elragadtatás hangján nyilatkoznak a válaszról; a heves és tüzes Moulton az egekig emeli azt, Usteri zürichi lelkész is azt írja neki, hogy »ön a legerősebben igazolta magát ellenségeinek minden ráfogása ellen; én igazán építő magyarázatokat találok benne az evangélium bizonyítékairól, bámulatos, egy keresztyénhez méltó leckéket a türelemről és a felebaráti szeretetről«.

Usteri Leonard zürichi lelkész (1741—1789), a Moulton barátja, 1761 nyarán (augusztus végén) az *Új Heloise* iránti lelkesedéstől indítva, Montmorencyban meglátogatta Rousseaut s ez alkalommal őszinte hódolatával annyira megnyerte a betegeskedő filozófus szívét, hogy ez az *Emil*ből több részletet fölolvasott előtte; azután Gessner zürichi poétáról beszélgettek, akinek *Ábel*-jét Rousseau fordításból már ismerte és arról nagy tetszéssel nyilatkozott. Ezután több levelet váltottak egymással s mikor Usteri megküldte neki Gessner idilljeinek újabb fordításait, Rousseau azt írta neki, hogy gyönyörűséggel olvasta őket, szívéhez szóló, megható és antik egyszerűséget talált bennök. Nagy érdeklődéssel vette, midőn Usteri egy Klyiogg nevű Zürich-vidéki parasztról referált neki, aki époly jó, mint okos ember és nagy gazda, s akinél a szántóföldek megjavításának főforrása szigorú erkölcsi fölfogása és családjának helyes kormányzása. Mikor Rousseau Svájcba menekül s itt Genf

és Bern egymásután ellene fordul: meleg szeretettel érdeklődik sorsa iránt s hívja, hogy költözzék hozzájuk Zürichbe, följánlja neki házát e célra, mert az *Emil* olvasása óta még jobban le van iránta kötelezve; megküldi neki Hirzelnek Klyioggról szóló *Le Socrate rustique* c. művét francia fordításban. Rousseau szept. 2-án kelt levelében megköszöni vigasztaló levelét, Hirzel könyvének megküldését; beszámol neki Hess zürichi tanárnak az elmúlt napokban nála tett látogatásáról; »beszélgetéséből, valamint már előbb az önéből megértettem, hogy életem boldogságához hozzátartozik, hogy meglátogassam ezt a boldog várost, amely annyi becsülésreméltó, a tudományoktól még meg nemrontott embert foglal magában«. Ezért elhatározza, hogy jövő tavasszal, ha gyöngye szervezete képes a szigorú telet elviselni, elzarándokol az ész, az erkölcs és a honfitűz hazájába, hogy ott e megható példák láttára újra megszilárduljon abban a meggyőződésében, amelyet még szerencsétlenségei sem voltak képesek lerombolni, hogy az ember jónak született és még jobbá válnék, ha észszerűen fölvilágosult volna. Előre is az ő érdemes hazájoknak szenteli azt a gyöngéd ragaszkodást, amellyel eddig a magáé iránt viseltetett és élete minden nyomorúságáért kárpótolva érzi magát, ha életét közöttük fejezheti be és hamvai a szabadság honában pihenhetnek.

Barátai természetesen elragadtatással veszik e híradást s előre is biztosítják, hogy nálok teljes szabadságot fog élvezni s még barátjainak alkalmatlankodásától sem kell tartania; előre tervezgetik, hová és hogyan szállásolják el őt. Usteri megküldi neki *Bondeli* Júliának, egy nagyon mű-

velt, szellemes berni leánynak az *Új Heloise* védelmére írt levelét (ebben védelmezte Rousseaut azok ellen, akik szemére hányták Wolmar házasságát egy oly nővel, akinek szíve másé volt). Rousseau meglepetéssel olvassa Bondeli levelét, mert »oly tulajdonságokat egyesít magában, amelyek ritkán szoktak együttjárni s amelyeket nem keresett volna Bernben: az alaposságot és a színes előadást, a helyes fölfogást és a kellemet, egy férfi esztét és egy nő szellemét, Voltaire lelkét és Leibniz fejét; filozófusi módon cáfolja megrovóimat és divathős módjára gúnyolja ki őket; kritikája ép oly eszes, mint megjegyzései szellemesek«. Kirchberger berni fiatalember előtt, aki őt nov. 17—18-án Môttersben meglátogatta, szintén a legnagyobb elismerésekkel nyilatkozott B. Júliáról; látogatójával, akit másnap ebédre meghívott, az ő egészségére ürítette poharát. Usteri 1763 március 8-án írt levelében egyebek közt átadja neki Gessner tiszteletét s közli vele ennek azt az ajánlatát, hogy rendelkezék nyomdájával (Gessner Salamon egy nyomda vezetője volt Zürichben). Rousseau köszönettel veszi az ajánlatot; bármily szomorú is az egészségi állapota, nem tud arról a reményről lemondani, hogy e nyáron ellátogat Zürichbe és mindazokkal a derék emberekkel megismerkedik, akikről Usteri szólott neki (március 31). Fölajánlja, majd megküldi Usterinek a párizsi érsekhez intézett válaszíratát.

Ez események közben történt, hogy egy magyarországi, budai fiatal ember: *Sauttersheimi Sautermeister Ignác* (1738—1767), a budai polgármester fia, aki $21\frac{1}{2}$ éven át Pozsonyban az udvari

kamaránál volt fogalmazó, azonban onnan költe-
kező, mulatozó életmódja s ebből származó adós-
ságai miatt hitelezői zaklatásai elől 1762 decem-
ber havában megszökött és Svájcba menekült,
Zürichen és Neuchâtelén át március elején Môtiers-
Traversbe érkezett, hogy ott lelkét Rousseau társa-
ságában az erényre nevelje, hogy Rousseau sze-
mélyes tanításai révén az erény és tisztesség út-
jára visszatérhessen. Finom modorával, nagyvilági
műveltségével, gyöngéd szívével és fogékony elmé-
jével Rousseau bizalmát nem sokára sikerült meg-
nyernie, úgyhogy rövid idő alatt ennek elválhatatlan
társává, barátjává lett, akivel együtt mentek kirán-
dulásokra s akit Rousseau a milord-tábornagyhoz is
elvitt. Minthogy még nem tudott jól franciául,
eleinte latinul írt és beszélt Rousseauhoz, aki fran-
ciául válaszolt. Azonban Rousseau pár hét múlva
d'Ivernois genfi kereskedőtől figyelmeztetéseket
kap, hogy vigyázzon, mert az a fiatal ember, aki
társaságába furakodott, a francia kormány kémje,
aki őt törbe akarja csalni. Rousseau eleinte meg-
riadt s mindenfelől adatokat igyekszik szerezni új
barátja felől; ír Usterinek, Luxembourg tábornagy-
nak és a milord-tábornagynak; az előbbitől a Zü-
richből hozott ajánló levélre vonatkozólag kér föl-
világosítást, a második a francia kormánynál puha-
tolózik a dolog felől, a harmadik bécsi ismerő-
seinél, barátainál érdeklődik Sauttersheim személye
iránt. Minthogy hosszabb ideig semmi olyan ada-
tot nem kap, ami gyanúját megerősítené s mint-
hogy bízik szíve vonzalmában, amely csak egy igaz
szív előtt képes teljesen megnyilatkozni, április
végén egy szép napon báró Sauttern-nel (csak így

nevezték Svájcban) a francia határon át Pontarlier-ba sétált s itt átadta neki a d'Ivernois levelét, azután megölelte s így szólt hozzá: »Sautternnek nincs szüksége arra, hogy bebizonyítsam előtte bizalmamat, de a közönségnek nem árt, ha bebizonyítom, hogy azt jól el tudom helyezni«. Június hónapban magyar barátjával indul el gyalog zürichi hivei, tisztelői látogatására; de sajnos, az időjárás nem kedvezett útjoknak, az eső több napra egy útszéli korcsmába szorította őket s tíz nap múlva gyöngélkedése és a rossz idő Estavayer-től végre is visszatérésre kényszerítette.

Sauttersheimnak Môtiers-ben nem volt négy hónapnál tovább nyugta; tetteit Rousseau előtt előszóval bevallani nem merte s félt, hogy hibás tettei és álszeméremből elkövetett valótlan állításai, amelyekkel Rousseaut félrevezette (hogy prot. vallása miatt kellett Budáról eljönnie, hogy Nádasdy hadsegéde volt s Lissánál megsebesült stb.), kiderülnek, de meg könnyelmű természete sem hagyta el egészen (egy korcsmai szolgálóval viszonyt kezdett, ami utóbb Rousseau-nak sok kellemetlenséget okozott), — ezért álürügyek alatt, mintha hazamenetelére otthon szükség lenne, július 1. vagy 2-ik napján Môtiers-ből eltávozott. Mint leveleiből látjuk, Neuchâtenen és Baselen át Strassburgba irányította útját s itt egy fiatal házaspár körében — mint a *Vallomásokból* látjuk — zavart csinált. Innen kezdve hosszabb időre, mintegy tíz hónapra eltűnik szemeink elől, megszakadnak a levelek. Következő (latin) levele 1764 május 11-én Párizsból kelt; e hosszú levélben mondja el Rousseau-nak élete sorát, viszontagságait; bevallja ott-

hon s Rousseauval szemben elkövetett hibáit, bocsánatát kéri s őszinte szándékát fejezi ki a megjavulásra. E levéllel kezdődik a Sauttersheim megtérése, a tisztesség és becsület útjára való visszatérése. Július végén Besançonba költözik, hogy közelebb jusson Rousseauhoz, talán meg is látogassa őt s vele újra összeköttetésbe lépjen; de ez elutasítja ebbeli kérelmét s a levelezést is szűkebb korlátok közé kívánja szorítani. 1765 elején Strassburgba költözik s ott egy könyvtár rendezésénél segít; tavasszal az egyetem jogi karára is beiratkozik. Strassburgból ismét Párizsba utazik, ahol valami állást ajánlanak neki; itt találkozik vele, 1765 végén, Párizson való átutaztában, Rousseau; innen ír 1766 április havában Rousseaunak Angolországba; később Montmorencyba költözik — betegeskedése miatt szüksége van a falusi levegőre — ahol Rousseau emléke oly élénken él még a lelkekben s ahol az imádott férfiú nyoma, szelleme oly közel van hozzá. Ősszel visszatér Párizsba; itt kapja Lalliaud útján Rousseau utolsó üdvözlését. Azután megszűnik köztük a levelezés s 1767 dec. 15-én Strassburgban meghal a Rousseau szegény, szerencsétlen barátja. Rousseau később, egy év múlva értesül haláláról s fájdalmas megindulással emlékezik meg róla Lalliaudhoz intézett levelében (1768 dec. 19): »Szegény fiú, szegény Sauttersheim! Gyötrelmeim közben kissé szem elől tévesztettem őt, de ő nem távozott el szivemből s mindig tápláltam azt a titkos vágyat, hogy közeledem hozzá, ha egy kis szünetet találok szerencsétlenségeim és a halál közt. Ilyen ember kellett nekem, hogy lezárja szemeimet; jelleme szelíd, társalgása

egyszerű, több józan esze, mint elméssége, egészséges izlése volt, melyet jó szíve formált; elegendő tehetsége arra, hogy a magányt diszítse... A gondviselés elvette őt tőlem; az emberek mindent elrabolnak tőlem, már csak ez az egy távoli reményem maradt s most már ez is oda van. Érzem, hogy a szegény fiú elveszte aránylag mélyebben érint, mint bármelyik szerencsétlenségem... A milord-maréchal látván, hogy szeretem, ő is szívesen látta s csakhamar barátságába fogadta. Igaza volt, Sauttersheim szeretetreméltó ember volt, de érdemeit csak a jó házból származó emberek érezhették. Az ég visszahívta őt az emberek köréből, ahol idegen volt, — de miért hagyott itten engemet?« Ime, a misanthrop Rousseau mily gyöngédszívű, szerető lelkű ember tudott barátaival szemben lenni! mennyire megbecsülte őket! Ez a megbecsülés, amellyel Sauttersheimnak a Rousseau-panteonban örök emléket emel, egyaránt dicséretes fényt vet reá és magyar barátjára.

Keith György tábornagy 1763 április 30-án a kormányzóságról lemondván, Berlinbe, majd onnan pár heti időzés után Skótországba utazott. Eltávozása fájdalmasan érintette Rousseau szívét, a mellett, hogy hathatós pártfogójától fosztotta meg őt. Másik nagy veszteség, mely ez idő tájban érte őt, Luxembourg tábornagnak 1764 május havában bekövetkezett halála volt. Sauttersheim eltávozása után, augusztus közepén, Rey amsterdami könyvkereskedő barátjának és komájának több napi látogatása hozott môtiers-i magányába változatosságot és elevenséget. Sok mindenféléről beszélgetnek, tárgyalnak együtt: összes műveinek tervbe vett

kiadásáról, készülő önéletrajzáról (a későbbi *Val-lomásokról*), egy *Rousseau szelleme* (*Esprit de Rousseau*) című, valószínűleg antológia-féle mű-ről (e könyv nem jelent meg, de megjelent egy más hasonnemű munka: *Esprit, Maximes et Principes de M. J. J. Rousseau de Genève* 1764), sőt szó volt a Robinson Crusoe fordításáról is, bevezetéssel és jegyzetekkel, de e szándékáról utóbb, a rászakadt bajok és csapások alatt, lemondott. Végül komolyan szemügyre vették Rousseau Hollandiába utazásá-nak, költözésének tervét, — de Rousseau nehezen tudja erre rászánni magát; ennél még csábítóbbnak tűnik fel előtte a milord-tábornagy részéről jövő, Skóciába szóló meghívás, aki menhelyet ajánlott föl neki itteni birtokain, — de egyelőre erre sem tudja magát elhatározni. Az irodalmi tervek közül valószínűleg az *Összes művek* kiadása foglalkoz-tatta elméjét a legjobban; gyakori betegeskedése arra készítette, hogy öreg s munkaképtelen korára valami segélyforrásról gondoskodjék. Ugyane cél-ból fogott újra hozzá a *Zenei Szótár* további kidol-gozásához, amely tíz évi munka után már nagyon előhaladt s amelyből már csak az utolsó tollvonás hiányzott, azután meg a letisztázás. E munkát Duchesne párizsi könyvkereskedőnek ajánlotta föl kiadásra; ugyanez tervezi *Összes műveinek* kiadá-sát is.

Hát Genfben milyen lett a lefolyt év alatt Rousseau iránt a hangulat? s milyen az ő magatar-tása Genf és a genfiiek iránt?

Rousseau műveinek genfi elítélését több kö-rülmény összejátszása okozta. A patriciusok, a kor-mány vezetői rossz szemmel nézték Rousseau de-

mokratikus, sőt szerintök forradalmi törekvéseit és de Luc-kel, a demokratikus párt fejével, az ellenzéki polgárság képviselőjével való szoros összeköttetését, prűszköltek a *Contrat Social*-tól, mely a nép szuverénitását és az összes polgárok egyenlőségét hangoztatta, holott Genfét a patriciusok oligarchiája kormányozta, — s így szívesen fölhasználták az *Emil* párizsi elítéltetését arra, hogy őt politikai elveiért is sujtsák és Genftől is távol tartsák. Voltaire hivei, élükön a Tronchin-családdal, a *Színházakról* írt levelét és a színház-állítás meghiusítását nem tudták neki megbocsátani és minden követ megmozgatnak ellene, hogy mesterök kívánságát teljesítsék, aki Rousseaut égő gyűlölettel és gúnnyal üldözte. A versaillesi udvar kedvében való járás nem kis tényező volt Rousseau elítélésénél. Végül a genfi egyház érdeke is kívánta ezt az elítéltetést, amelyet a külföldi egyházak szeme előtt meg kellett menteni a socinianismus vagy tiszta deizmus vádjától, amivel a d'Alembert encyklopaediai cikke, valamint Voltaire és a többi filozófusok bőven elhalmazták. S ezt a mentést most ama Rousseau rovására végezték, aki csak nem rég, a *Színházakról* írt levélben, egész Európa tapsai közt szállott e papság megvédelmezésére síkra. Voltaire és hivei Rousseau ellen az összes kevéssé fölvilágosult, de őszinte és hitbuzgó egyháztagokat sorompóba szólították a fenyegetett vallás védelmére. Mindezen okok együttléve hozták létre az 1762 június 19-iki igazságtalan és törvénytelen, de a mellett impolitikus és hiábavaló elítélést, amelyben a református Genf versenyzett a kat. Párizssal, a kálvinista köztársaság a kat. abszolút

monarchiával, hogy egy protestáns író és saját polgárát ugyanazzal a szigorú büntetéssel sújtsanak.

Az ítélet Rousseau párthiveit lesújtotta s jó ideig — épen a Rousseau vallásos eszméi keltette nyugtalanság, a vallás és nemzeti érzés szoros összeforrottsága miatt — semmi közös tiltakozás nem hallatszott ellene a polgárság köréből. Pictet Károly, a 200-as tanács tagja, egy régi patricius, heves levélben tiltakozott Rousseau elítéltetése ellen, s midőn Duvillard könyvkereskedő e levelet másokkal is közölte, a tanács, újabb hibás lépéssel, mindkettőjüket szigorúan megbüntette, ami csak növelte a polgárság elkeseredését. Midőn Rousseau rokonai a június 19-iki ítéletnek velök való közlését kérték, a tanács a kérelmet elutasítja; hasonlóképen nem mer határozott választ adni, midőn több polgár megkérdezi tőle, vajjon ki van-e adva Rousseau ellen az elfogatási parancs? Rousseau lelkében, amint mindezen eseményekről értesül, — nem is szólva a sok névtelen, gyűlölködő levélről, amelyeket Genfből kap — a fájdalom és izgatottság egyre mélyebb gyökeret ver s egészen az elkeseredésig fokozódik. Mélyen sérti őt Genf eljárása, amely elítélte az ő vallásos tanait a nélkül, hogy erre vonatkozólag a teológusokat megkérdezte volna, elítélte minden kihallgatás nélkül, el egyszerűen a párizsi parlament ítéletének lemásolásával. Hasztalan igyekszik a derék Moulto, barátjának a tanács és a papok ellen szóló éles panaszait enyhíteni, hasztalan arat Montmollinhez intézett híres levele oly általános sikert a genfi polgárság körében s nyugtatja meg ezt Rousseau állítólagos istentelenségei felől.

Közben egyes genfiek sűrűn ellátogatnak Môtters-be. Október elején Mouchon és Roustan lelkész egy órás társaságában, a hó közepén a makacs de Luc atya, »a legbecsületesebb, de legunalmasabb ember«, aztán több pap, tanár, kereskedő (F. H. d'Ivernois) látogatja meg, akik mind tele vannak tanácsokkal, intelmekkel, többé-kevésbé titkolt leckéztetésekkel; akik nemcsak ítélkeznek fölötte, hanem irányítani, hibáinak bevallására is szeretnék őt rábírní, ami csak jobban elkeseríti Rousseaut. A következő hónapok alatt csak fokozódik panasza a genfiek inquisitiója és zaklatásai miatt. 1763 tavaszán egyforma büszkén utasítja vissza mind genfi párthiveinek azt a felszólítását, hogy térjen vissza Genfbe és megbánással közeledjék a consistoriumhoz, mind Voltairenek a kibékülésre irányuló kísérleteit. Párthiveinek kislelkűsége s a párizsi érsekhez intézett *Válasza* újranyomásának a hivatalos Genf által való eltiltása mélyen elkeseríti. Mindjobban meg van győződve arról, hogy a genfiek őt mind gyűlölik; már április elején azon gondolkozik, hogy lemond »a genfi polgár« címéről, amely csak nem rég oly büszkévé és boldoggá tette, s mikor április 17-én a milord-tábornagytól megkapja a neuchâтели honossági jogot, 1763 május 12-én Favre első syndikushoz intézett megható, hazafias érzéstől áthatott levelében lemond genfi polgárjogáról, bár hazájához ezentúl is gyöngéd szeretettel fog ragaszkodni.

Lemondási tervét barátai, akikkel azt előre közölte, nem helyeselték. Keith a legélénkebben küzdött ellene; Rousseau csak indulatára hallgatott, midőn ezt tette, szerette a csattanó szakításokat;

mint ahogy szakított barátaival, úgy szakított hazájával. De hazájáról, még ha törvény szerint lehetséges volt is, nem volt szabad lemondania. Mouchon joggal írta neki: »Vajjon Aristides száműzte-e magát Athénből bírái ítélete után? és a nagy Cato örökre lemondott-e római polgárjogáról? Ön ezzel csak lesújtotta a jó polgárokat és megörvendezettte ellenfeleit«. De erre *Contrat social*-ja értelmében sem volt Rousseunak joga; Sokrates is az ellenkezőre adott neki példát.

Levele erős benyomást kelt a genfiekben, míg ellenfelei ujjonganak s újból sértésekkel, fenyegetésekkel halmozzák el; hiveiben a szegény küzd a sajnálkozással és szemrehányással. Rousseau lemondása, s méginkább május 26-án Chappuis-hez intézett levele, amelyben lemondásának okait megmagyarázza s kifejti, hogy miután a polgárság nem tiltakozott a tanács eljárása ellen, joggal lehetett hinnie, hogy azzal egyetért, — végre fölrázta zsibbadtságából s megmozdulásra bírta a polgárságot, mely június 18-án ez ügyben, 40 polgár aláírásával, alázatos és tiszteletteljes fölterjesztéssel (représentation) élt az első syndikushoz. Ebben az iratban törvényes alapon és módon tiltakoznak az állami törvényeknek és a polgárok szabadságának többrendbeli, a Rousseau elítélésével kapcsolatos megsértése ellen és az elkövetett igazságtalanságok jóvátételét kívánják. A tanács válaszában tavaly kimondott ítéletén semmi változtatást vagy enyhítést sem hajlandó tenni, semmi hiba elkövetését nem ismeri be. Ez az elutasító válasz csak olaj volt a fölizgúlt kedélyek tüzeire; a polgárok el vannak határozva, hogy új fölterjesztéssel élnek (bár Rousseau három le-

vélben is határozottan kijelentette, hogy nem fogadja el a polgárjogaiba való visszahelyezést, soha vissza nem tér Genfbe és kéri párthiveit, hogy hagyják abba a további lépéseket), az előljárók, hogy semmit nem engednek. A polgárság augusztus 8-án és szeptember 29-én új fölterjesztéssel él, augusztus 20-án 700 polgár tüntet a tanács ellen; a tanács augusztus 10-én, 31-én s kivált október 11-én élesen és gúnyosan válaszol; az ellentétek egyre jobban kiélesednek. Az utolsó válasz diadalmaskodó és lenéző hangja abból magyarázható, hogy pár héttel előbb jelent meg névtelenül a híres *Falusi levelek* (Lettres écrites de la campagne) c. mű, Tronchin János-Robertnek, a főügyész fiának a tollából a tanács jogainak, eljárásának védelmezésére, s ügyes, udvarias és mérsékelt hangjával és előadásával általános tetszésre talált. A tanács egyelőre diadalmaskodik, az előterjesztés hívei le vannak sújtva a *Levelek* ügyes tollforgatója által.

Rousseau barátai megritkúlnak. Abauzit, Rouston továbbra is hű marad, Moulton, akit egy nagyon kemény levelével megsértett, egy teljes évre (1763 okt.—1764 dec.) elhallgat; de Luc nemsokára a *Levelek* megjelenése után Môtiers-be siet (dec.) s fölfegyverzi Rousseaut a kellő hivatalos okmányokkal. Rousseau a legnagyobb titokban dolgozik válaszában, egy éven át érleli, csiszolja azt; ennek kiadását is Reynek ajánlja föl, s minthogy a kézirat hosszabb volt, semmint hitte, Rey a nyomtatás végén még 500 frankot adott neki a már kifizetett 1000 frank tiszteletdíjhoz. Senkinek, még a genfi polgárság vezetőinek sem szólt készülő válaszáról, midőn 1764 augusztus első felében velük Thonon-

ban találkozott s ezek közölték vele a *Falusi levelekre* írott válaszuk tervezetét. Rousseau, mint a milord-tábornagyhoz intézett leveléből látjuk, 1764 augusztus elején azért kelt útra, hogy az aixi (Aix-les-Bains) fürdőbe menjen s ott csipőbántalma ellen a fürdőt használja, e mellett szavojai jó barátait is meglátogassa; Morges-ig gyalog ment, s midőn a tavon átkelt és Genf tornyait messziről megpillantotta, szíve összeszorult a fájdalomtól. Thononból rosszulléte és a folytonos esőzés miatt vissza kellett fordulnia.

Könyve: *Lettres écrites de la montagne*, vagyis *Hegyi Levelek* 1764, két kötet (még ugyanez évben három más kiadás jelent meg belőle) december 15 és 20 közt került Genfben kiosztásra. A 9 levél közül 6 Rousseau személyes ügyének, az ő védelmének, a 3 utolsó levél Genfnek és az ő politikai viszonyainak van szentelve. Gondolkodásának emelkedettsége és ékesszólásának ereje e leveleket a polemikus irodalmi remekeivé, a politikai demokrácia és a vallásos demokrácia ékes védőirataivá teszi. Ő e művében nemcsak azt vizsgálja, hogy a genfi tanács mi jogon és micsoda törvények alapján ítélte el őt, hanem előveszi és tárgyalja a kijelentés kérdését is, amivel újra fölkelte maga ellen a már szunnyadó gyűlölségeket. Álláspontja az, hogy *Emilje* a keresztyénséget igaz szellemében igyekezett bemutatni; a szerző a vallás hasznos és szükséges voltát hirdette és csak a babonát támadta meg. Hitetlenséggel és a kormányrendszer ellen való támadással vádolják őt, kinek főbüszkesége ref. vallása és genfi polgárjoga. »Én a prot. hitet vallom Párizsban s méginkább Genfben« (2-ik, a

legékesszólóbb és legmerészebb levél). Álláspontja, el kell ismernünk, a küzdelem folyamán jelentékenyen kitágult, szabatosabbá és emelkedettebbé vált; művében nemcsak megcáfolta ellenfeleit, hanem a szabad, fölvilágosúlt, türelmes keresztyénség programját is megrajzolta. Műveiben a református egyház összes jellemző dogmáit elismerte és hirdette, aminők: az ész tekintélye a hit dolgában, a szentírás szabad értelmezése, evangéliumi türelem, engedelmeskedés a törvényeknek Ami kétségeit illeti, egy protestánsnak mindig joga van azokat kifejezni; az még nem istentelenség, ha a csodákat a keresztyén vallásban nem tartja lényeges dolgoknak. A III-ik levélben ragyogó képet rajzol Jézusról, a szeretetreméltó, kellemes, elegáns és a nagyvilágban otthonosan mozgó férfiúról. A IV. és V. levélben kifejti, hogy ő polgári esküje ellen nem vétett s így polgári hatóság jogosan el nem ítélhette, legföllebb hitbeli tévedéssel lehetett őt vádolni s ez esetben a consistorium elé tartozott az ügye és így az ő elítélésével az Egyházi Törvények 88. §-át minden részletében súlyosan megsértették. A tanács eljárása részrehajló is, midőn számtalan oly könyvet megtűr, amelyek a vallásra és egyházra az övénél sokkal veszedelmesebbek. Ő *Emil*jében, a század vallásos közömbösségével szemben, mindazon sarkalatos pontokat a hívők elé törekedett tárni, amelyek őket egyesítik, eltávolítván a mellékes pontokat, amelyekben különválnak egymástól; ezzel a bölcsészeti szabadságnak és a vallásos kegyességnek egyaránt szolgálatot tett. A vádlevélnek az az állítása, hogy ő minden kormány lerombolására töre-

kedett, semmivel nincs indokolva, bizonyítva; az, hogy kifejtette egy mintaállam eszméjét, talán még nem lerombolása a meglévő kormányoknak.

Műve II. részében (7., 8., 9. könyv) a reprezentánsok ügyét védelmezi; e végből kifejti a genfi alkotmányra vonatkozó eszméit és megcáfolja a *Falusi levelek* szerzője által előadott nézeteket.

A *Hegyi Levelek* talán leginkább genfi szellemű, jellemű munkája Rousseau-nak; mint genfi polgár hangoztatja személyes jogát s foglalkozik hazája jelen sorsával és jövőjével. Dialektikájának, ékesszólásának, iróniájának csapásai ellenállhatatlan erővel sújtanak le ellenfeleire; szenvedélyes heve még az ügytől távol álló olvasókat is magával ragadja. Műve szenvedélyes csodálókra talált Svájcban és Párizsban, Hollandiában és Lengyelországban. A genfi polgárság, amelynek ügyét könyvében védelmezte, elragadtatással olvassa művét, Moulitou, akit a múlt évben megsértett s aki azóta duzzogott, az elragadtatás hangján siet neki gratulálni; Pictet, Abauzit hasonlóképen elismeréssel nyilatkozik munkájáról, a külföldön élő genfiel s a genfi dolgok iránt érdeklődő külföldiek mind tesszéssel olvassák a munkát.

Nagyon természetes, hogy ellenfelei tajtékoznak dühükben. Bonnet és Tronchin orvos leveleikben csak mint gyújtogatóról, gonosztevőről beszélnek róla; előbb Hágában, azután Párizsban égetik meg a művet, utóbbi helyen Voltaire *Dictionnaire philosophique*-jával egyidejűleg. A becsmérő, szidalmazó, nyílt és névtelen levelek áradata özönlik Genfből Môtiersbe; Sarasin genfi lelkész a neuchâtel-i papságot igyekszik ellene feltüzelni. December

27-én Voltaire, akit Rousseau egy kissé kiparodizált és akiről elárulta, hogy ő a *Sermon des Cinquantes* c. röpirat szerzője, *Sentiment des citoyens* című, névtelen kis füzetben támadja Rousseaut, szór reá sárt és piszkot. Hogyan mer, úgymond, erkölcsbirói szerepre vállalkozni olyan ember, aki erkölcsi eltévelyedéseinek gyászos jeleit magán viseli s városról-városra magával hurcolja azt a szerencsétlen asszonyt, akinek anyját halálba kergette, akinek gyermekeit kitette egy menház kapujába, visszautasítva egy könyörületos szívnek gondozásukra irányuló ajánlatát s így megtagadva a természet minden érzését, mint ahogy a becsület és vallás érzéseit is levetkezi? S íme ez az ember mer tanácsot adni polgártársainknak, szeretné fölforgatni városunkat azért, mert az igazságszolgáltatás lecsapott reá s megégette Párizsban és Genfben könyveit!

Rousseau december 31-én kapta kézhez ezt a gyűlölködő pamfletet, amely egyéb koholt vádak és rágalmak mellett olyasvalamivel is előhozakodott, aminek igaz voltát lelkiismerete nem tudta megtagadni. Ő Vernes célignyi lelkésznek tulajdonította a füzetet (aki 1763 július havában *Lettres sur le christianisme de M. J. J. Rousseau* c. műben támadta vallásos eszméit és igyekezett korábbi barátjáról kimutatni, hogy az nem keresztyén) és semmi sem volt képes őt ettől a fölfogásától eltéríteni. A füzetet 1765 január első napjaiban Párizsban Duchesne könyvkereskedőnél a saját, Vernes ellen irányzott, jegyzeteivel ellátva, újra kiadatta. E jegyzetekben kijelenti, hogy soha olyan betegség, aminőről a füzet szerzője beszél, nem szennyezte

be testét; az, amely most rongálja őt, veleszületett, mint azt számos, őt gyermekkorától ismerő tanú igazolhatja. Élettársa csak azért lehet szerencsétlen, mert egy szerencsétlen férfiú sorsában osztozik; anyja jelenleg is jó egészségnek örvend. »Soha nem tettem, sem nem tettem ki egy gyermeket sem semmiféle menház kapujába vagy egyebüvé.« Itt tehát Rousseau, a szavakkal való játszás útján kerüli ki elkövetett ballépésének bevallását: ő semmi menház kapujába nem tette ki gyermekeit, — nem, mert ő átadta azokat a lelencház igazgatóságának. Védekezése gyöngé, de helyzete kényes volt, s ha nem akart mindent bevallani, töviről-hegyire elbeszélni, mint ahogy később a *Vallomásokban* tette, kénytelen volt ily kétértelmű kibúvóhoz folyamodni. Vernes tiltakozott az ellen, hogy a füzetet neki tulajdonítja Rousseau, aki végre is kénytelen volt — jobb meggyőződése ellenére — kijelenteni, hogy ebbeli állítását visszavonja (*Déclaration relative à M. Vernes*, 1765 márc.) s Duchesne-nél a füzet még meglevő példányait megsemmisíttette. Genfben a pamflet nem keltett nagyobb izgalmat; a közhangulat úgy itt, mint Párizsban a névtelen szerző ellen fordult; a polgárok az iratot elégették, de mivel az a szerző életének egy titkos foltját a közönség előtt elárulta, valószínűnek látszik, hogy ez a pamflet szerzőjének erkölcsi pozícióját a közvélemény szemében kissé meggyöngítette. Rousseau maga is érezte ezt, mert ettől kezdve, a könyve miatt támadt üldöztetésektől is elkésérítve s a polgárság részéről csekély támogatásra találva, mindinkább elfordul a genfi dolgoktól, megszűnik irántuk érdeklődni, foglalkozni velök; lassankint párt-

hiveivel is — békére intve őket — megszakít minden összeköttetést s visszavonúl a közügyektől, vissza a saját belső világába, hogy nyugalmat élvezzen.

Az 1764-ik év nyara, a *Hegyi Levelek* kidolgozása mellett, még egy más szempontból is nevezetes a Rousseau életében: ekkor kezd el *botanizálni*, a növénytan tanulmányozásával foglalkozni. Môtiers, hol távol az irodalmi központoktól, távol barátaitól és a társas élet szórakozásaitól, csöndes, elszigetelt életet folytatott, a reázúduló csapásokkal és támadásokkal szemben való védekezések és elmélkedések mellett a magányos és társas erdei sétákra és hegyi kirándulásokra is bő időt engedett neki, amelyeken botanikus barátai voltak a társai vagy vezetői. E barátai közül Jean Antoine d'Ivernois neuchâтели orvos, Neuchâtel flórájának megírója vezette be őt a botanikába, ismertette meg őt Linnével és a Linné-féle rendszerrel; másik botanikus társa Dupeyrou volt, aki a holland gyarmatokon gazdag botanikai ismeretekre tett szert; a harmadik Neuhaus neuchâтели orvos, Svájc növényjegyzékének összeállítója.

1764—65 telén, a *Lettres de la Montagne* befejezése után, a botanikai irodalom s első sorban Linné *Systema naturae* c. művének tanulmányozására adja magát. De csakhamar belátja, hogy ehhez kiegészítésül más művekre is szüksége van; ezért megrendeli Buchez *Traité historique des plantes qui croissent dans la Lorraine et les trois Évêché*, Tournefort *Institutiones rei herboreicae* és Vaillant *Botanicon parisiense* c. műveit, de csak későn és nehezen tud hozzájuk jutni. Neuhaus nagy

segítségére van a növények megismerésében s Linné többi műveivel is megismerteti őt. Minthogy a növények és növényrészek latin és görög nevei sok nehézséget okoznak neki, Dupeyrouval együtt elhatározza, hogy az idegen kifejezéseket összeállítva lefordítja franciára, szemlélet útján megmagyarázza s így egy kis botanikai szótárt szerkeszt. Botanikai könyvtárának kiegészítése céljából 1765-ben megszerzi Linné *Philosophia botanica*, *Genera plantarum*, *Species plantarum*, továbbá Sauvages, Duhomel, Geoffroi és Barretieri ide vonatkozó műveit; Genfből finom mikroszkopot és a növényanatómiához szükséges műszereket szerez.

Kirándulásokat tesz, bejárja a réteket és erdőket s fürgén megmássza Neuchâtel magas hegyeit. Így mászta meg a Chasseront, a Jura egyik legmagasabb csúcsát (1611 m.); máskor gyalog megy Pontarlier-ba s fáradság nélkül teszi meg a hét mértföldet. Egyik kirándulása alkalmával, amely Cressier-be irányult, ahol Dupeyrounak mezei lakása várta őket (a neuchâteli és bienne-i tó közt), Rousseau a cserjék közt vizsgálódva, egyszer csak nagy örömmel fölkiált: Ni, télizöld! Dupeyrou látja elragadtatását, de nem érti annak okát. Rousseau később *Vallomásaiban* beszélt el, hogy mikor Warensnéval kiköltözött a Charmettes-be s a Mama kiszállt a hordszékből és együtt lépdeltek előre, valami kékséget pillantott meg a sövény tövében és így szólt hozzám: Ime, virító télizöld! S azóta ez a télizöld mindig ott virított a Rousseau szívében. 1765 nyarán Gagnebin leferrière-i orvos és kiváló botanikusnál 12 napot tölt s vele a vidékre több ízben kirándul. Július elején Cressier-ből Szent-

péter-szigetére (a bienne-i tó közepén) látogatott el s itt mintegy 10 napot töltött boldog magánosságban, amelyet részint a botanikának, részint a *Confessions* írásának szentelt (már pár hódta dolgozgatott rajta). Visszatértében meglátogatta Dupeyrout Neuchâtelben. Augusztusban az 1449 m. magas Robeila-hegyet mászta meg.

Közben az irodalommal, az újabb irodalmi jelenségekkel sem szűnik meg foglalkozni. Duchesne párizsi könyvkereskedő 1763 március havában megküldi neki az Akadémia szótárát, Buffon nagy természetrajzának nyolc első kötetét. A francia synonimákat, Siciliani Diodorust, Pascal Gondolatait, La Bruyère-t stb. A következő évben újabb könyvküldeményt kap.

Ez időtájban (1764 május 30) Henri Meister, egy fiatal zürichi pap, aki utóbb Párizsban telepedt meg s ott a Grimm megkezdette *Correspondance littéraire* szerkesztője lett, Môtiers-ben tett látogatása leírásában a következő képet festi róla: »Azt hittem, hogy a fáradságtól és szenvedésektől kimerült embert fogok látni, holott ellenkezőleg a legvidorabb és látszólag legerőteljesebb férfiút láttam benne. Örményszabásu szürke kabát volt rajta és ugyanoly színű, prémmel szegélyezett sapka. Arcát erősen lesütötte a nap; szemei feketék, de a fehérjök ragyogó fényességü... Mikor a lelke nem izgatott, tekintete egészen szelíd; de ha fölhevül, minden tüze az arcára kiül; tekintete oly áthatóvá válik, mint a villám; azzal a harmonikus gyorsasággal, azzal az eleganciával, azzal a szabátossággal beszél, amelyet nem szűnünk meg műveiben csodálni. Látszik rajta, hogy meg van a nagy-

világi modora, de csak annyira udvarias, hogy az udvariasság semmikép ne feszélyezze őt. Az olyan ember, mint Rousseau, mindig érdekel, mégha csak semmiségekről beszél is; már maga az öröm, hogy láthatjuk a személyén előmlő kellemet, hallhatjuk hangjának harmoniáját, a szép iránt fogékony minden szívet elbűvöl».

Mindenünnen: Neuchâtelből, Genfből, Franciaországból s a külföldről jönnek hozzá a látogatók, minden rangú, foglalkozásu és nemzetiségű emberek, hogy lássák a híres, nagy embert, — telve tisztelettel, hódolattal és csodálattal. De mindenfelől lelkes barátok is sorakoznak köréje: Genfben Moultau mellett Roustan, aki egész lelkével szereti; aztán a neuchâteli és zürichi, párizsi és montmorency-i, amsterdami és angol (Hume), valamint németországi (a szászgóthai hercegnő és a württembergi herceg) barátok és barátnék. Môtiers-ben a Guyenet- és d'Ivernois-családok halmozák el figyelemmel és kedveskedésekkel, amelyeket mohón élvez szeretet után sóvárgó szíve. (Mikor Izabella megbetegedett, Rousseau elhívatta a híres Tissot orvost, aki megváltoztatta a gyógykezelést s így a beteget megmentette.) Végül legmelegebb, legigazibb barátjának egyike lerd Keith, aki Neuchâtelből eltávozta után Berlinből és Skótországból is élénken érdeklődik Rousseau iránt s igyekszik mindenben segítségére lenni. Boy de la Tourné, miután Rousseau nem akart ingyen lakni môtiersi házában, 30 livre évi bérért bocsátja azt rendelkezésére s mint odaadó barátnője nagy örömmel végzi Lyonban kedves barátja vásárlási megbízásait és telve van Teréz iránt is előzékenységgel, akinek

Rousseauhoz való viszonyát jó barátai nem nagyon bolygatják (Rousseau csak gazdasszonyának, házvezetőnőjének [gouvernante] nevezi).

Môtiers-ben 1764-ben egy társaság alakult Rousseau összes műveinek kiadására, amely a szerzőnek 1600 livre évjáradékot s egyszersmindenkorra 1000 tallért ígért tiszteletdíjul. Ámde a *Hegyi Levelek* megjelenése után a neuchâтели papság nemcsak ellene szegült annak, hogy ez az istentelen munka az összes művek sorába bevétessék, hanem följelentést is tett a munka ellen az államtanácsnál és kérte az összkiadás engedélyének megvonását. Az államtanács pártolólág terjesztette az ügyet a király elé, s Frigyes a leveleket illetőleg szabad kezett engedett a tanácsnak, mindazáltal úgy, hogy Rousseaut ne háborgassák menhelyén. Montmollint, aki már az úrasztalához való bocsátásért is sok támadásban részesült a genfi lelkészek részéről, most a *Hegyi Levelek* megjelenése után, március 12-én egyenesen maga elé idézte a neuchâтели Vénérable Classe, hogy Rousseauval szemben követett eljárását igazolja. Erre Montmollin március 8-án elment Rousseauhoz, s megkérte, hogy ne vegyen részt a közeledő húsvéti úrvacsóraosztáson, de Rousseau kijelentette, hogy ő vagy bent, vagy kint lesz, vagy bárány vagy farkas akar lenni, — vagyis nem akart őseinek vallásától elszakadni, de azt megígérte, hogy ezentúl, ha a papság békében hagyja, nem fog többé írni, sőt 10-én erre vonatkozólag írásbeli kötelezvényt is küldött Montmollin-nek.

A lelkészi testület az ígéretet nem tartotta elégségesnek s kijelentette Montmollin-nek, hogy a *Hegyi Levelek* kiadása után Rousseau nem tekint-

hető többé keresztyénnek és az egyház tagjának, ezért meghagyta a lelkésznek, hogy idéztesse meg Rousseaut a consistorium ülésére és adja tudtára, hogy mindaddig nem tekintheti őt méltónak az úrasztalához járulásra, míg ki nem jelenti ünnepélyesen, hogy hiszen a mi bűneinkért meghalt és a mi megigazulásunkra föltámadott Jézus Krisztusban és sajnálkozását nem fejezi ki e hit s közelebbről a kijelentés ellen írt dolgaiért és bele nem egyezik, hogy e nyilatkozata közhirrre tétessék. Rousseaut március 29-re idézték meg a consistorium ülésére; megigérte, hogy meg fog jelenni. Minthogy nyelve nyilvános alkalommal rendszerint megtagadta a szolgálatot, egy beszédet írt, azt megtanulta könyv nélkül, hogy majd elmondja a consistorium előtt; de az utolsó pillanatban, megzavarodott fejjel, egy szót sem tudott belőle, — s ezért maga helyett egy levelet küldött a consistoriumnak, amelyben kereken megtagadja a consistoriumtól azt a jogot, hogy őt hitére nézve kikérdezze. A consistoriumban négy szavazat (közte a lelkészé) volt ellene, négy mellette, mire a lelkész elnöki szavazattal ellene akar dönteni, de ez ellen a jelenlevő várnagy, a király képviselője, tiltakozik, mire a gyűlés eredmény nélkül oszlik szét, az államtanács pedig kimondja, hogy a consistoriumnak nincs joga bárkitől hite tisztaságát számon kérni. Rousseau párthivei minden oldalról támadják Montmollint, mivel — szerintük jogtalanul — ki akarta Rousseaut a gyűlekezetből rekeszteni; a szegény védekezik, ahogy tud. Augusztus 8-án Rousseau is egy hosszú levelet ír Dupeyrouhoz ellene, bár Montmollin eddig,

nyilt leveleiben, egy sértő szót nem mondott Rousseauról. Rousseau párthivei a consistoriumban győznek s pünkösztkor szavazattöbbséggel kimondják, hogy Rousseau érdemes arra, hogy az úrasztalához járúljon. Montmollin-nek, aki örült, hogy a Rousseau-ügynek valahára vége lesz, most újabb bajai támadnak: a várnagy azzal vádolja, hogy mind prédikációiban, mind a katekizmusban Rousseau ellen beszélt, ami ellen a lelkész tiltakozik, s kifáradva a sok zaklatástól, ott akarja hagyni Môtiers-t.

A község tagjai — különféle incidensek miatt (Rousseau a szomszédos Couvet községben honosíttatta magát, a môtiersi asszonyok sértve érezték magukat, mivel azt írta, hogy az asszonyoknak nincs lelkők, a község lakói, akik szerették papjokat, a vallási kérdésben vele tartottak, Teréz-zel való viszonyát is rossz szemmel nézték, ennek pletykálgatásai talán meg is sértették egyiket-másikat), nem a legjobb indulattal voltak Rousseau iránt eltelve. Montmollin szeptember 1-sei egyházi beszéde, amelyben — joggal vagy jog nélkül — célzásokat láttak Rousseau ellen, fölizgatta a kedélyeket, s este kövek röpültek a Rousseau lakása felé; másnap egy ülőpadot elvittek a kapuja elől, harmadnap, midőn Chaux-ba ment, sértő szavakkal illették (hamis próféta!) és megfenyegették. Végre szeptember 6-án este 11 órakor a kövek egész zápora zuhogott a Rousseau ajtajára és ablakára, köztük olyanok, amelyek komoly kárt tehetek volna a ház lakóiban. A csakhamar előkerült várnagy szabadította meg őket a további kellemetlen követ-

kezményektől. A kövezésnek, amely suhancok éretlen csinyjének tekinthető, ha egyéb kárt nem tett is, meglett az a következménye, hogy megijesztette Rousseaut, aki most már végleg elhatározta magát az eltávozásra, s szeptember 8-án búcsút mondott Môtiers-nek.

XVI. FEJEZET.

Angolországban.

1767-1768
Szentpéter-szigetén, Strassburgban; Hume meghívása; elfogadja s Párizson át Angolországba utazik; Londonban, Chiswickben, majd Woottonben; sétál, botanizál, új ismeretségeket köt, tovább írja Vallomásait; összevész Hume-mal, ennek okai és teljes szakítása; nyilvános civódás; aggodalmai, menekülése, — elmebetegsége.

A szeptember 6-án este lefolyt támadás után Rousseau egy percig sem akart többé a feldühödt môtiersi lakosság körében maradni, ahol az élete is — mint vélte — komoly veszedelemben forgott. Több menedékhely állott rendelkezésére; különösen a tábornagy-milord ajánlata — hogy Skótországba, vagy hozzá Potsdamba költözzék — erősen csábította, »de — úgymond — oly nagy volt ragaszkodásom Svájchoz, hogy elhagyásá:ra nem tudtam magamat mindaddig elhatározni, míg lehetséges volt ott élnem«. Az elmúlt nyáron a bienne-i tó közepén fekvő *Szentpéter-szigete* (l'île de Saint-Pierre), midőn oda Du Peyrouval kirándult, rendkívül megtetszett neki (»J'ai passé 8—10 jours charmants dans l'île de Saint-Pierre«, írja július 20-án d'Ivernoisnak); a barátságos kis sziget, bájos környezetével és békés csöndjével egyaránt lebilincselte szívét és elméjét, s »azóta folyton azon gondolkodtam, mi módon mehetnék oda lakni«. Ezért

most azonnal arra gondol, hogy oda vonúl vissza s ott fogja életének hátralevő részét eltölteni. Ámde ez a sziget a berni kórház tulajdona volt, Bern fenhatósága alatt állott, a berniek pedig három év előtt csúnyán kiűzték őt Yverdunból; előbb tehát biztosítani óhajtotta magát, hogy békében fogják a szigeten hagyni. Miután tudakozódására a berni állam fejei őt jóakaraturkról biztosították és a sziget adószedője engedelmet kapott uraitól arra, hogy őt befogadhassa, — Rousseau pár nap múlva Neuchâtelből, hova Môtiers-ből legelőször menekült, átköltözött a szigetre. Nemsokára utána jött Teréz is s magával hozta a hátrahagyott könyveket és ingóságokat.

Rousseau hat gyönyörrel teljes hetet töltött a Szentpéter-szigeten, részint továbbfolytatva fűvészi tanulmányait — »nem akartam egyetlen fűszálat sem elemzés nélkül hagyni és már fölvettem magamban, hogy a különös észleletek roppant gyűjteményével elkészítem a *Flora Petrinsularis*-t (Péter-sziget floráját)«, — részint minden irányban keresztül-kasúl bejárva a szigetet és a kétfelől hozzá csatlakozó kisebb terméketlen szigetet, — részint a habok szeszélyére bízva s ide-oda vitetve magát csónakjában, — részint a szép időben a lakosokkal együtt részt véve az almaszedésben és szüretelésben (Kirchberger berni ismerőse, midőn meglátogatta, egy nagy fán ülve találta, dereka körül tarisznyával, mely annyira tele volt már almával, hogy megmozdúlni sem tudott), — főként és mindenek fölött pedig sétálgatva és álmodozva. »Az egész szigetet kertnek tekintettem, s mihelyt szükségem volt, hogy valami észleletet tegyek vagy

igazoljak, az erdőre vagy a mezőre siettem könyvvel a hónom alatt; ott lefeküdtem a földre a kérdésben levő növény mellé, hogy mindent kényelmesen megvizsgáljak... A délutánokon teljesen átengedtem magam az én semmittevő és lusta természetemnek, hogy szabály nélkül kövessem a pillanat ösztönzését. Gyakran, ha a levegő csöndes volt, kis csónakba vetettem magamat, amelynek egy evezővel való hajtására az adószedő megtanított és kimentem a sik víztükrökre. A pillanat, amelyben eltávoztam a parttól, oly örömet okozott, hogy majdnem reszkettem, s lehetetlen megmondanom vagy jól felfognom az okát, hacsak talán az nem volt, hogy ebben az állapotban a gonosz emberek támadásán kívül estem. Aztán egyedül bolyongtam a tavon, közeledve néha a parthoz, de sohasem kötve ki. Gyakran hajómat a víz és szél tetszésére bízva, átengedtem magam céltalan ábrándjaimnak, amelyek talán bolondosak, de nem kevésbé édesek voltak. Gyakran érzékenyedve kiáltottam fel: Óh természet! óh anyám! ime egyedül a te őrizetted alatt vagyok! nincs itt fortélyos és ravasz ember, aki közénk furakodnék! Félmérföldre is eltávoztam így a parttól; szerettem volna, hogy ez a tó az Óceán legyen...» »A szigeten való tartózkodást, írja 5-ik *Álmodozásában*, amelyet teljesen ebbeli visszaemlékezéseinek szentel, oly elbájolónak találtam, ottan annyira a kedélyemnek megfelelő életet folytattam, hogy kész lettem volna egész életemet itt tölteni s csak az nyugtalanított, hogy nem engedik ezt a szándékomat végrehajtani. Szerettem volna, ha ezt a menhelyet örökös fogházzá változtatták volna számomra, ha egész

életemre ide számkivetettek volna és elvéve tőlem minden hatalmat és minden reményt az innen való kijutásra, mindenféle érintkezéstől eltiltottak volna a száraz földdel, úgy hogy mit sem tudva a világban történő dolgokról, szinte megfeledkeztem volna annak létezéséről s viszont rólam is megfeledkeztek volna abban. Ámde csak két hónapig hagytak ezen a szigeten, pedig két évet, két századot és az egész örökkévalóságot is szívesen töltöttem volna itt a nélkül, hogy egy pillanatig is unatkozzam, habár élettársamon kívül nem volt más társaságom, mint csupán az adószedő és felesége, meg a cseléd-sége, akik mind igen derék emberek voltak. Ezt a két hónapot életem legboldogabb időszakai közé számítom és annyira boldognak tartom, hogy az egész életemre elegendő lett volna a nélkül, hogy egy pillanatra is feltámadt volna lelkemben egy más állapot után való vágyakozás.«

Podgyászát ki sem csomagolta, sem könyveit, sem írószereit ki nem szedte belőlük, s ha kénytelen-kelletlen az érkezett levelekre válaszolva nekiadta magát az írásnak, az adószedőtől kért tintát és tollat kölcsön s mindig azzal a reménnyel adta őket vissza, hogy nem lesz többé rájuk szüksége. Szobáját papir és könyvek helyett virágokkal és növényekkel töltötte meg. Az ő eszméje volt, hogy a lakatlan déli kisebb szigetre tengeri nyulat telepítsenek; a telepítést egész ünnepi módon hajtották végre. Végül még egy politikai és alkotmányjogi tanulmány, illetőleg munkálat is foglalkoztatta.

Még 1764 augusztus végén történt, hogy Matteo Buttafuoco, egy francia szolgálatban álló korz kapitány, Paoli korzikai vezér megbízásából

fölkérte Rousseaut, hogy készítsen Korzika számára, mely lerázta Genua jármát, alkotmánytervezetet. A korzikaiaknak ugyanis tetszett Rousseau-nak a *Contrat Social*-ban tett az a nyilatkozata, hogy Korzika még nincs elkoptatva a törvényhozás számára. Rousseau megtiszteltetésnek veszi a fölhívást, nem is vonakodik annak megfelelni, s miután meggyőződött róla, hogy nem tréfálnak vele, hanem a hozzá intézett kérelem komoly dolog: foglalkozni kezd az üggyel. Hogy a szigettel, annak természeti viszonyaival, lakóival, ezek jellemével, szokásaival, életmódjával, történetével, a társadalmi és politikai viszonyokkal jobban megismerkedjék, szeretett volna Korzikába elrándulni, — de gyöngesége, a távolság, a sziget elhanyagolt viszonyai miatt nem mer rá vállalkozni; azután meg jöttek a *Hegyi levelek* miatt támadt üldözések. Az üldözések közben Rousseau egy pillanatig komolyan gondolkozott rajta, hogy Korzikába menekül, üldözői elől ott keres menedéket; közli gondolatát (1765 márc. 24) Buttafuocoval. Ez szívesen hívja, megrajzolja neki az úti tervet; de május 26-án kelt levelében Rousseau már azt írja, hogy miután a király és kormány kifejezett pártfogása révén megnyerte a kellő biztonságot, Môtiersban marad. Személyesen nem mehetvén oda, kérdéseket tesz Buttafuocónak, felvilágosításokat kér tőle a főtérített dolgokra vonatkozólag. A szükséges adatokat részint Paoli, részint Buttafuoco megküldi neki. Majd arról értesülvén, hogy a versaillesi kabinet a Genuával kötött egyezmény értelmében csapato-
kat küldött a szigetre, megkérdi: igaz-e ez? mert nevetséges dolog volna egy oly nép számára al-

kormánytervezetet kidolgoznia, amelyet rövidesen leigáznak. Buttafuoco azzal nyugtatta meg, hogyha az említett szerződésben hazája ellen irányuló kikötések volnának, ő egy pillanatig sem maradna Franciaország szolgálatában.

Rousseau a szükséges adatok birtokában elmélkedni kezd ama kormányforma fölött, amely legjobban megfelel e szigetlakók jellemének, életviszonyainak. Alkotmánytervezetének kidolgozásában, minthogy itt már nem ködös és homályos elméletekről, hanem az elvek alkalmazásáról volt szó, a legnagyobb gondossággal, minden tényező pontos számbavételével jár el.

Ily előzmények után fogott hozzá a Szentpéter-szigetén való tartózkodása alatt *Korzika alkotmánytervezetének* (Projet de constitution pour la Corse) kidolgozásához. Sétái közben mindig magával hordott két kis könyvecskét, amelyekbe följegyezte e tárgyra vonatkozó gondolatait. Nagyjában csak az I. rész (Általános elvek) kidolgozása készült el, míg a II. részből csak egyes töredékes gondolatok vannak följegyezve.

Korzika alkotmányának alapelvei lesznek: egyedül a saját népére, saját hazájára kell támaszkodnia, e célból művelni és összegyűjteni erőit. A szigetnek nem aranyban, hanem emberekben kell gazdagnak lennie; hogy az emberek száma növekedjék, fokozni kell megélhetésük alapját: a földművelést; — ez, midőn szaporítja az emberek élelmét, a nemzet testét oly temperamentummal és erkölccsel ruházza fel, amely szaporodásukra kedvező. A földművelés az embereket türelmesekké, izmosakká és a fáradalmak elviselésére alkalmasokká

teszi. Míg a kereskedelem gazdagságot szül, a földművelés biztosítja a szabadságot. A köztársasági s kivált a népuralmi kormányforma, amely legkevésbbé költséges és leginkább kedvez a földművelésnek, lesz a legalkalmasabb kormányforma Korzika számára. A közigazgatást kevés emberre kell bízni, így a legarravalóbbakat lehet kiszemelni. A nemesi címekre nincs szükség; a demokrácia nem ismer az erény után más nemességet, mint a szabadságot; Korzika alaptörvénye az egyenlőség legyen. A sziget 12 törvényhatóságra osztassék föl; nem kell a henye városi lakosság kiváltságait előmozdítani, mert ez a nemzeti szabadság rovására megy. Az egész szigeten mindenütt egyenlő jog uralkodjék s egyenlő legyen a teherviselés. A korzikai nép szegénységben, függetlenségben, szűkségletnélküliségben élt mindig, erényei voltak a méltányosság, humanitás, állhatatosság; ezt az egyszerű életet, ezeket az erényeket kell továbbra is fenntartani. Hibái, melyek az idegen uralom alatt ráragadtak (lázado, lopásra, gyilkolásra hajlandó) a békés, szabad és munkás életben lassan el fognak enyészni. A lakosságot három osztályba sorozná: a polgárok (citoyen), hazafiak (patriote) és a feltörekvők (aspirant) osztályába. A pénz uralmát meg kell szüntetni, minden kereskedelmi rendszer romboló hatású a földművelésre; Korzika földje eleget terem a lakosok ellátására; a kereskedelem árucseré útján történhetik. Élni, de nem meggazdagodni kell az embereknek; ki-ki in natura a saját munkája által igyekszik majd a fenntartásához szükséges cikkeket megszerezni, — csak kevés cikket fog kelleni behozni. Az ipar számára a sziget ter-

méketlenebb részeit kell felhasználni s ezzel azokat benépesíteni. Az állam jövedelmének forrásai: a parlag földek hasznosítása, a fölemelt papitized fele, végül részint a haza védelmében, részint a robotban végzett emberi munka. A tisztviselők fizetése természetben (naturáliákban) történnék. Ha a fényűzés terjedni kezdene, szigorú fényűzési törvényekkel kell elfojtani.

Rousseau munkáját arra a hirre, hogy a franciák megszállották s uralmuk alá vették Korzikát, — félbeszakította; ezentúl nem volt célja, értelme alkotmánytervezetének, mely egy szabad nép számára készült.

Mikor Môtiers-ból menekülve pár napot Du Peyrounál Neuchâtelben tölt, ez felajánlja neki, hogy átveszi annak a társaságnak kötelezettségeit és jogait, mely felvállalta s azután abbahagyta összes munkáinak teljes kiadását. Rousseau az ajánlatot elfogadja s nyomban átadta Du Peyrounak e kiadás összes, már elkészített és beosztott anyagát, továbbá kéziratainak jelentékeny részét és őt jelölte meg halála után hátramaradt kéziratai általános letéteményesének is. Az az életjáradék, melynek fizetését Du Peyrou magára vállalta — kapcsolatban a milord-tábornagy által felajánlott 600 fr. évjáradékkal, valamint a Rey és Duchesne könyvkereskedőktől fizetett évjáradékkal — elégséges volt Rousseau-nak a megélhetésre. Duchesne ugyanis 5400 fr. készpénzért és 660 fr. életjáradékért vállalta a *Zenei Szótár* kiadását. Általában azt látjuk, hogy Jean-Jacques, aki a pensiokat és hivatali állásokat visszautasította és tisztán irodalmi művei jövedelméből akarta életét fenn-

tartani, a kiadókkal való érintkezésben ritka gyakorlati érzéknek adta tanújelét; e tárgyalásoknál oly okos kitartásról és következetességről tesz bizonyosságot, amelyet szakadozott és gyötrelmes életében sehol másutt nem tapasztalunk.

Rousseau békés és boldog élete, melynek édességét csak az elvesztésétől való aggodás zavarta meg, nem sokáig tartott. »Abban a pillanatban, midőn a legkevésbé vártam volna, levelet kaptam a nidaui tartományfőnöktől, melyben tudatta a berni tanácsurak nevében azt a parancsot, hogy távozzam a szigetről és államukból.« E rendelet megértésére tudnunk kell, hogy a berni tanácsot, amely őt már három év előtt kiűzte Yverdunból, s amely a *Hegyi leveleknek*, mint veszedelmes műnek árusítását eltiltotta, a genfi és môtiersi zavarok híre méltán aggodalommal töltötte el. A tanács a vallás megsértésével és a Genfben fölkelte zavargásokkal indokolta kitiltó rendeletét. Október 17-én kapja a rendeletet s 25-én, Terézt hátrahagyva, összetört szívvél, csüggedő lélekkel kél útra, egyelőre szinte nem is tudva, hová. Berlin és Angolország közt ingadozik; de Berlin nagyon fent van északon, fél a hideg éghajlattól, — Angolországba Hume szíves meghívása vonzza. Bienne-ben szívesen fogadják, tartóztatják, de fél a berni urak hatalmától s ezért — elhatározva, hogy a milord-tábornagy meghívására Berlinbe utazik — 29-én elindul s Bázelen át november 2-án Strassburgba érkezik.

De már Bázelen belátta, hogy szenvedő állapotában nagyon nehéz dolog lesz neki a hosszú utat megtennie; midőn pedig kimerülve, halálra fáradva, láztól és szenvedésektől gyötörtén Strassburgba ér-

kezik, nyilvánvalóvá lett előtte, hogy egyelőre képtelen utazását folytatni s ezen a helyen hosszabb időre meg kell állapodnia. Itt marad tehát, itt szándékozik bevárni a tavaszt; miután mind a hatóság a legelőzékenyebb magatartást tanusította iránta, mind a lakosság kiváló vendégszeretettel fogadta, valósággal dédelgette. Az operában saját darabjával (A falusi jós) diszeloádást rendeztek a tiszteletére, most ide, majd oda kapott meghívást, sok látogató tette nála tiszteletét, még a papok is szinte versenyeztek egymással az iránta való figyelemben, Fischer János pedig, a Sauttersheim barátja, a legnagyobb szolgálatkészséggel állott mindenben rendelkezésére. Olykor, a sok ünnepeltetés és látogatás terhére is esik s ezért elzárkózik és botanikai művek olvasásába merül, amelyekből több kiváló munkát vásárol. Egy pillanatig az a gondolat is fölvilant a lelkében, hogy Elsass szép fővárosában telepedjék le. Ámde az elfogatási parancs, amelyet a párizsi parlament 1762-ben ellene kibocsátott, még mindig teljes érvényben volt. Ha most megfeledezni látszottak is róla, ki kezeskedhetik a felől, hogy előbb vagy utóbb nem veszik újra elő? Rousseau viszont oly lakóhely után vágyott, hol az annyira szükséges nyugalmat és békességet megtalálhatta s ahol nem kellett állandóan ezek megzavarásától tartania. Berlintől, bármily csábítólag hatott is ez reá, visszariasztotta a nagy távolság, a zord éghajlat; kiadója, Rey Amsterdamba hívja, de e terv iránt nem bír fölmelegedni, — ellenben az Angolországba való utazás terve, melyet a milord is, meg az a két barátnő is, akiknek gyöngédségénél csak odaadása volt nagyobb: Bouff-

lers grófné és Verdelinné melegen ajánl, egyre határozottabb körvonalat kezd lelkében ölteni.

Boufflers grófné ajánlotta először neki, hogy Angolországba menjen, hol nyugalomra és Hume, a kiváló bölcsész és történetíró barátságában támogatásra talál; hasonlóképen nyilatkozott Verdelin marquisé, aki őt 1765 szeptember első napjaiban Môtiersben meglátogatta. Hume e hölgyek fölszólítására irt neki és szolgálatait igen szeretetreméltó módon rendelkezésére bocsátotta. Habár Rousseau magas véleménynel volt Hume felől, mely Keith dicséretei folytán még fokozódott, a hazája iránt való szeretet és az Angliától való természetes idegenkedés eddig visszatartotta őt e lépéstől. Midőn most Hume, aki párizsi követségi titkári állásától Londonba készült visszatérni, megújította meghevását és midőn lord Keith erélyesen támogatta azt, felajánlva neki skótországi kastélyát, hol Humemal együtt békés és boldog életet folytathat, hol megtalálja *placidam sub libertate quietem*, — Rousseau barátai rábeszélésének végre engedett. Nov. 30-án már azt írja Du Peyrounak, hogy »mindent megfontolva arra határoztam magamat, hogy Angolországba utazom«, pár nap múlva, dec. 4-én pedig mély hálálkodással írja Hume-nak, hogy ajánlatát elfogadja és néhány nap múlva utra kél, hogy karjai közé vesse magát; nemcsak a milord és a grófné, hanem saját szive is ezt tanácsolja, mely örül annak, hogy sokat köszönhet a jelenkor leg-híresebb férfiának, akinek jósága fölülmulja dicsőségét. Hume szives készsége meghódította őt s teljes bizalommal indul el dec. 9-én Strassburgból, hogy Párizsban találkozzék vele.

December 16-án érkezett Párizsba, ahol Duchesne könyvkereskedő özvegyénél szállt meg, majd 20-án a Temple területén fekvő Saint-Simon-palotába költözött, amelyet Conti herceg előzékenyen rendelkezésére bocsátott. Nem kellett rejtőzködnie, mert Verdelinné közvetítésére szabad útlevelet nyert a Franciaországon való átutazásra; így hát szabadon sétálhatott örmény öltözetében a Luxembourg-kertben és a boulevardokon. A genfi tanács párizsi ügyvivője: Crommelin éber figyelemmel kísérte minden lépését, vajjon nem használja-e föl párizsi tartózkodását arra, hogy a genfi kormány ellen ármánykodjon; de Rousseau ebben az időben a kibékülésre intette barátait, ha másképp nem, a Voltaire közbenjárásának igénybevétele mellett is (tudva, mily félelmetes ellenségének tartotta Voltaire-t, e tanács a legnagyobb elismerésére válik nemes gondolkodásának). E közben a látogatók egymást érték nála, reggeltől estig mind az előkelő világból, mind a polgári osztályból özönlöttek hozzá a tisztelgők, hiszen az *Uj Heloise* és az *Emil* minden körben és osztályban sok lelkes olvasóra talált, akik rajongó tisztelőivé váltak. Azonban Rousseau lassankint megunt a sok kíváncsi látogató elfogadását s ezért siettette az uti készületeket, s január 4-én végre elindult Hume és de Luze (neuchâтели kereskedő) barátaival; 7-én értek Calais-be, de a tenger háborgása miatt csak 10-én szállhattak hajóra. Midőn 11-én hosszú, viharos út után Dowerben kikötöttek, Rousseau túlradó érzéssel ölelte meg Hume-ot. Londonban Hume barátjánál és ügynökénél (John Steward) szálltak meg.

Rousseau bizalmatlansága és aggodalma,

mellyel Angolország felé közeledett, majd annak földjére lépett, a londoni szives fogadtatás után, amely minden várakozását fölülmulta, csakhamar oszladozni kezdett. Megérkezése az angol fővárosban jelentős esemény-számba ment; az ujságok elégtétellel emelték ki, mily nagy megtiszteltetés Angolországra nézve, hogy az üldözött kitűnő írónak menedékhelyet nyujthat; a közönség rajta volt, hogy a nagyhirű vendégnek ottani tartózkodását lehetőleg kellemessé tegye. Mindenütt a legelőzékenyebb módon közeledtek feléje és minden rendű és rangu emberek versenyeztek abban, hogy őt tiszteletük és jóakaratak jeleivel elhalmozzák. Az ország legelőkelőbb férfiai: a parlament, valamint a magas arisztokrácia tagjai megjelennek szál-lásán, hogy üdvözljék. A trónörökös, a yorki herceg, lord Nuneham, Webb ezredes, Penneck s végül Londonban élő unokaöccse: Rousseau János sorban meglátogatják. Még a király és királyné is óhajtotta őt látni, de miután ő a kir. udvarnál teendő tisztelegésről mit sem akart tudni, be kellett azzal érniök, hogy a színházban láthatták, hol jan. 23-án este a tiszteletére rendezett diszeloádáson a Garrick páholyában megmutatta magát. Rousseau a figyelmet és előzékenységet a legnagyobb szeretetreméltósággal viszonzta, de a folytonos izgalom és nyugtalan-ság, amely ezekkel a megtiszteltetésekkel járt, csakhamar terhére kezdett lenni. Ezért jan. 28-án, egyelőre ideiglenesen, Chiswickben telepedett le, hogy innen folytassák már előbb megkezdett, de még eredményre nem vezetett tapo-gatózásait egy alkalmas falusi lakóház találása iránt. Itt érte őt utól Lévasseur Teréz, aki október-

ben a Szentpéter-szigetén maradt, amig Rousseau valami állandóbb otthonra talál.

Hume folytatta Chiswickből egy alkalmas megszálló-hely keresésére irányuló kutatásait, tisztelendő Malthus Dániel is fáradhatatlanul kezökre járt ebben az ügyben; nem egy közelebb fekvő lakás megtekintésére személyesen is elrándultak, de egyik lakás sem nyerte meg tetszésüket. Végre március 10-én egy Davenport nevű gazdag és tiszteletreméltó úrnak — akivel Ramsay festőnél (aki Rousseau arcképét festette) találkozott — woottoni magányosan álló udvarháza mellett foglalt állást, amelyet ez fölötté kedvező föltételek mellett bocsátott rendelkezésére. Március 18-án Londonba utaztak, az éjet Hume-nál töltötték, Rousseau a háziak állítólagos rideg bánásmódja és Tronchin genfi orvos fiának ottléte miatt sebzett szívvvel vált el tőle, — másnap útra kelt új lakóhelye, a Staffordi-grófságban fekvő Wootton felé, s oda március 22-én érkezett meg.

A birtok és az úrilak minden tekintetben megfelelt ama követelményeknek, amelyeket Rousseau jövőendő lakóhelyével szemben támasztott: kellemes, regényes vidéken, erdők, sziklák és patakok közepett feküdt; elegendő messze volt Londontól és más nagyvárostól arra, hogy alkalmatlan látogatásoktól nem igen kellett tartania; egy művelt és finom modorú úri ember tulajdona volt, akitől el lehetett várni, hogy igyekezni fog vendégének a házában való tartózkodást kellemessé tenni, habár ő maga csak ritkán és rövidebb időre szokott abban időzni. A ház el volt látva a kellő gazdasági fölszereléssel, úgy hogy a benneélés és

a szükséges élelmicikkek megszerzése nem okozott nagyobb nehézséget.

Másnap megleghangú levélben értesíti Hume-ot és Davenportot megérkeztéről, boldognak érzi magát új otthonában s esküszik, hogy itt fog meghalni. Szép időben szenvedélyes hévvel járta be a parkot, a közeli és távoli vidéket, s ha egy-egy szebb kilátású pontra, regényesebb sziklacsoporra bukkant, valóságos fölfedezői öröm töltötte el lelkét. A magány, a csend, a nyugalom, az erdő, a patak, a madárdal, a sok érdekes ritka, újfajta növény — mind boldogságot árasztott szívébe; fölváltva egyszer a simább mezőség, máskor a sziklás hegyvidék felé veszi útját; egyik úton megy, a másikon jön, majdnem mindig gazdag növényzsákmányt hozva magával. Ha a hó, eső szobájába száműzte: növényeit rendezgette, a *Confessions* megírt fejezeteit dolgozta át s új fejezeteket fűzött hozzájuk (az I—V. könyv itt készült), széleskörű levelezését végezte, a *Dictionnaire de Musique* korrektúra-iveit (amelyeket Párizsból, mint előbb Svájcba és Strassburgba, ide is utána küldtek) nézte át, leült a zongorához s egy-egy lágy olasz dallammal próbálta a lelkére nehezedő melancholiát elűzni. Olykor-olykor a barátság oltárán is áldozott, a szomszédos birtokosok, urak és hölgyek, látogatását fogadta, némelyiknek a látogatását vissza is adta s nem egygyel közülök bizalmasabb viszonyba lépett. Május elején megérkezett pár heti tartózkodásra házigazdája: Davenport s finom modora, széleskörű műveltsége, tapintatos előzékenysége egészen meghódította a jóltevőjével szemben büszke Rousseaut, úgy hogy a legkellemesebb

napokat töltötték együtt. Iránta való határtalan bizalmának jele, hogy május 27-én reábizza — Woottonban bekövetkező halála esetére — végrendeletét. Meglátogatta őt Malthus lelkész (a későbbi híres nemzetgazda atyja), Lamande, egy Londonban tartózkodó genfi száműzött, Hake woottoni lelkész, Darwin Erasmus; még házigazdájánál is kedvesebb barátja lett Granville Bernát, a szomszédos Colwich földesura, akivel folytonosan látogatták egymást, kisebb ajándékokkal kedveskedve egymásnak. Granville oly finom modorban tudta azokat nyújtani, hogy — habár néha dörmögött is miattuk — nem lehetett őket visszautasítania; unokahugának: Mary Dewesnek alakja sokáig kellemesen él az emlékezetében. Granvillenál az angol közelet és társadalom sok előkelő tagjával érintkezésbe jut, megismerkedik; ezek közé tartozott a portlandi hercegnő, akivel 1766 nyarán együtt botanizáltak, majd elválásuk után tíz évig eléggé rendszeresen leveleztek.

De sem a szép vidéken tett sétái, sem új ismerőseinek társasága nem tudták lelkének, fölízgatott képzeletének éppen ama férfiú iránt egyre erősebben föltámadó gyanakodását, sőt keserűségét lecsillapítani, akinek e kellemes tartózkodási helyet, békés magányt sok részben köszönhetette. Az a határtalan bizalom, amellyel a Hume karjai közé vetette magát, mióta közelebbről érintkezett, megismerkedett vele, nagyon megrendült. Azt ugyan nem tagadhatta, hogy azokat a reménységeket, amelyeket tevékeny támogatásához fűzött, teljesítette, hogy érdekében sokat és buzgón fáradozott; de az, hogy ez a fáradozás és gondoskodás igazi

baráti érzületből fakadt-e, idővel egyre kétségessebbé, viszont az ellenkező — hogy Hume az ő halálos ellenségeinek szövetségese — egyre világosabbá vált előtte. Már március 31-én, tíz nappal Woottonba érkezése után azt írja d'Ivernois-nak, hogy fölfedezte, hogy Hume »összeköttetésben áll az ő legveszélyesebb ellenségével s ha nem is gazember, de neki bensőleg sok jóvátétellel tartozik«. Gyanúja, a következő hónapok alatt, okoskodás útján, egyre erősebb vádakká alakul át, s június 23-án kitör a vihar: válaszul Hume levelére, melyben ez tudatja vele, hogy az angol királytól évi kegydíjat nyert számára, kiméletlenül éles szavakban visszavonhatatlan szakítását tudatja vele, mint ellenségével. El lehet képzelni Hume-nak, az ő »kedves patronus«-ának elképedését, amint e levelet olvasta! Június 26-án a sértett méltóság hangján válaszol Rousseunak s kér felvilágosítást vele szemben elkövetett vétkei felől, szólítja fel Rousseaut vádjainak pontos körvonalozására. Hiábavaló fáradság, Rousseau föl sem nyitja levelét s talán soha annak tartalmáról tudomást nem szerzett volna, ha Davenport, akit Hume a dologról értesített, rá nem beszéli, hogy magyarázattal tartozik Hume-nak. Végre engedett s megírta július 10-iki nagy vádlevelét, amely egész röpirattá szélesedik ki.

E hosszú levélből teljes mértékben megismerhetjük Hume ellen emelt vádjait. Látjuk, hogy szerinte Humenak a barátság csak álarc volt, melyet azért öltött fel, hogy annak oltalma alatt titkos szándékát annál könnyebben megvalósíthassa. Igenis, Hume — ellenségeivel egyetértve — csak azért

csalta őt Franciaországból Angolországba, hogy itt, ahol minden oltalom és segítség nélkül állott s teljesen tőle függött, gyalázatba és becstelenségbe taszítsa. Az ő befolyásának lehet tulajdonítani, hogy a közvélemény kedvező hangúlatára, néhány nappal megérkezése után, az ellenkező irányba csapott át, hogy ellene az újságokban és megszámlálhatatlan röpiratokban támadó cikkek és gyalázkodások jelentek meg. Különös élességgel emeli ki, hogy Hume és barátai nem keltek a lapokban Rousseau védelmére, pedig Humenak széleskörű összeköttetése, nagy befolyása van az írói világban, sőt mindazok, akik Rousseauval rosszul bántak, az ő barátai voltak; barátja volt Horace Walpole, aki a porosz királynak Rousseauhoz intézett s ez utóbbit méltatlanul kigúnyuló, koholt levelét széltiben-hosszában terjesztette s Hume-nak ez ellen semmi szava nem volt, sőt nem áttallotta Rousseau-nak azt ajánlani, hogy fontos bizalmas iratait erre a Walpole-ra bizza megőrzés végett. További vádja, hogy halálos ellenségének: Tronchin genfi orvosnak («du jongleur Tronchin» — állandóan így említi) a fia nemcsak barátja Hume-nak, hanem Hume-nál lakik. Woottonba való utazása előtt Rousseau egy éjet töltött ebben a házban s a házi nők hideg fogadtatása elárúlta neki, miket beszélhetett Hume vagy ez az ifjú ő róla. Mindezekhez járult az a tapasztalata, hogy barátaihoz intézett levelei nem érkeznek célhoz, viszont azoknak ő hozzá irt levelei közül nem egyet fölbontva kap meg, pedig ezek mind a Hume kezén mentek keresztül; az utolsó együtt töltött estén Hume merev szemekkel fixirozta őt; midőn Párisból elindulva

az első éjet együtt töltötték, éjjel többször hal-
lotta, amint Hume így kiáltott fel: *Megcsip!em
Rousseaut* (Je tiens J. J. Rousseau)! Mindezek
után valószínűnek tetszik Rousseau előtt, hogy
Hume az angol királytól csak azért eszközölte ki
számára az évi kegydíjat, hogy őt megbecstelenítse;
épen azért Rousseau megírta Conway tábornoknak,
a király titkárának, aki őt erről az adományozásról
értesítette, hogy a kegydíjat csak abban az esetben
fogadhatná el, ha minden látszatja eltűnnék annak,
mintha ő azt Hume-nak köszönhetné. Mindezek a
megfigyelések s egyéb gyanítások és következte-
tések, bár egyenkint látszólag keveset nyomtak a
latban, együttvéve oly meggyőző erővel bírnak,
hogy ő a Hume árulásáról szóló föltevését teljesen
beigazoltnak tartja.

Ha ezeket az adatokat és bizonyítékokat kö-
zelebről megtekintjük, kitűnik, hogy bár Rousseau
nem teljesen a légből merítette őket, azok a Hume
árulását vagy rosszakaratát semmiképen sem bizo-
nyítják. Azt látjuk belőlük, hogy Hume nem egy
olyan dolgot tett, ami a Rousseau érzékenységét
— talán nem ok nélkül — kellemetlenül érintette,
s méginkább nem egy olyan dolgot elmulasztott,
amit Rousseau joggal megvárhatott az ő barátjától,
pártfogójától. De mindezek semmi támpontot nem
nyújtanak arra nézve, mintha Hume rosszakarattal
járt volna el; ha nem mindig a kellő figyelemmel
bánt vele, ez részint azért történt, mert ő jellem-
ben, gondolkozásban, életmódban egészen más em-
ber volt, mint Rousseau, részint azért, mert e kü-
lönbséggel számot nem vetve, nem tudott a Rous-
seau egyéniségéhez, gyanakodó és beteges termé-

szetéhez eléggé alkalmazkodni, nem tudta őt eléggé megérteni. Ez a mélyreható különbség, valamint a Rousseau beteges, gyanakodó, a sok üldözéstől kimerült s mindenütt cselszövést, ellenséget látó idegessége (Davenport is, aki őt gyakran látta, azt mondotta, hogy tévedésében idegei a hibások, nem pedig a szive) volt a köztük támadt sajnálatos összeütközésnek fő-fő oka és kútforrása; ez okozta, hogy Rousseau lassankint minden barátjával összeveszett, meghasonlott, mert az egyéniségeik közt levő belső ellentét erősebb volt, mint a külső körülmények okozta megegyezés.

De más ok is hozzájárult, hogy Rousseau lelki állapotát komorrá tegye: a vad, kopár, hallgatag vidék, a nedves és hideg éghajlat csak súlyosbította baját, a magány csak elbúsította; nem olvas, a botanizálás is kevésbé szórakoztatja, — örökké csak magával foglalkozik; szerencsétlenségére gondol, azokra, akik üldözik, s erre újra föltámadnak benne a sötét gyanúk, ezek lassankint határozott alakot öltenek, kapcsolatosakká válnak s végre oly összefüggő rendszerré alakúlnak ki, amely megcáfolhatatlannak tetszik előtte. Az a körülmény, hogy oly országban él, melynek nyelvét nem érti, szintén hozzájárult beteges izgatottságának fölkeltéséhez. Aztán ott volt Teréz, aki unatkozott, akinek nem volt kivel pletykálkodnia, s aki veszekedést kezdett az úriház cselédségével és őket gyanús színben tüntette föl Rousseau előtt; bizonyára ő volt az, aki a Rousseau leveleit felbontogatta és ennek a gyanúját Hume-ra irányította (Hume azt írja Davenportnak: »Biztosítottak engem, hogy ő volt a Rousseau és köztem levő civó-

dás oka»), talán azért, hogy őt a minél előbb való elmenetelre bírja ebből az átkozott országból, hogy megútáltassa vele Angliát és az angolokat.

Rousseaunak Hume-val való összeveszése csak az első nagy kitörése egy olyan bajnak, amely régibb eredetű s amelynek gyökerei mélyen a Rousseau lelkében és szervezetében rejlenek. A mai orvosi tudomány előtt bebizonyított dolog, hogy Rousseau egész életében idegbeteg volt, életének utolsó 16 évében pedig az elmezavar azon fájában szenvedett, amelyet *üldözési mániának* (folie de la persécution) neveznek. Már jellemének vonásai: nagy érzékenysége, szertelenül csapongó képzelete, túlzott büszkesége, gyanakodó bizalmatlansága, erős függetlenségi vágyakozása, szenvedélyes temperamentuma az elmezavar kifejlődésére rendkívül alkalmas talajt szolgáltatottak s őt szinte állandóan a *beteges ingerlékenység* (neuraszthenia) állapotában tartották. Ezekhez járultak s a fenti tényezők erejét, hatását fokozták még testi szenvedései: a veleszületett hólyagbaj, a nemi ösztön korai és mértéktelen fölébredése, 23—25 éves korában átszenvedett betegsége. Az ideges ingerlékenység ezen állapotában érte őt a d'Epinaýnéval, Grimm-mel és Diderot-val való összeveszése és a Remetelakból való kiűzetése. Az *Emil* késedelmes nyomtatásából támadt izgalma, az ingerlékeny ember szörnyű fölindultsága kétségkívül beteges dolog, ha még nem elmebaj is a szó szoros értelmében. Rendkívül érzékenyen érintette és megrendítette őt főműveinek szülővárosában: Genfben történt elítéltetése; fokozták belső izgalmaikat a genfi belviszályok, Voltaire nemtelen röpirata (*Sentiment des citoyens*),

melynek a becsülete beszennyezésére irányuló éles vágása őt a szive gyökeréig megsebezte, a môtiersi megkövezése, a Szentpéter-szigetéről való kiűzése, a porosz király nevében az ő kifigurázására Walpole-tól koholt levél, végül a Hume hideg bánásmódjának tapasztalása.

Humehoz intézett levelében először jelentkezik világosan a paranoia, az elmebetegség félreismerhetetlen nyoma; nem Hume elítélésében, mert erre lehetett talán némi oka, hanem abban, hogy csaknem mindent, ami vele Angliában történt, egy mélyen átgondolt tervből vezetett le, hogy az egyes vonásokat éles elmével összefűzve, mindenkiben a neki ártani akaró szándékot ismerte föl. Ettől kezdve, mint hullámhegy és hullámvölgy, váltogatják egymást életében a nyugalom és izgatottság időszakai, de állandóan megmarad lelkében, mint rögeszme, a hatalmas és titokzatos összeesküvés képze.

Elmebetegsége, mint azt a legilletékesebb elmeorvosok megállapítják, s amint ezt az üldözési időszak alatt írott művei tanúsítják, csak parciális volt. »Rousseau, mondja dr. Möbius, 12 évig volt elmebeteg (1766 július 10—1778 július 2); ez idő alatt az értelmi tevékenység különböző ágai-ban elsőrendű műveket alkotott és deliriuma csak az ellene irányuló üldözés hamis megítélésére szorított.«

Hume a helyett, hogy fölismerné, hogy a Rousseau hosszú levelében foglalt vádak egy halálosan felizgatott beteg ember elméjéből fakadnak s ehhez képest, mint beteg emberrel, bánt volna barátjával és vagy hallgatott, vagy tréfásan vála-

szolt volna reá, a harmadik és legrosszabb utat választotta: védelmezte magát. Mihelyt megkapta a június 23-iki levelet, meg sem várva a kért felvilágosításokat, sietett a Rousseau hálátlanságáról és gonoszságáról Holbachnak jelentést tenni. Elképzelhetjük, hogy Holbach és társai mily élvezettel terjesztették a botrány hírét! Majd az első hibás lépés egy második, még hibásabb lépésre ragadta Hume-ot: összeállította az ügyre vonatkozó iratokat, leveleket, itt-ott erős kommentárok kíséretében s elküldötte párizsi barátainak, megkérdezve tőlük, vajjon kiadja-e őket? Többen igyekeztek őt e lépéstől visszatartani; így Boufflersné a nélkül, hogy mentegetné Jean-Jacques-ot, erősen rosszalja a Hume eljárását; a milord-tábornagy hasonlóképen vélekedik, Turgot is azt tanácsolja, hogy egyelőre, hacsak Rousseau nem kényszeríti reá, ne tegyen semmit. Július 21-én a filozófusok, élükön d'Alembert-rel, nagy tanácskozást tartottak Lespinasse kisasszonynál, s egyhangulag azt határozták, hogy a történetet át kell adni a nyilvánosságnak; sajnos, őket nem a Hume, nem is az igazság érdeke, hanem az a gondolat vezette, hogy a halálosan gyűlölt Rousseaura, aki ellenök támadt, egy súlyos csapást mérjenek. Hume az iratokat átadta Suardnak, aki az angol darabokat franciára fordította, irt hozzá egy előszót, s miután azt d'Alembert is átnézte és átdolgozta, megjelent az: *Exposé succinct de la contestation qui s'est élevée entre M. Hume et M. Rousseau, avec les pièces justificatives*. Paris, 1766. Hume eljárása, midőn Rousseaunak hozzá intézett magánleveleit ennek engedélye nélkül közzétette, kevéssé volt korrekt, s a beteg emberrel szemben némileg inhumánus is.

A váratlan összeütközés és veszekedés híre az egész művelt világon óriási feltűnést keltett és mindenfelé beszélgetés tárgyát képezte s ha Angolország Franciaországnak hadat üzent volna, a feltűnés akkor sem lehetett volna nagyobb. A közvélemény részben a Hume és barátai által való egyoldalú informáltatás miatt is, általában Rousseau ellen fordult s Hume ellen való föllépését a leg súlyosabban elítélték; abban a kérdésben, vajjon Rousseau bolond vagy gonosz-e? (amelyet Hume is fölvetett s azt felelte rá: mindkettő! holott az egyik kizárja a másikat, örültsége kizárja vagy enyhíti bűnös voltát) megoszlottak a vélemények. Így történt, hogy a Rousseau határtalan kevélysége, hálátlansága, képmutatása szilárd meggyőződéssé vált a francia közönség körében. Újságcikkekben, röpiratokban, levelekben — mindenütt tombolt az ellenségeskedés Rousseau ellen. Barátai konsternálva voltak s szemrehányásokkal halmozták el őt; az egyetlen, aki a nyilvánosság előtt védelmére kelt, Mme de la Tour-Franqueville volt, aki két kis igazoló iratot adott ki Rousseau mellett (*Lettre à l'auteur de la Justification*, és *Réflexion sur ce qui s'est passé au sujet de la rupture de J. J. Rousseau et de M. Hume*).

Rousseau mind e nagy lármára, ellenfeleinek újjongására — sóhajtott és hallgatott, Hume *Exposé*-jára nem válaszolt. Barátainak száma egyre fogyott; Boufflers grófné és Verdelinné, ha már eddig is gyanúsak voltak előtte, mivel ők ajánlották neki Hume-ot, most — miután szemrehányó leveleket irtak neki — teljesen elvesztették bizalmát. Keith is elfordult tőle, akit valamennyi ember közül

a legtöbbre becsült, akiben sohasem kételkedett; levelei ritkábbakká váltak s végre kijelentette, hogy öregsége miatt le kell a levelezésről mondania. Rousseau fájdalmas megindulással vette a hirt, esdve kéri a szeretett férfiút, hogy legalább életjelt adjon magáról, — mindhiába, a milord hallgatott, Rousseaunak le kellett róla mondania, — s ez szinte összetörte szívét. A visszatérő tavasznak se fénye, se melege nem volt számára s a pompázó természetben semmi gyönyörűséget nem talált!

Hát Voltaire? vajjon ő hogyan maradhatott volna ki ellenségeinek koncertjéből? Már 1765-ben igyekezett őt nevetségessé tenni és képmutató színében feltüntetni *Questions sur les miracles* című művében, majd 1766-ban *Lettre au docteur Pan-sophe* című pamfletjében törekszik az angolok gyűlöletét és megvetését ellene föltüzélni, de elkeseredett támadása csak szánalmat keltett áldozata iránt. Nagy Frigyes azt írta neki: »Úgy vélem, ez az ember szerencsétlen és szánalomra méltó. Nem szeretem sem paradoxonjait, sem cinikus hangját. A neuchâteliiek rosszul bántak vele, a szerencsétleneket tisztelni kell; csak az elvetemült lelkek dobálják őket sárral«. Voltaire hallgatott — és *Lettre à David Hume* című nyílt levelében (1766 okt. 26) iparkodott Rousseau életének gyöngé pontjait pelengérre állítani, szemére hányja ellenmondásait, mintha bizony ő műveivel és magaviseletével sohase mondott volna önmagának ellent!

Bármennyire fájtak is mindezek az események Rousseaunak, s fájt annak tudata, hogy ezentúl az emberek szemeiben meggyalázva kell élnie, ruganyos természete nemsokára magához tért, amint a

heves izgalom lefolyt. Minden kívánsága a nyugalomra irányult, a világtól elfelejtve óhajtott lenni és a botanikában keresett feledést, ez lett a vigasztalója. Szomszédaival is újra sűrűbben érintkezett; a portlandi hercegnőhöz írott levelein nyugodt és derült hangulat ömlik el, szívélyesen beszél Keith-ről, Granville-ről, nem fárad bele, hogy hálás érzelmeit ezzel, valamint a hercegnővel szemben kifejezze. Az őszi és téli folyamán sok kellemetlenséget okozott neki — mert szállítása sok nehézséggel járt és Angolországba behozataláért sok vámot kellett fizetnie, amit utóbb Davenport közbenjárására a kormány megtérített neki — könyvtárának, növény- és metszetgyűjteményének Londonba szállítása, ahol azok Davenport házában találtak elhelyezést. Hogy jövőre az efféle kellemetlenségektől meg legyen kimélve, megbizta Davenportot, hogy becsültesse meg a könyvtárt és a rézmetszet-gyűjteményt. Davenport Dutens Lajosra, egy kiváló bibliophilra bízta a becslést, aki a meglévő katalógusok alapján egy könyvkereskedő segítségével megállapította a Rousseau signaturájával ellátott könyvek értékét. Az Encyklopaediát Davenport vette meg 34 font sterlingért, az 1000 kötetből álló könyvtárt pedig Dutens 65 fontért, amelyet utóbb évi 10 fontos járadékká változtatott át; Dutens megígérte, hogy a Rousseau megjegyzéseivel ellátott köteteket soha senkinek sem fogja kezeiből kiadni. Rézmetszeteinek egy részét Nuneham lordnak ajándékozta, a többit eladta s 16.11 font sterlinget (415 fr.) kapott érettök. Ezek az eladási ügyletek, amelyek a Rousseau pedantériájáról, pénzügyi tekintetben bámulatos lelkiismeretességé-

ről és az alamizsnától való irtózásáról, valamint Davenport, Dutens és Nuneham szives jóindulatáról fényes bizonytságot tesznek, az 1767-ik év első harmadában meglehetősen elfoglalták és sűrű levelezésre készítették őt. A Genfben történt fájdalmas események nagyon fölizgatták és mélyen megrendítették kedélyét; ő szolidárisnak érezte magát a genfi órással, akiknek szavát most a genfi hatóságok elfojtani igyekeztek, s az éhező genfi szegények javára 15 aranyat adományoz. Március havában meg volt az az elégtétele, hogy az angol király, tisztán saját szive sugallatára, 100 font sterling évi kegydíjat adományozott neki, amelyet túláradó szívvél köszön meg; azonban ebből csak 1—2 évi kegydíjat vesz föl, később annak fölvételét visszautasította.

Ugyanakkor (márc. 26-án), midőn hálával emlékezik meg a király kegyéről, azt is tudatja Dutens-nal, hogy nem maradhat tovább Woottonban — Davenportnak sem akart terhére lenni, meg az angol szolgák hatalmában sem akart tovább maradni, akiket azzal vádolt, hogy leveleit fölbontogatják, leselkednek utána s illetlenül viselkednek vele szemben. Lehet, hogy Teréznek, aki unta magát Woottonban, rossz kedvében újabb összeütközése támadt a cselédséggel s ezek rosszindulatát túlzott színekkel festette le Rousseau előtt; talán a honvágy is bántotta, Angolország borús, szürke éghajlata fojtogatta szívét; — de ami a legfőbb: mindenütt csak ellenségeinek hálóját látta. Azok izgatták föl ellene a cselédséget, azok örködnek minden lépése fölött, tartják őt valósággal fogva, hogy a külvilággal, a kontinensen levő barátaival való érintkezéstől el-

zárják s itt az idegen szigetországban, amelynek nyelvét nem érti, kényök-kedvök szerint rendelkezessenek vele, őt nyomorba és gyalázatba taszítsák. E szomorú jövő teljes bekövetkezését nem szabad bevárnia, szomorú helyzetéből gyors és észrevétlen szökéssel szabadulnia kell. Miután benső nyugtalansága egyre nőtt és izgatottsága végre elviselhetetlenné kezdett válni, elhatározta, hogy menekülési tervét nem halogatja tovább; 1767 április 2-án ezt írja Du Peyrounak: »Minden felől beháloztak; lehetetlen e hálóból kimenekülnöm, ha barátod (Cerjean) ki nem hoz belőle; úgylátszik, a Gondviselés küldötte őt szomszédságomba (Spalding) erre az üdvös munkára«. 1767 május 1-én tehát ~~viselés küldötte őt szomszédságomba (Spalding) erre az üdvös munkára.~~ 1767 május 1-én tehát Teréz társaságában, minden ingóságának hátrahagyásával (örmény ruházatát levetve kiosztotta a parasztok közt, akikkel szemben jószívűségének egyébkor is számos bizonyosságát adta, s egyszerű francia ruhát öltött) örökre elhagyta Wootont, ahol egykor életét csendes és boldog magányosságban — csupán sétáinak és álmodozásainak élve — óhajtotta befejezni.

Május 11-én már Spaldingból (Lincolnshire) kelt levelében értesíti gazdáját, ennek óriási meglepetésére, eltávozásáról, 18-án már Dowerből ír neki, miután kérelmére a lordkancellár megnyugtatta afelől, hogy szabadon távozhatik Angolországból. Mivel a háborgó tenger miatt a hajó nem indulhatott el, kétségbeesve látja, hogy még az elemek is összeesküdtek ellenségeivel az elvesztésére; Conway tábornokhoz fordul segítségért s megígéri

neki, hogy örökre hallgatni fog angolországi tartózkodásáról, itteni veszekedéséről; rémületében fűhöz-fához kapkod, — végre 21-én a hajó utra kélhet s ő 22-én örömtelt elragadtatással lélegzik föl Calaisban, épenúgy, mint 17 hóval azelőtt Dowerbe érkezésekor tette.

Mint látjuk, elmebetegsége, mely eddig érelődött, Woottonban teljes erővel tört ki; ez a válság 1766 július 10-től 1767 május 21-ig, Dowerből való elutazásáig tart. Ez idő alatt örültsége teljes kifejlődésre jut s ezentúl soha nem szabadul meg az üldözési mániától. De hát nem volt-e a gyanujának valami alapja? Hiszen tudjuk, hogy a kormányok egymás után égették meg könyveit, adták ki ellene az elfogatási parancsot, üldözték egyik helyről a másikra; azt is tudjuk, hogy a kormányoktól függetlenül Grimm (a Chevette-ben), Diderot, d'Alembert, Marmontel (Párizsban), Voltaire (Ferneben), Bordes (Lyonban), Tronchin, Bonnet, Sarazin (Genfben), Haller (Bernben), a papok Neuchâtelben, Walpole (Londonban) elkeseredett ellenfelei és üldözői voltak. Nem könnyen érthető-e, hogy ez a sok gyűlölködés, üldözés megzavarta Rousseauinak különben is túlérzékeny, bizalmatlanságra, gyanakodásra hajló kedélyét s egy nagy egyetemes, az egész művelt világra kiterjedő összeküvés hitét keltette föl benne?

XVII. FEJEZET.

Bolyongások Franciaországban.

1762-1770
Mirabeaunál Fleuryben, majd Conti hercegnél a trye-i kastélyban, botanizálása, a *Zenei Szótár* befejezése, kellemetlenségek a cselédséggel, egy év múlva a Dauphinée-be menekül; Bourgoinben egybekél Terézzel; Monquinben tovább írja *Vallomásait*, majd Lyonban, előadatja a *Pygmaliont*; Párizsba tér vissza.

Az üldözési mánia, amint Franciaország földjére lépett, megszűnt. Már Calais-ból teljesen rendes, sőt meglehetősen derült leveleket írt. Hová forduljon Franciaországban? hiszen még mindig ki van adva ellene az elfogatási parancs! Velencére gondol, amelyet ismer s ahol megtalálni reméli az állandó nyugalmat, amelyet mindenütt keres, de állhatatlansága miatt sehol sem tud megtalálni. Addig is Párizs felé irányítja lépteit. Előbb Amiensben tölt néhány napot (május 25—június 3) — a szállodában, hogy üldözői nyomát veszítsék, Jacques név alatt jelenti be magát — majd Saint-Denis érintésével pár hétre a Meudon melletti Fleury-ben egy falusi lakban telepszik meg, mely Mirabeau marquisnak, a politikus és nemzetgazdának, »az emberek barátjának« (a Constituante-beli Mirabeau atyjának), Rousseau nagy tisztelőjének tulajdona volt. »Az egyetlen hivatásos író, akit korunkban tiszteletreméltónak tartok«, — mondá felőle 1761-

ben. Mirabeau 1766 őszén Woottonba Rousseauhoz írt leveleiben sok igazat mondott neki egyéniségéről, jelleméről, az emberekhez való viszonyáról — s egyuttal nagylelkűen felajánlotta részére vendégszeretetét, szabad választást engedve neki a különböző birtokain való lakás közt. Rousseau, amint Calais-ben száraz földre lép, értesíti róla Mirabeaut; ez titkárját elébe küldi St.-Denis-be, s Rousseau június 5-én megszáll Fleuryben, ahol néhány nap múlva meglátogatta Du Peyrou. Június 19-én, engedve Conti herceg meghívásának, Normandiába utazik, s a herceg trye-i vadászkastélyában állapodik meg, miután illetékes helyről biztosították, hogy Franciaországban nyugodtan megmaradhat, ha a kellő elővigyázati rendszabályokat megtartja, így pl. a nevét fölcseréli a *Renou* névvel, Terézt pedig a nővére gyanánt szerepelteti; ez esetben a hatóságok nem fognak jelenlétéről tudomást venni.

Rousseau egy teljes évet (1767 június—1768 június) töltött a trye-i vadászkastélyban. Neuchâtel-i barátján kívül itt párizsi honfitársával: Coindet-vel levelezett a legsűrűbben, neki mindenféle megbízásokat is adott. Itt a trye-i kastélyban fejezi be 1767 szeptember 8-án a *Zenei Szótár* korrekturázását. A munkát nagy tetszéssel, szinte elragadtatással fogadták; Watelet író és művész oly kitűnőnek találta, hogy mintának vette maga elé egy hasonlót, a festészetről szóló munkához; — benne Rousseau a franciákat egy nagyon hasznos és értékes munkával ajándékozta meg, amelynek, legalább a megjelenése idejében, sehol a világon párja nem volt. Eleinte szervesen összefüggő művet tervezett, de e szép terv csak terv maradt; a mű egyes, kü-

lönálló cikkek gyűjteménye; a hangszerekről nincs benne szó (minthogy azokat Diderot tárgyalta), de e mellett a lehető teljességre törekszik. Nevezetesebb cikkei: accent, consonnance, dissonance, expression, fugue, goût, harmonie, intervalle, licence, mode, modulation, musique, opéra, préparation, récitatif, son, tempérement, trio, unité de mélodie, voix. Rameau rendszerét a Tartini rendszere segélyével dönti meg; a Franciaországban uralkodó zenei elmélettel együtt a francia zeneszerzési módot és ízlést is megtámadja, ezekkel az olasz művészetet állítja szembe, nem annyira, amilyen tényleg volt, hanem amilyen lehetne. Eredetiség és önállóság jellemzi. Műve hosszú ideig előkelő helyet foglalt el a francia irodalomban; míg némelyek esztétikai fejtegetéseit élvezték jobban, mások a szakszerű és technikai cikkeket dicsérték.

Idejét Trye-ben is olyanféle foglalkozások közt osztja meg, mint Woottonban: folytatja *Val-lomásainak* írását s befejezi az első hat könyvet, botanikai könyveket, regényeket, útleírásokat olvas, levelezik a portlandi hercegnővel s főképp botanizál. Midőn Du Peyrou 1767 nyarán Hollandiából jövet meglátogatja, együtt tesznek kirándulásokat, de sajnos, barátja csakhamar súlyos betegségbe esik s ápolása sok kellemetlenséget okoz Rousseaunak. Reytől más világrészekből való, egy ismerős fiatal embertől pedig ritka növényeket kap; ezeket beosztja herbariumába s ekként oly gazdag növénygyűjteményre tesz szert, mely tíz nagy folio-kötetben 1500, sőt a varietásokkal 2000 fajból állott. Hogy ismereteit szélesbítse, újabb botanikai műveket vásárol. Élénken érdeklődik a genfi pártoskodások

íránt, nem szűnik meg barátait engesztelékenységre inteni és befolyását a béke javára érvényesíteni. Tanácsai kitűnő gyakorlati érzékről és mély politikai belátásról tesznek bizonyosságot; elméje azonnal egészségessé, gondolkozása fölötte világossá válik, mihelyt oly eszmékről és tényekről van szó, amelyek nem közvetlenül ő reá vonatkoztak. Midőn végre a viszálykodó pártok kibékültek, ez benső örömmel töltötte el.

De lelkének nyugalma itt sem sokáig tartott, a woottoni rémképek itt is nemsokára feltámadtak lelki szemei előtt: a kastély cselédségében ellenségeket, kémeket kezdett látni, akik rossz szemmel nézik őt, leselkednek utána, megrontására törnek, mindent elkövetnek, hogy gyűlöletessé tegyék, megakadályozzák őt a botanizálásban, eltorlaszolják a kijáratokat, föllázítják ellene a lakosságot; midőn egy szolga meghal, azzal gyanúsítják, hogy azt megmérgezte, úgyhogy Rousseau boncolást követel. Mindenki — a cselédség, a papok, a parasztok — úgy véli — összeesküdtek ellene; mikor Du Peyrou súlyos betegségbe esve, a láz deliriumában egyes értelmetlen szavakat ejtett, Jean-Jacques szentül meg volt győződve, hogy Du Peyrou azt hiszi s szavai arra vonatkoznak, hogy barátja meg akarta őt mérgezni s könnyezve borul keblére és erősíti ártatlanságát. Lehet, hogy a herceg alkalmazottjainak, akik eddig szabad kényökre éltek a kastélyban, nem nagyon tetszett, hogy őket kényelmes életökben megzavarták s e nemtetszésüket némileg éreztették is a gyanakodó, különcködő Rousseauval, aki aztán a csekély bosszantást is előre eltökélt, súlyos bántalmazásnak tekintette. Valószínű, hogy

a Teréz házsártos természete, követelő modora is okot adott az ellenséges hangulat fölkeltésére, nem is szólva Rousseauval való vadházasságáról, melynek híre okvetlenül kiszivárgott. Végül rémképei-
nek fölkeltéséhez hozzájárul a magány és a tétlenség; Rousseau keveset olvas, egyedüli foglalkozása a botanizálás, — s így aztán sokat foglalkozik önmagával, sokat gondol szerencsétlenségeire.

Megunva a sok ügyvélt üldözést, Conti herceghez fordul s arra kéri, engedje meg, hogy Trye várát elhagyhassa. A herceg maga eljött, Rousseaut minden tekintetben kitüntette és megparancsolta, hogy vendégét úgy tekintsék, vele úgy bánjanak, mint az ő helyettesével. Dacára ennek, minden maradt a régiben és Rousseau meggyőződött, hogy a herceg nem bír a házában lábrakapott szellemnek parancsolni. De azért tovább tűr, mert fölismerte ellenségei szándékát, akik szeretnék őt a rossz bánásmóddal Tryeből eltávolítani, hogy aztán romlásba döntsék.

Helyzete egyre elviselhetetlenebbé válik, mindenütt ellenséget, gyalázatot, titkos fenyegetést, életveszedelmet lát; alig meri lakását elhagyni. Leveleket ír Boufflers grófnénak és Luxembourg hercegnének, amelyekben segítségöket kéri; e hölgyek nem igen tudták, hogyan huzzák ki őt a gyaláztatból és udvarias szólásformákkal válaszoltak, mire Rousseau ezentúl mindkettőjüket ellenségei közé sorolta. Choiseul miniszternek levelet irt, amelyben megmagyarázta a *Contrat Social* azon pontját, amelyel hite szerint ennek haragját magára vonta, s nyugalmat és szabadságot kért tőle; a herceg udvarias válasza nem nyugtatta meg, sőt azt hitte,

hogyan folyamodványával még fokozta Choiseul haragját. A francia hatóságok, bár a parlament ítélete még jogérvényesen fennállott, nem háborgatták: valószínűleg tudomással bírtak elmebetegségről, de az is lehetséges, hogy Conti herceg kezességet vállalt érte és jóakaratulag örködött fölötte. 1768 március 18-án, miután — mint mondja — úgy tapasztalja, hogy barátaitól sem részesül semmi támogatásban, megszakítja Coindet-vel az összeköttetést; végre június közepén, midőn Conti herceggel meg volt már a megállapodása, hogy Párizsba, a Temple-be megy lakni — talán mivel megijedt Párizstól, vagy erőt vett rajta a kóborlási hajlam — ott hagyja a trye-i kastélyt s egyedül (Terézt hátrahagyva) Délfranciaországba utazik azért, hogy — mint Conti hercegnek írja — kedvére tegyen azoknak, akik mindenféle mesterkedésekkel arra törekednek, hogy őt mindenki szemében gyűlöletessé és megvetésre méltóvá tegyék. »Életem és szívem az öné, de becsületem az enyém; engedje meg, hogy becsületem kiáltó szavának engedelmeskedjem és holnap eltávozzam öntől.«

Trey-ből való szökése után legelőször Lyonban állapodik meg (június 18), hol a Boy de la Tour-család részéről szíves fogadtatásban részesül; itt nagyon jól érzi magát, derűlten jár-kél régi barátai körében, megismerkedik de la Tourette és Rozier botanikusokkal s velők nagy botanikai kirándulásokat tesz. Így július 7—10-én a Grande-Chartreuse-re rándulnak ki, ott gazdag botanikai zsákmányra tesz szert, de a rossz időjárás megzavarja kirándulásukat. A Grande-Chartreuse-on elválík utitársától és a Sapay-hegyen át Gre-

noble-be ereszkedik le (július 10), ahol a Boy de la Tour ajánló levele a Bovier-család támogatását biztosítja számára. Egy jó hónapig, aug. 12-ig lakik itt, lelkes fogadtatásban részesülve a lakosság részéről, ami mutatja roppant népszerűségét; a hatósági emberek mind kiváló figyelemmel és tisztelettel veszik körül. Grenoble-ból július 25-én átrándult Chambérybe, viszontlátja régi barátját: Conziét (sajnos, a viszontlátás örömét megrontotta az a hír, hogy barátja Choiseul miniszterrel levelezik, amiből azt következtette, hogy ő is ellenségei táborába szegődött), fölkeresi a Charmettes hegyeit és völgyeit, elzarándokol a temetőbe a Warensné sirjához és könnyeivel áldoz egykori jóltevője, barátnője és imádottja emlékezetének. Visszatérve Grenoble-be, egy hónapig részt is botanizál, részint nagyokat sétál. Augusztus 12-én hirtelen otthagyja Grenoble-t, talán részben azért, mert a kollégium filozófiai tanára oly tézist tűzött ki megvitatásra, mely a divatos filozófusok ellen irányult, részben azért, mert a parlament elnöke, akit meglátogatott, bevallotta előtte, hogy nem olvasta műveit, mire Rousseau azonnal hátat fordított a városnak. Nem messze ment, a Lyonhoz való feleúton: Bourgoinben, egy kis városkában megállapodott (aug. 14), amelynek polgármesterét (Donin de Rosière de Champagneux), ennek egy nagybátyja révén, még Párizsból ismerte. Egy szép napon, midőn Champagneux és Rousseau mezei sétájukból visszatértek a Fontaine d'Or szállodába, ahol Rousseau megszállt volt, a kapuban Teréz várta Rousseaut s borult a nyakába.

Augusztus 29-én Rousseau meghívta Cham-

pagneux-t és ennek unokaöccsét, Rosière tüzérkapitányt, másnapra ebédre, azzal a kéréssel, hogy egy órával az ebéd ideje előtt jelenjenek meg. Mikor eljöttek, fölkérte őket, hogy legyenek tanui élete legfontosabb aktusának, mert ő — miután hivatalos egybekelésök a valláskülönbség miatt lehetetlen — ünnepélyesen kijelenti, hogy Lefasseur Terézt, kihez 23—24 évi barátság fűzi, ezennel feleségül veszi, feleségének tekinti; azután nagy ékesszólással, magas szárnyalású és hosszas beszédet mondott a házaselet kötelességeiről. Mindketten megesküdtek, hogy egymást házastársaknak tekintik, azután megölelték egymást. Ez a házasság, mely sem egyházi, sem polgári nem volt, mert a polgármester mint barát volt ott jelen, nyilván nem igazi házasság; mindamellettsé valamivel több a férj és feleségként való együttélés ígéreténél — már az eskü miatt és a tanuknál fogva is — s a világ is így tekintette, mert ezentúl házastársaknak tartotta őket.

Terézt a legkülönbözőbb, legellentétesebb módon ítélik meg Rousseau életirói; hol jó, hol rossz szellemének, szinte balsorsa főokozójának tartják. Kétségtelen, hogy Terézben sok gyarlóság akadt, mint d'Epinaigné állítja: Teréz fecsegő, féltékeny, hazug és műveletlen, ostoba nő volt s így, ha Rousseau lassanként megszokta és megszerette is, de lelki világától Teréz mindig idegen maradt. Másfelől azonban az is igaz, hogy egész összeköttetésük ideje alatt — vagyis 1745-től Rousseau haláláig — hű maradt Rousseauhoz, állhatatosan ragaszkodott hozzá, hűségesen követi őt mindenüvé, városról-városra, országról-országra; mindenütt berendezte háztartását, rendet teremt körülötte, finom

ragout-kat készít neki (d'Escherny gróf nagy elismeréssel szól a Môtiers-ben Rousseaunál elköltött finom estebédekről), ami Rousseaunál, aki nagy gourmand volt, nyomatékkal esett latba; hasonlóképen kitűnően bevált mint betegápoló, s bizonyos, hogy mikor Rousseau beteg volt, sokat fáradozott érte, sok álmatlan éjszakát töltött, ápolva őt, földerítve magányát s erősítve őt, mikor azt hitte, hogy a halál vár reá, elviselve rossz kedvét, türelmetlenségét és olykor — művei írása közben — hetekig tartó hallgatását. Teréznek ezt az odaadását, mely 33 évig tartott, csak egy dolog magyarázza meg: ő szerette Rousseaut, amint azt első elszakadásuk alkalmával Montmorencyből Rousseauhoz intézett levele fényesen bizonyítja; Rousseau tudta ezt, s csak igazságot akart az ő ragaszkodásának és hűségének szolgáltatni, midőn őt 1768-ban Bourgoin-ben feleségének nyilvánította.

Igen, Teréznek — bár szegény, műveletlen leány volt — volt szíve s ez megérteti velünk, miért ragaszkodott hozzá Rousseau, miért nem tudott — bár ismerte Teréz gyarlóságait s nem egyszer hátrányos következményeiket is érezte — tőle elszakadni, sőt törekedett jövőjét biztosítani. Különben, ha d'Epinayné oly szigorúan nyilatkozott róla, Verdelinné annál inkább megbecsülte őt s Rousseau esetleges halála esetére házáat szívesen följajlotta neki otthonául. Bármennyire nagyratartotta is Rousseaut, aligha vállalkozik erre, ha magát Terézt is nem tudja becsülni, ha Rousseau hűséges és becsületes élettársának nem tekinti őt. Teréz 33 éven át ápolta, gondozta Rousseaut, ami pedig nagy szó, mert Rousseau — az egész világ ítélete szerint —

az ő ideges, gyanakodó, ingerlékeny, könnyen fellobbanó természetével nem valami nyugalmas élet-társ volt. S ne higyjük, hogy Teréz valami nagyon befolyásolta volna Rousseaut, vagy éppen orránál fogva vezette volna őt. Rousseau gyakran meghallgathatta véleményét (pl. midőn új szállás kivételéről volt szó), de a fontosabb ügyekben mindig maga határozott; midőn Teréz védeni próbálta gyermekeit, a filozófus ránehezedett akaratával és Teréz kénytelen volt meghajolni; és Rousseau volt az, aki a Remetelakból való kiköltözéskor Teréz anyjának rövidesen kiadta az útját. Teréztől tudjuk, hogy lágyabb természet volt, hisz' Rousseau többször figyelmezteti, hogy ne engedje magát családja tagjaitól kizsákmányoltatni, majd később, hogy ne szolgáltassa ki magát szomszédjainak! S ki tudja, nem Rousseau iránti engedékenységből osztozott-e ennek gyanuiban? úgyhogy végre maga is elhitte azokat és továbbvitte Rousseaut ezen az ösvényen! s talán új okokat szolgáltatott neki a gyanakodásra! Hogy pletykái s a háziakkal és a szomszédokkal való civódásai által Rousseau sok kellemetlenséget okozott s meggyűlöltette vele környezetét, az kétségtelennek látszik, bár ez a Rousseau bizalmatlankodó, minden ügyvélt függéstől, alárendeléstől irtózó és könnyen haragvó természetéből e nélkül is könnyen kimagyarázható. Ha a Terézzel való együttélés, akivel nem oszthatta meg eszméit, gondolatait, sok tekintetben hátrányára volt is, de másfelől az a 33 év, amit Teréz együttélt azzal a férfiuval, aki senkivel sem tudott sokáig megférni és tőle — aki magát természetből hálátlan szívűnek nevezte — a hála számos bizonyí-

tékát nyerte, legalább is azt bizonyítja, hogy Teréz jó természetű nő volt s jól betöltötte Rousseau mellett a gazdasszonyi, vigasztalói, ápolói szerepet, amelyre ennek oly nagy szüksége volt.

Bourgoiben kellemetlen kalandja támadt Rousseaunak. Bovier grenoblei ügyvéd ugyanis arról értesítette, hogy egy bizonyos Thevenin irhagyártó ott azt beszéli, hogy tiz évvel ezelőtt Verdières-de-Jouc-ban (Neuchâtel mellett) kilenc livre-t adott neki kölcsön, amiért Rousseau hálából ajánlólevelekkel látta el őt Yverdun-be és Párizsba, — de soha magát az összeget meg nem fizette. Ez az együgyű történet, melyet bizonyára a Rousseau ellenségei találtak ki, hogy őt nevetség és megvetés tárgyává tegyék s amelyben a valóságnak a legkisebb magja sem volt, módfölött fölizgatta Rousseaut, annyival inkább, mert utánjárása és nyomozásai folytán kiderült, hogy ez a Thevenin gályára ítélt gonosztevő volt. Sajnos, a rendőrség és a hatóságok mit sem tettek, hogy fölbujtóit kiderítsék, ami Rousseaut méltán elkésérítette. Újabb veszedelmektől tartva, elhatározta, hogy vagy visszatér Woottonba, ahol biztosabban érezheti magát, mint Franciaországban, vagy esetleg Cyprus, Korzika, Minorca szigetére vándorol ki, amelyek enyhe klímájokkal mind igen csalogatták. Hat hétig tartott, míg utlevelét megkapta; ez alatt szörnyű aggodalmak gyötörték s ezeket november 9-én Saint-Germainhez írott levélben öntötte ki. Ez a Saint-Germain egy nyugalmazott katonatiszt volt, aki őszinteségéről, jószívúságáról és vallásosságáról volt híres és tiszteletteljes tartózkodásával a Rousseau bizalmát is kiérdemelte. Rousseau összes titkait

feltárta előtte, hogy ez halála után nevének becsületét az utókor előtt helyreállíthassa. Saint-Germainnek sikerült a barátja lelkében dúló vihart lecsöndesíteni s még éveken át bizalmas embere maradt neki. A nyugalom lassanként visszatért lelkébe, lemondott sötét gyanujáról s elutazása tervét is megváltoztatta.

Nagy örömeire szolgált, hogy Gouan-nal, a híres montpellier-i botanikussal levélbeli összeköttetésbe léphetett. Vásárlások, leletek s kivált ajándékok révén herbariuma sok ritka és exotikus (pl. tengeri) növényvel gyarapodott; Gouan pyreneusi növényeket küld neki. »A növényeknek köszönhetem — írja dec. 19-én Du Peyrounak — hogy élek; amíg a növényekkel babrálgatok, nem vagyok szerencsétlen és ha engednék, nem szüném meg egész hátralevő életemben reggeltől estig botanizálni.«

Elkeseredett hangulatát, mely mindenkiben ellenségét látja, mutatják azok a tételek, amelyeket »csupa mulatságból« ceruzával vendéglői szobája falára irt s amelyeket eltávozásakor elfelejtett levakarni. Egyes kíváncsiak persze észrevették e följegyzéseket, siettek azokat lemásolni s kisebb-nagyobb változtatásokkal továbbadni. A tételek címe így hangzott: *A közönség véleménye jelölem a különböző állások szerint*, és most sorra veszi az egyes társadalmi állásu embereket; a királyoktól és igazi nemesektől nem fél, de tőlük semmi segítséget sem remél; sanyargatói, üldözői, árulói gyanánt a hatósági embereket — különösen a genfieket — a papokat, a filozófusokat, az írókat és szépméket, az elámított tömeget s a félrevezetett nőket

említi; érdekes utolsó tétele: »Voltaire, aki nem tud miattam aludni, ki fogja e sorokat paródizálni; durva bántalmái csak azt a hódolatot jelzik, amelyet akarata ellenére kénytelen nekem megadni«. Elképzelhetjük, mint csaptak le ellenfelei e tételekre!

Bourgoin-ben hat hónapot töltött, de mivel a mocsaras víz és levegő árt az egészségének, 1769 január végén vagy február elején két mértfölddel odébb Monquin-be költözik s itt egy Cézarges nevű úr házában (egy lakatlan major kis tornyos kastéllyal) száll meg. A hegyes vidék vize s levegője jót tesz egészségének s Tissot lausannei doktor rendelései elősegítik javulását. A tavasz új életkedvre deríti s nagy buzgalommal adja magát a botanizálásnak. Július folyamán Nevers mellett a pougues-i fürdőben kétszer fölkeresi Conti herceget s vele a franciaországi viszonyokról és aggodalmairól értekezik; találkozásuk nem lehetett nagyon kellemes, mert ezentúl a herceggel való összeköttetése megszűnt. Augusztus 13-án a bourgoini kormányzóval és másokkal a Pila-hegyre tesz több napos kirándulást; mielőtt elindul, egy hosszú levelet ír feleségének, amelyben komor hangulat, borus sejtelmek nyernek kifejezést; visszatérve fájdalmas örömmel énekelgeti Tasso strófáit, amelyeket részben franciára fordít s a barátnője: Delessert-nétől kapott spinéten kísér. 1769—1770 telén mohokkal és zuzmókkal foglalkozik. A növényekkel való pepecselés és a szabadban való séta megszabadítja egy időre gyötrő eszméitől, — de azután újra visszaesik azokba.

Nagy buzgalommal fekszik neki *Vallomásai* folytatásának, a II. rész (1742—1765) kidolgo-

zásának. Lelki szenvedéseinek főoka a *Sentiment des citoyens* című röpirat. Válaszában azért tagadta nyíltan gyermekei kitételét, mivel e titok elárulóját arra akarta kényszeríteni, hogy nyíltan lépjen föl ellene, — azonban számításában csalódott. Most, *Vallomásai* II. részében nyíltan és leplezetlenül elbeszéli gyermekei lelencházba küldésének történetét; bár felsorolja az enyhítő körülményeket is, nem fölmentést, hanem legföllebb szánalmat kér biráitól e tettéért a maga számára. E vallomása teljes vezeklés.

Mi indította őt e megbocsáthatalan tetre? e menthetetlen eljárásra? Mindenekelőtt az, hogy ebben az időben erkölcsi érzéke nyilván még nagyon alacsony fokon állott; nem hitte, hogy tettével nagy bűnt követ el. Erkölcsi fölfogása egy bohém ember erkölcsisége, akinek — miután könnyelmű atyja elhanyagolta, miután megalázó meghittségben élt egy kalandornővel — gyermekei születtek egy alacsony, cselédsorban levő személytől (ki nem volt felesége), akik iránt nem érezte magát kötelesnek érdeklődni, mivel azok törvénytelen születésűek voltak, s így lelencházba küldte őket. Lehet, hogy tettére némi hatással volt az a tudat is, hogy zsenge ifjúságától kezdve maga is másoknál élt, másoknál talált otthonra. De aztán, amint korban előhaladt, amint erkölcsi fölfogása komolyodott, nemesedett: egyre bűnösebbnek érezte magát, s végre eljött a nap, midőn ama szofizmák ellenére, amelyeket cselekedete igazolására, szépítésére újra meg újra kitalált, nem szünt meg önmagában keseregni. Míg esze mentéseket keres, szíve azt mondja neki: bűnös vagy!

Ez a feltámadó büntudat készíteti őt az *Emil* írására, benne a gyermekeink iránt tartozó kötelességeink vizsgálatára; ennek köszönhetjük az *Új Heloise*-t, általában élete utolsó 20 évében a jónak, szépnek, a családi életnek, a tiszta, becsületes életnek hirdetését, a Wolmar, Saint-Preux, Júlia, Emil és nevelője, a szavojai vikárius, a Zsófia családja arcképeinek megrajzolását; ennek azt, hogy ő maga becsületes, nemeslelkű, jószívű lett, hogy Teréz iránt kötelességeket kezdett érezni. Gyermekei elhagyása s az efölött való elmélkedés életét mintegy ketté vágta: azelőtt alig volt erkölcsi érzéke, sőt azt sem tudta, mi az, — utána balgaságain keresztül fokozatosan mind magasabb és magasabb, mind tisztultabb erkölcsiség magaslataira emelkedett fel. Igazi benső gondolatát 1770 február 26-án Saint-Germain-hez intézett levelében találjuk: »Távol attól, hogy mentegetném, vádolom magam s ha eszem azt mondja, hogy helyzetemben azt tettem, amit tennem kellett, kevésbbé hiszek neki, mint szívemnek, amely fölzokog és meghazudtolja azt«. Ha elhanyagolta »a természet első és legszentebb kötelességét« s természetellenes atya volt, emlékezzünk arra is, hogy lelkiismeretfurdalásai révén — szerencsétlen atya is lett, tehát eléggé megbűnhődött, ballépéseért keserű könnyeket hullatott!

Vallomásai II. részének öt könyve (VII.—XI. k.) néhány téli hónap alatt s erős lelki fölindulások között készül el. Mig az I. részben a gyónás és vallomás az uralkodó, a II. részben arra törekszik, hogy a személyeket és eseményeket úgy tüntesse föl, hogy az ellene font cselszövény, annak moz-

gatói és végső céljai fölfedezhetők legyenek. Nem elégedve meg *Vallomásaival*, Saint-Germain-hez, akivel továbbra is összeköttetésben maradt, 1770 február 26-án egy terjedelmes levelet intézett, amely méltó társa, kiegészítése többi önéletrajzi műveinek (*Vallomások, Álmodozások, Dialogusok, Malesherbes-hez írt négy levél*) s amely elfogadóját, ha ő életét veszítené s iratai ellenségei kezei közé kerülnének, képessé tegye a főbb dolgok ismerete alapján arra, hogy az elnyomott ártatlanság mellett szót emeljen s ügyében az igazság és igazságosság útját megtalálja. Erre a célra szolgált több más levele is. Most már — mint levelei mutatják — valóságos összeesküvést, szervezett üldözést lát, mely az egész országra, a társadalom minden osztályára kiterjed, amelyet egykori barátai (Grimm, Diderot) indítottak meg ellene, amelyet filozófusok, államférfiak és előkelő úrhölgyek (Boufflers grófné) támogattak s amelynek élén nem kisebb ember áll, mint Choiseul herceg miniszterelnök. Minél többet elmélkedik »hallatlan« helyzete fölött, annál kevésbbé kételkedik e titkos összeesküvésben, melynek célja őt meggyalázni, nyomoruságba sülyeszteni, lelkét az örökös zaklatással összetörni. Ügyének védelmét, a gonoszok művének megghiusítását a Gondviselésre bizza. Így érthető, miért írja 1770 február 9-től kezdve levelei élére e négy sort:

Pauvres aveugles que nous sommes !
 Ciel, démasque les imposteurs,
 Et force les barbares coeurs
 A s'ouvrir aux regards des hommes.

(Mi szegény vakok vagyunk. Ég, leplezd le

a rágalmazókat és kényszerítsd a durva sziveket, hogy nyiljanak meg az emberi tekintetek előtt.) Kéőbb rövidebb mottót használ (*Post tenebras lux.*) Ha sötét eszméi megrohanják, leveleit e három szóval végzi: *Je suis innocent* (ártatlan vagyok) s így írja a kelteezést: 17²⁶/₂70.

Augusztus 12-én Terézhez irt levele mutatja, hogy komoly összezőrdülése volt feleségével; ez az egyetlen levél, mely arra vall, hogy házaseletükben egyenetlenségek is voltak. Érthető, hogy Teréz, aki teljesen a férje társaságára volt utalva, ezzel a beteg emberrel — akit nem értett meg — olykor szerencsétlennek érezte magát és szokatlan magaviselete miatt szemrehányásokkal illette őt; lehet, hogy Bourgoint is sajnálta, amely város, s nem jól találta magát Monquin-be, e hitvány faluban. Ügylátszik azonban, hogy Teréz rossz kedve csak múló volt, mivel a levél előtt és után házi békéjük egyaránt zavartalannak tűnik föl. Érdekes, hogy Rousseau bizalma Teréz iránt soha meg nem rendül, őt soha nem gyanúsítja.

Jegyezzük meg végül monquini időzéséről, hogy soha a Rousseau nemeslelkűsége, jószívűsége — amely mindig munkás volt — nem nyilvánult meg bőségesebben, mint itt a Dauphinée-ben, amint azt Saint-Germain többszörös tanúsága igazolja; azután, hogy ez időből számos tanácsadó, erkölcsi irányt mutató, intelmet nyújtó, a kételkedéssel szemben erősítő, egyszóval *lelkiismereti levelet* (*lettre de direction*) találunk levelezésében, telve olykor csodálatos emelkedettséggel és józan gondolkozással, ami egyfelől mutatja, hogy a franciák nem tekintették őt gonosztevőnek, mint ahogy ő

hitte, de amiből másfelől azt is látjuk, hogy míg a saját dolgainak megítélésénél a sötétben tapogatózik, a rajta kívül eső dolgokban megőrzi biztos, tiszta tekintetét. Mindez betegsége természetében rejtett, mely csak a személyes vonatkozásokat hamisította meg vele.

E közben nyugtalansága, elégedetlensége mindjobban feltámad és erőt vesz rajta. Már 1770 február havában nem tetszik a lakása, mert nem nyújt kellő oltalmat a hideg ellen; április végén teljesen rosszul érzi ott magát a házvezetőnő tola-kodó, majd ellenséges viselkedése miatt, aki egészen megkeseríti az életét (lehet, hogy ennek elő-
idézésében Teréznek a háziakkal való összezördü-
lése ismét jelentékeny szerepet játszott, — ő utálta a falut s vágyott vissza ifjukorának színhelyére: Párizsba és ily irányban igyekezett Rousseaura is hatni); panaszkodik újra, hogy leveleit fölbontják vagy elsikkasztják, — s mindezekért házigazdáját: Césarges urat okolja, aki nem tudja házában ven-
dégeit kellő oltalomban részesíteni. Látva, hogy ellenségei serényen dolgoznak ellene, gyorsan el-
határozza magát s április 10-én — Lyonban terem.

Körülbelül két hónapot tölt Lyonban, mint a Boy de la Tour-család szívesen látott vendége, meglepi a világot jókedvével és nyájas modorával; ugyancsak vendégszerető fogadtatásban részesül de la Tourette botanikusnál, akivel a közös izlés, a növények szeretete fűzte össze. Vele, valamint Boy de la Tour Júliával szívesen botanizál a Croix de Vacques-on; Juliának megigéri, hogy egy herbá-
riumot állít össze számára — s ígérését 1772-ben

Párizsban be is váltja. Otthon zenél a barátnője leányaival, s színházba, hangversenyekre jár.

Itt Lyonban adták elő először június hóban a *Pygmalion* című lyrai jelenetét, amelynek szövegét még 1762 nyarán vagy őszén Môtiers-ben írta. Tárgya az ismert ókori mese, kidolgozását költői hév, a gondolat mélysége és az érzelem egysége jellemzi. Zenét is szándékozott hozzá írni, de az akkor elmaradt s a zenét most Lyonban Henri Coignet zeneszerző és zenész írta hozzá a Rousseau sugalmazására; Coignet tartotta mintegy a tollat, míg ő diktált. Neki jött az az eredeti eszméje, hogy a színész játékához — s nem szavaihoz — készítsen kíséretet, hogy így annak kifejezését erősítse. *Pygmalion* nem énekel, hanem beszél és szaval, s a zene csak arra való, hogy különböző ritornellek által kettévágja a színész beszédjét és kifejezze az ő cselekvényét, valamint ama különböző gerjedelmeket, amelyek benne hullámzanak. De Rousseau nemcsak inspirálta a zenét, hanem egyes részeket maga szerkesztett benne, így az andantet a nyitány és a presto közt (ez az andante egyszerű a kifejezési eszközökben s mégis mily igaz az érzésekben!), továbbá a kalapácsütések ritornelloját. A darabot a városházán összeállított kis színpadon adták elő, de la Tourettenéval a Galathea szerepében, utána pedig a *Falusi jóst*; a darab nagy sikert aratott. Utána Rousseau megölelte a zeneszerzőt, ezt mondván: Barátom, az ön zenéje könnyekre fakasztott! Párizsban 1775 október 30-án adták elő először a Comédie française-ben, nagy sikerrel. Rousseau nem elégedve meg a Coignet zenéjével, 1771-ben új zenét írt hozzá (ennek kézírata Berlinben van);

ez a zene mindenben követi az 1771—72-iki bécsi Pygmalion-kiadásban foglalt s Rousseautól eredő utasításokat s tökéletesen hozzásimul a szöveghez.

1770 tavaszán Necker aláírást nyitott egy Voltaire-nek emelendő szobor számára. Erre a ferneyi pátriarcha egy episztolát intéz hozzá s megragadja az alkalmat, hogy ebben ellenfelén is ejtsen egy tűszurást. Rousseau egy nemes gesztussal, két aranyat ír alá a szoborra (június 2). »A nemeslelkűség e ténye meglehetősen megalázó Voltaire-re nézve, — írja a Bachaumont *Mémoires secrets*-je; — ez nagyon nemes módja a bosszúállásnak azért az illetlen és kegyetlen kirohanásért, amelyet amaz e hitvány versben elkövetett, s ezzel végtelenül fölibe emelkedett annak mindazok szemeiben, akik ismerik az igazi nagyságot«. Voltaire-t előnti a méreg e hirre, dühösködő levelet ír párizsi barátainak, szeretné, ha ellenfele nevét törölnék az aláírók jegyzékéről, pénzét visszaküldenék, — mind hasztalan, a dolgon nem lehet változtatni!

Rousseau, miután belátja, hogy a vidéken való tartózkodás a helyett, hogy őt üldözőitől megoltalmazná, inkább még módot nyújt nekik arra, hogy céljokat kényelmesebben és biztosabban elérjék, elhatározza, hogy egyenesen szembeszáll velök s vidéki vándorlásainak véget vetve, Párizsban fog letelepedni, akármilyen veszedelemnek néz is eléje. Párizs a legalkalmasabb hely arra, hogy ellenségeinek cselszövényeibe bepillantást nyerjen s velök a lehetőség szerint szembeszálljon; ha valahol, itt nyílik alkalmá arra, hogy azt, amit ellenfeleinek leleplezésére és a saját igazolására előadni akart, a nagyvilág elé tárhassa s ekként ellen-

ségei cselszövényeit megghiusíthassa. »L'honneur et le devoir crient«, — írja április 6-án Moultonnak. Ez a gondolat indította már Monquin elhagyására, ez vezérli június 8-án, midőn Lyont elhagyja. Dijon és Montbard érintésével, hol Buffonnál — aki nagyrabecsüléssel és részvéttel fogadja — tiszteletét teszi, június 24-én ér Párizsba, miután Choiseul herceget visszatéréséről előzőleg értesítette.

XVIII. FEJEZET.

Utolsó évek Párizsban.

1770-1778
Életmódja, újra hangjegy-másolásra adja magát; a *Vallomások* felolvasása, azokat betiltja a rendőrség; új ismerősei; a *lengyel alkotmány tervezete*; *Növénytani levelei*; üldözési rögeszméje kiújul; *Dialogusai*, ezeket a Notre-Dame oltárára akarja helyezni; Gluck és Grétry; utolsó műve. Kiköltözése Ermenonville-be, halála.

Párizsban visszakapta régi lakását a Platrière (ma: rue J. J. Rousseau) utcai Hotel Saint-Esprit 4-ik emeletén, amely egy homályos konyha-helyiségből s egy két-ablakos utcai szobából állott, két ágygal, néhány székkal, egy diófa-komóttal, spinéttel s a falakon néhány rézmetszettel; a mennyezeten egy kanári trillázott kalitkájában. A kandalló mellett zöld takaróval bevont asztalnál ül a házigazda kék házi köntösben, fején gyapotsapkával, írva, olvasgatva, vagy olykor zongorázva és látogatóival társalogva. Az ablaknál ül, egyszerűen, de tisztán öltözve Teréz és hallgatagon varr. Rousseau, minthogy a szükség is rákényszerítette, — hiszen a kiadóktól és más évjáradékokból kapott évi 1400 fr. távolról sem lett volna kis háztartása évi kiadásainak fedezésére elegendő, — de meg talán azért is, hogy valamivel foglalkozzék, ami az unatkozástól megmentse: újra visszatért a hangjegy-másoláshoz, laponkint 20 sous-ért. Tisztelői, meg

a kíváncsiak serege csakhamar elárasztják megbizásokkal. Délelőtt ezzel a munkával foglalkozik; ebéd után olykor a Régence-kávéházban sakkozott, azután sétálgatott a városban s még inkább künn a mezőkön. Volt olyan tavasz, amikor mindennap kiment Párizstól két mértföldnyire egy ligetbe, hogy a fülemülék csattogását hallhassa. Szinte naponként lehetett őt az utcán látni, többé nem örmény öltözetben, hanem a szokásos viseletben: divatos szürke posztó-kabát, harisnyás nadrág, kerek paróka, hóna alatt kis kalap, egyik kezében hosszú vastag bot, — így lépdegélt a szikár, középmagas, kissé hajlott tartású férfit, mindenfelé nyájasan köszöngetve.

Megjelenése Párizsban nagy föltűnést keltett. Az ujságok cikkeket irtak róla, mindenütt csak vele foglalkoztak s mindenki rajta volt, hogy a nagyhirű íróval megismerkedjék. Akinek nem volt alkalma arra, hogy őt vendégeül tisztelhesse, legalább az utcán igyekezett közelébe férkőzni. Mikor az utcákon végighaladt, az emberek megállottak, hogy tekintetükkel követhessék; ha a színházban megjelent, mindenki szeme az ő páholyára irányult; mikor egy sakk-partie-ra belépett a kávéházba, a Palais-Royal-tér tele volt emberekkel, akik feszült várakozással lesték és tiszteletteljes magatartással engedték őt előremenni. E figyelem és tisztelet a magánházaknál, amelyeket meglátogatott, természetesen még fokozottabb mértékben megnyilvánult; a vendéglátók szinte versenyeztek az előzékenységben; egyik meghívás a másikat érte s legalább délben nem is vonakodott azokat elfogadni.

Azonban ama látogatásoknál, amelyeket ő tett,

jóval számosabbak voltak azok, amelyeket kapott. Naponta minden rendű és koru urak és hölgyek mászták meg a magas emeleti lépcsőket, amelyek lakásához vezettek. Felesége nyit a látogatóknak ajtót s kérdi tőlük: mi tetszik? Ha a látogató csak valami alkalmatlan időfecsérlő, akit pusztán a kíváncsiság hozott ide, azt feleli: Rousseau úr eltávozott! De ha lemásolni való hangjeggyel jönnek: Tessék belépni, úgymond, férjem itthon van! s bejelenti az illetőt Rousseaunak, aki udvariasan megy elébe, székkal kínálja meg s azután kérdi: Miről van szó? S mig lassan, figyelmesen vizsgálja az átnyujtott zeneművet, a látogatónak bő alkalma van a nagyhirű férfiut: kíváncsiságának vagy tiszteletének tárgyát, végigszemlélni. Párizsba érkezésekor 58 éves volt, de termete már hajlott és szomorúság ül homloka redőin, szemei mély üregén és lankadt szempilláin. Egyik válla, kétségkívül a sok másolástól, magasabban áll, mint a másik. Ha beszél, hangja erős és csengő, némi genfi akcentussal. De legjobban szemeinek élénksége, vagy, amint mondják: tüze lepi meg a szemlélőt, amelyekből a jó vagy rossz napok szerint lángész vagy örültség sugárzik elő. Legtöbb látogatóját a kíváncsiság viszi hozzá s a hangjegy-másoltatás csak ürügy nekik a bejutásra; csak kevesen viseltettek igazi érdekekkel s még kevesebben őszinte részvéttel a lángeszű író és szerencsétlen férfiú iránt. Nagyobb részt fiatalabb olvasói: kezdő írók és tudósok, olykor zenészek lépték át tisztelettel küszöbét. Jean-Jacques szívesen eltöltött e lelkes tisztelői közt egy-egy órát, ifjúi lelkesedések üdítőleg, éltetőleg hatott reá, szívélyes jóindulatuk jól esett neki, föl-

tétlen hódolatuk, melyet iránta, művei és eszméi iránt tanusítottak, megvigasztalta és fölemelte önérzetét, sőt azzal a reménységgel is kecsegtethette magát, hogy közvetítésökkel világosságot deríthet helyzetére s bennök — ha nyílt kenyértörésre kerülne ellenségeivel a sor — megbízható szövetségesekre talál.

Mert az a szomorú agyrém, amely éveken át egyik menhelyről a másikra hajszolta, legutóbb pedig Párizsba hozta, itt is folyvást ott élt a lelkében és izgatta őt. Sőt ez nem kevéssé hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi életben oly élénk és jelentős részt vett. Ha nem várta és remélte volna állandóan, hogy ezzel az eszközzel végre is meg fogja kapni ebben az irányban a kívánt felvilágosítást, aligha teszi vala ki magát a velejáró fáradalmaknak és izgalmaknak. Lassankint persze, amint az idő telt, belátta, hogy föltétlenül nem számíthat ennek a társas érintkezésnek sikerére sem. Ezért, hogy ellenségeinek körülte font cselszövényhálóját összekuszálja, elszaggassa, elhatározta, hogy *Vallomásait* (a VII—XI. könyvet), amelyek jellemét és tetteit helyes világításban tüntetik föl, s ellenségei összeesküvésének indító okai fölől felvilágosítást nyújtanak, barátaival és ismerőseivel meg fogja ösmertetni. Így történt, hogy 1770—71 telén s tavaszán válogatott baráti körben: d'Egmont grófnénál, de Pezay márkinál és Dorat költőnél a mű egyes részleteit felolvasta. E felolvasásokat — mint kéziratok közt fenmaradt *Megnyitó beszédében* mondja — azért tartja, hogy hallgatóinak legyen módjuk őt helyesen megítélni s halála után neki igazságot szolgáltatni. Minthogy Emlékiratait csak jóval a

saját s a bennük érintett személyek halála után óhajtja kiadatni, hallgatóságától fog függeni annak eldöntése, vajjon neve gyalázattal vagy dicsőséggel terhelten éljen-e a jövő korban? Fölolvasásai nagy érdeklődést keltettek, de mihamar a kellemetlen következmények is jelentkeztek: a hallgatóság egy része sietett a hallott dolgokat az ismerősöknek elbeszélni, innen azok az ujságokba is belekerültek s ezek révén a bennök érintett családok körében nagy megbotránkozást idéztek elő, úgyhogy ezek — élükön d'Épinaynével — mint végső eszközhöz, a rendőrség közbenjárásához folyamodtak. Sartine rendőrfőnök magához hívatta Rousseaut s valószínűleg ígéretét vette, hogy fölolvasásait beszünteti, mert ezentúl fölhagyott velök. Erre mindinkább elveszítette kortársai iránt bizalmát s azt a reményét, hogy nálok igazságosságot talál; most már az utókorba veti minden reményét s ennek számára írja *Vallomásai* XII. könyvét, s rendezi és látja el jegyzetekkel leveleit. Újra meg újra előveszi *Vallomásait* s az egyes helyekhez változott fölfogásának megfelelő jegyzeteket csatol, amelyekben egyre élesebben ítél egykori barátairól és ismerőseiről; utóbb azok is gyanúsakká válnak előtte, akikről műve írásakor még bizalommal nyilatkozott s csak kevés élő (Malesherbes) kerüli el gyanúját.

Mint tudjuk, Luxembourg hercegné annak idején Rousseau határozott akarata ellenére vitte keresztül, hogy az *Emilt* Franciaországban nyomják, és Malesherbes, a cenzura fővezetője, minden erejével és eszközével előmozdította a hercegné terveit és szándékait. Rousseau anélkül, hogy bárkit kompromittálna, elfogadta a parlament ítéletét és szám-

kivetésbe ment (1762); talán abban reménykedett, hogy az igazi bűnösök alkalmas pillanatban majd nyiltan föl fognak lépni mellette. De ez nem történt. Malesherbes 1766-ban újévkor legalább megtett anynyit, hogy a filozófusnak mély megindulással megvallotta, hogy vele szemben igazságtalanságot követett el és őt, habár ártatlan szándékkal, szerencsétlenségbe döntötte. Kétségkívül ő volt az, aki a párizsi parlament tagjait (ez különben is már nem a régi parlament volt, hanem a Maupéou-parlament, melyet más szellem hatott át) az *Emil* nyomtatására vonatkozó valódi tényállás felől fölvilágosította, minek folytán aztán e testület a Rousseau ellen irányuló határozatot hallgatag elejtette s Rousseau élete végéig háboríthatlanul és minden föltétel nélkül élhetett Párizsban, ami nem kevésbbé boszantotta — Voltaire-t.

Rousseau ezentúl csöndes polgárként, visszavonultan él, mindjobban visszahuzódva a társaságtól, a személyes és levélbeli érintkezéstől; 1771 óta nem fogadott el meghívást és senkit meg nem látogatott. Ajtaját ugyan nem zárhatta el a látogatók elől, ha mesterségével fölthagyni nem akart, de a kíváncsiak és tolakodók ellen lehetőleg védekezett. Mindamellett azoknak száma, akik őt többé-kevésbbé rendszeresen látogatták, nem csekély volt s többekkel hosszabb-rövidebb időre barátságos érintkezésben állott. Ilyen új barátai, ismerősei voltak: Dussaulx, Rulhières, Corancez és Bernardin de Saint-Pierre. A két előbbivel való barátsága nem sokáig tartott; Corancez, aki élete utolsó 12 esztendejében állott Rousseauval érintkezésben, úgy rajzolta le őt róla szóló följegyzé-

seiben, mint igen jó, igen szelid, igen félénk, igen egyszerű, igen gyermekies embert, de akit hirtelen bizalmatlanság, rémület és harag szállott meg, amely félelmetessé tette.

Bernardin de Saint-Pierre, a *Pál és Virginia* szerzője, amint hosszú keleti utazásából 1771 június havában hazaérkezett, megírta úti élményeit, benyomásait (*Voyage à l'Ile de France*) s kéziratát Rousseau elé terjesztette, aki »egészen új megfigyeléseket« talált bennök a növényvilágra vonatkozólag, s így lassankint megbarátkoztak egymással. Bernardin de Saint-Pierre szívesen látott vendég lett a Platrière-utcában, Rousseau szívesen látta őt mezei kirándulásaiban utitársként; útközben szabadon, fesztelenül kicserélhették a deizmusra, a természet kultuszára és a misanthropiára vonatkozó eszméiket egymással. Bernardin de Saint-Pierre hátrahagyott följegyzéseiben (*La vie et les ouvrages de Jean-Jacques Rousseau*) részletesen ösmerteti ezeket a St. Gervé, a boulognei liget, a Szajna partjai, Sceaux stb. felé tett kirándulásokat; leírja, hogy a napnyugta, a madárdal, a zöld rétek mennyire megvigasztalták és elbájolták Rousseaut. Dacára 60 s egynehány évének, könnyü lábakkal, gyorsan halad előre, egy délután megjárja a St. Gervé-rétet, vagy körüljárja a boulognei ligetet a legcsekélyebb fáradság nélkül, — a mezők és erdők látása megfiatalítja és földeríti, megnyugtatta lelkét. Mihelyt kiér Párizsból, boldogan kiáltja utitársa felé: Végre kívül vagyunk a kocsi-kon, kövezeten és embereken! Ha a természet élete utolsó napjáig erősítette s elragadta Rousseaut, nem azért történt-e ez, mert előtte senki oly őszin-

tén és oly mélyen nem szerette a természetet? E följegyzések sokszoros tanubizonyságot tesznek Rousseau érzelmességéről, bizalmáról, megbízhatóságáról és arról a szokásáról, hogy »soha sem szólt meg azokat, akik ellen legtöbb oka volt panasza«.

Mikor mezei kirándulásából hazatér, vagy ha a másolásban kifárad, spinétjéhez ül s dalolgat és komponálgat; egyszerű dalokat szerez és eldalolja őket gyöngé, töredezett hangon, de melegen és lágyan. Többnyire románcokat komponál és dalol, amelyekhez olykor mások szolgáltatják a szöveget; ilyen pl. barátjának, Deleyre-nek érzelgős románca, mely csakhamar híressé lett: »J'ai planté, je l'ai vu naître«. Mint id. Meisternek Bodmerhez intézett levelében olvassuk, Rousseau 28 románcot ajánlott d'Egmont grófnénak, az udvar legcsinosabb asszonyának (1772 január 6).

A szabadban tett sétái mellett a nagyurak kertjei is lekötötték figyelmét szép és ritka növényekkel. Így Cochin chatilloni parkja, a monceauxi, a trianoni park, a boulognei liget s benne a La Muette-park, végül a Jardin des plantes, amelyben egymás után működött Tournefort, Vailant és Jussieu s amelynek most Buffon és Daubenton volt a felügyelője. Rousseau boldog volt, ha Jussieu kalauzolta. Vele júliusban kirándul a meudoni magaslatokra, a következő évben Montmorencyba. Északon Montmorency-ig, nyugaton Versailles-ig és Saint-Germain-ig, délen Sceaux-ig hatol előre. A növények mellett magvakat is gyűjtött, úgy hogy 1772 végén 1000 fajta magja volt hazai és külföldi növényekből. Növénytani tanul-

mányait folytatja, Malesherbes könyvtárából egyes nagybecsű botanikai műveket nagy örömmel visz haza. De la Tourette, Rosière abbé és Gouan látogatása örömmel tölti el. Minél jobban belemélyed Linné rendszerének tanulmányozásába, annál lelkesebb híve lesz annak. Midőn Linné, lelkes odaadásáról értesülve, megküldi neki néhány újabb művét, örvendező megindulással válaszol neki (1771 szept. 21.). De a csodálkozás és hála azért nem teszi elfogulttá mestere hibáival és tévedéseivel szemben. Felismeri, hogy a botanika legfőbb feladata a növények strukturájának és organizációjának ki-
puhatolása; ha Linné a növény-fiziológiát elhanyagolta, Rousseau ezzel szemben ismét Malpighihez és Grewhez fordúlt; ha Linné a mikroszkópról mitsem akart tudni, Rousseau mohón kapott e műszer után. Linné igazságos méltatásával egyedül áll az akkori Franciaországban.

Delessertnének, a Boy de la Tourné idősebb leányának kérésére — aki kis leányának a növények iránti érdeklődését óhajtotta kielégíteni — 1771 augusztus 22-től 1773 május 2-ig nyolc levelet ír hozzá (*Lettres élémentaires sur la botanique*), amelyek együtt összefüggő egészet alkotnak és első mintaszerű bevezetést nyújtanak a botanikába. Miután barátait, ismerőseit a herbarium készítésére megtanította — nagy ügyesség művészi érzékkel egyesült nála a herbarium összeállításánál, — a botanikai műkifejezésekbe, a tudomány nyelvébe is be akarta őket vezetni. E célból fogott hozzá 1771—72-ben egy *botanikai szótár* (*Dictionnaire de botanique*) szerkesztéséhez, mely

mind nyelvi, mind tárgyi tekintetben nagyjelentőségű alkotás.

Ugyanakkor, midőn a botanikával ily behatóan foglalkozott, egy más, attól teljesen különböző tárgyú és jellemű kérdés tanulmányozásába is elmerült, s ez — a lengyel alkotmány reformja. Wielhorski Mihály gróf 1772-ben azért jött Párizsba, hogy kikérje egyes kiváló államférfiak és tudósok véleményét Lengyelország alkotmányának tervbe vett újjáalakításáról, s e célból Rousseaut is fölkereste. Rousseau becsületes és derék polgárnak ismerte meg a grófot s kedvéért a kevésbé neki való munkára is vállalkozott. Így írta meg egy félév alatt *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* című munkáját, mely egyike legszebb, legátgondoltabb, legértelmesebb műveinek, és íróját összes képességeinek teljes birtokában tünteti fel. Ha a *Contrat Social*-ban merev teoretikusnak mutatkozott, most bebizonyította, hogy a pozitív, az adott viszonyokkal számoló állambölcsészet sem idegen előtte.

Mielőtt munkához fogott, gondosan tanulmányozta Lengyelország történetét, intézményeit, földrajzi és politikai viszonyait és a következő javaslatokat teszi az ország jövő alkotmányára és konszolidációjára vonatkozólag: Lengyelországnak, amelyet sok nagy birodalom vesz körül, arra kell fősúlyt fektetnie, hogy bensőleg megerősödjék s e célból fiaiban a hazaszeretetet kell ápolnia, őket nyilvános kitüntetésekkel és jutalmazásokkal a hazafias erények növelésére kell serkentenie; legjobb volna, ha mindnyájan lengyel viseletet hordanának és nyilvános nemzeti játékokat tartanának, amelyek az erőt és bátorságot fokozzák. Nyilvános ki-

tüntetést (décoration), de nem rendjelt, hanem nyilvános dicséretfélét kell azoknak nyújtani, akik valami érdemet szereztek; a fényüzést lehetőleg korlátok közé kell szorítani. A nevelésre nézve főszabályok legyenek: a test ápolása és közös játékok; az író valamilyen állami játékra is gondol, melynek során a fiúk a kormányt elismerni és megismerni tanulják. A nevelés teljesen állami berendezésű legyen, a tanítókat az állam nevezze ki. A legfőbb baj az állam nagysága, ezért az egészzet tartományokra, a tartományokat székekre kell fölosztani. Eddigelé a lengyel nemzet három rendből volt összetéve: »a nemesekből, akik mindenek, a polgárokból, akik semmik és a parasztokból, akik a semminél is kevesebbek voltak«. Ennek az állapotnak meg kell szűnnie s helyére az összes rendek egyenrangúságának kell lépnie. A végrehajtó hatalmat egy állandó testületre (senatus) kell bízni; a szenátus képviselőinek mandátuma rövid lejáratu legyen és olyan, hogy a képviselők újraválasztása kizárt legyen; a választottaknak szigorúan megbízásuk körében kell mozogniok. Ennek az országgyűlésnek tanácskozásai, amelyen a képviselők fegyvertelenül tartoznak megjelenni, mintegy hat hétig tartsanak. A végrehajtó hatalom feje egy választott király legyen, de aki legföllebb a püspököket nevezheti ki, nem pedig a szenátorokat; ez utóbbiak kezében legyen a döntő hatalom, de természetesen csak együttességükben, illetőleg szavazás esetén a többségnél. Az egyesektől meg kell vonni a veto-jogot, az ellenmondás jogát, amely eddig följogosította őket arra, hogy minden közös határozatot érvénytelené tegyenek. — Rousseau javaslata ezúttal

sem emelkedhetett gyakorlati megvalósulásra, mert — mint tudjuk — a nagyhatalmak még ez évben (1772) megszüntették Lengyelország önállóságát s fölosztották azt Porosz-, Oroszország és Ausztria közt.

Nagy elégtételére szolgált, mint zeneszerzőnek, hogy Gluck, a zenei dráma megalapítója, elméletében a Rousseau-kifejtette nyomokon halad, az ő elméletére alapítja a zenedráma reformját, melynek erejét és lelkesedését szentelte. Lelkes bizonyosságot tesz a Rousseau zenei lángelméjéről. »Megalégedéssel láttam, hogy a természet hangja az egyetemes nyelv s Rousseau a legnagyobb sikerrel alkalmazta ezt az egyszerű műfajban. *Falusi jósa* oly minta, amelyet egy szerző sem ért még utól.« A *Mercure de France*-hoz intézett levelében (1773) még nagyobb dicsérettel szól róla: »Meggallom, hogy a híres genfi Rousseau segítségével, akinek tanácsát kikérni óhajtottam, örömmel alkotam meg az *Iphigénie en Aulide*-ot; e nagy férfiú zeneművei az ő eszmei emelkedettségét, valamint biztos izlését bizonyítják«. Viszont Rousseau is Grétryvel szemben a Gluck pártján áll, annak operája (Iphigenia) egészen megragadta a lelkét s Gluckban látta a jelenkor legzseniálisabb és legmélyebb belátású zeneművészt. Gluck műve kibékíti őt a francia zenével és az Opera vezetőségével.

De sem a szabad természetben tett séták és kirándulások, sem a zenével, sem a tudománnyal való foglalkozás nem tudják földúlt kedélyét hosszabb időre megnyugtadni: rémképei újra üldözni kezdik, az emberekben csupa ellenséget lát, ezért egymásután szakítja meg az összeköttetést megma-

radt kisszámu barátaival, jó embereivel. 1772-ben a barátaival való érintkezést, 1773-ban a velük való levelezést szünteti meg; Du Peyrounak, a hű barát-nak 1771 július 2-án ír utoljára, mivel ez — úgy hívé — mint gazdag ember, nem tanusíthat őszinte odaadást személye és elvei iránt; de la Tourette mélységes tisztelői közé tartozott, de mivel nem lépett föl ellenségei ellen, elismerése értéktelenné, sőt gyanússá lett szemeiben s 1773 január 7-ike után nem ír neki; pár nappal utóbb, 1773 január 18-án ír utoljára hűséges barátnőjének: Boy de la Tournénak; Malesherbes-hez 1773 október 6-án, a portlandi hercegnőnek 1773 október 23-án írja az utolsó levelet s három év múlva amerikai növényekből álló gyűjteményét visszautasítja. Azután a botanikáról is lemond s 1776-ban botanikai könyveit és rajzait, nagy herbáriumát és maggyűjteményét eladja Malthusnak.

Elcsüggedve, kétségbeesve látja, hogy az a remény, mely Párizsba hozta, hogy a régi és új ismerősök közt könnyebben fog az ellene szőtt összeesküvés szálaira rátalálni s könnyebben sikerül az őt körülvevő sötétségbe világosságot árasztani, nem valósul meg; az emberek itt is, mint a vidéken, ellenségeinek hatalma, befolyása alatt állanak s ahelyett, hogy őt segítenék, minden erejükkel amazokat támogatják gonosz céljaik elérésében. Az állami, a társadalmi élet előkelőségei, a politika, a tudomány vezetői valami egyetemes meg-egyezőssel mind összeesküdtek ellene, — élükön Choiseul miniszterelnökkel, akinek legfőbb gondja a Rousseau üldözése; ez indította őt arra, hogy — amint hírét vette, hogy Rousseau a korzikaiak szá-

mára alkotmánytervezetet dolgozott ki — Korzika szigetét francia csapatokkal megszállja, hogy így Rousseaut törvényhozói dicsőségétől megfossza. S csodálatos, — mindenki egyetért vele, mindenki készséggel vállalkozik szolgálatára, gonosz terveinek előmozdítására; szemtől-szemben tiszteletet tanúsítanak iránta, udvariaskodnak, hizelegnek neki, de ő magasztaló kifejezéseikben fölismeri a képmutatást, szavaikból, mozdulataikból kiolvassa, hogy árulókkal, gazemberekkel áll szemben, akik őt megbecstelenítve romlására törnek.

Minden úton-módon igyekeznek neki ártani, őt megalázni. Gyalázatos rágalmakat terjesztenek róla, neve alatt hitvány műveket adnak ki; az ő műveit letagadják vagy új kiadásokban megrontva, megcsonkítva bocsátják közre; képeit, amelyek kedvező véleményt kelthetnének róla, elsikkasztják és olyanokat hoznak forgalomba, amelyek a semmirevalóság bélyegét viselik minden vonásukon. Ha itt vagy ott elmondja, hogy a Hadastyánok Palotájának valamelyik veteránja szívesen elbeszélgetett vele, biztos lehet felőle, hogy másnap már ez a veterán is ellenséges szemeket fog reá vetni s vége a köszönésnek, az udvariaskodásnak. A zöldségárusok csak azért adják neki olcsóbban árúikat, hogy őt az alamizsnával megalázzák; a bérkocsisok neki-hajtanak, hogy elgázolják vagy sárral fecskendezzék be; a papirkereskedők fehér tintát adnak el neki, hogy meg ne írhasa önigazolását; mindenütt, még a színházakban is kémek figyelik minden szavát, minden lépését. S e mellett gondosan ügyelnek rá, hogy Rousseau az ő üzelmeikből semmit meg ne tudjon s ne legyen alkalma, hogy magát azzal a hév-

vel védelmezze, amelyet a zseni és a jó lelkiismeret sugall és amely oly ellenállhatatlanul magához vonzza olvasóit. Szívesen látnák halálát, de ő nem gondol az öngyilkosságra, ellenben fölteszi, hogy ellenségei élete ellen törnek. Legalább is fogva tartják és átláthatatlan hálóval veszik körül. A parlament 1762-iki ítélete nem is létezik, csak ellenségei találták ki, hogy őt menekülésre bírják és Hume karjai közé kergessék.

Olykor teljesen elveszti lelki egyensúlyát s görcsös vonaglások közt, kimeredt szemekkel, földúlt vonásokkal, a szék támláján hátravetett karokkal a legbizarrabb beszédeket tartja. Midőn 1775 október 30-án a Comédie française-ben óriási sikerrel előadták a *Pygmaliont*, helyett, hogy örülne neki, azt állította, hogy az egész előadás csak ellenségeinek mesterkedése, hogy őt ezzel nevetségessé tegyék; a *Falusi* jós előadása pedig csak arra való volt, hogy őt a plágium vádjával illethessék. Egy este, midőn délutáni sétájának befejezése után a menilmonti lejtőn leereszkedett, egy nagy dán kutya, amely de Saint-Fargeau kocsija előtt haladt, föltrasztotta, úgy hogy elájult és súlyos zúzódásokat szenvedett (1776 október 24-én). Párizsban hire futott, hogy meghalt s azonnal aláírást nyitottak kéziratai kiadására; Rousseau, midőn ennek hírét vette, azt állította, hogy ellenségei a neve alatt koholt, gyártott dolgokat akarnak kiadni, hogy őt megbecstelenítsék.

Zavart lelki világról *Dialogusai* (Rousseau *juge de Jean-Jacques*, három dialogus, 1772—76) tanúskodnak. Ha a munka fárasztóan terjengős is, telve terhes ismétlésekkel, de jól átgondolt terv

képezi az alapját és kidolgozásában nem hiányzanak a Rousseau műveit jellemző kiválóságok. Itt is ragyog ékesszólása, ecsetelései élettél és mozgással teljeseek, éles elmével és alaposan végzi a kutatást, minden gondolatát úgyszólván minden irányban kidolgozza. Az kétségtelen, hogy panaszai nem teljesen légből kapottak; az a gondolat, mely az egész balhiedelem középpontjául szolgál, hogy Grimm és Diderot ellenségeskedése a forrása jelleme sok tekintetben kedvezőtlen megítélésének, mint láttuk, egészen helyes, s ama férfiak nagy része, akiket főüldözőinek tekint (Voltaire, d'Alembert, Hume, Choiseul), tényleg sok rosszindulattal volt iránta, s nem egy ama tények közül, amelyekre fejtegetéseit alapítja, történetileg igazolt. A II. dialogusban remek lélektani rajzot ad önmagáról; nem hizeleg magának, ellenkezőleg, Jean-Jacques inkább jámbor, mint jelentékeny férfiúnak tűnik föl előtte, de azt hangsúlyozza, hogy Jean-Jacques másféle, mint a többi emberek.

E mű a tetőpontján mutatja elmezavarát. Miután a dialogusokat befejezte és az egészet kifogástalan szépirással letisztázta, 1776 február 24-én a Notre-Dame székesegyház főoltárára — mintegy a Gondviselés oltalma alá — akarta művét helyezni. De midőn az oltár közelébe érve a vasrácsot zárva találta, azt hitte, hogy maga az ég is összeesküdött ellene és csatlakozott az emberek igazságtalanságához. E gondolatra szédület fogta el s egész lényéből kiforgatva, egész nap mint egy örült bolyongott az utcákon, míg aztán a fáradság és a beálló éjszaka kimerülten és a fájdalomtól szinte elbódúlva hazamenetelre nem kényszerítette.

Hogy munkája számára a nyilvánosságot biztosítsa, egy körlevelet irt »Minden franciához, aki még a jogot és az igazságot szereti«, azt több példányban lemásolta és az utcán osztogatta mindama járókelőknek, akiknek arca megtetszett neki, bizalmat gerjesztett benne. E körlevélben ismétli az ellene indított üldözések miatt már többször hangoztatott panaszait és esdve kérte az olvasókat, hogy vegyék le róla az átok terhét, amely vállaira nehezedett. A legtöbb járókelő vonakodott az írást elfogadni; mások, miután annak föliratát elolvasták, e megjegyzéssel adták azt vissza: az nem nekik szól! »Önnek igaza van!« viszonzá erre Rousseau, »látom, hogy tévedtem« és fájdalommal lemondással fűzi hozzá: »Ez volt az egyetlen őszinte szó, amelyet 15 év óta egy francia szájából hallottam!«

A Notre-Dame-beli jelenet után elmezavara csillapulni kezd, az izgalom alábbhagy s lassankint megnyugvásnak enged helyet; persze ez a nyugalom inkább a kimerülés kifejezése volt: az ellenállási erő elfogyasztódott s az elbágyadt lélek a lemondást úgy tünteti föl, mint a megfontolás eredményét. De azért baja, ha momentán elmúlt is, nem tűnt el teljesen; olykor-olykor, ha kisebb mértékben is, látjuk egy-egy fölvilanását, egy-egy erőszakos rohamát, ami mutatja, hogy a lelki kór állandóan ott leselkedik a küszöbön s csak egy résre, hasádekra les, hogy belépjen és áldozatára vesse magát. Bár szellemi és testi erői egyaránt megcsökkentek, nem tud tétlenül pihenni, hanem a legtöbb délután nagy sétákat tesz Párizs környékén, részint botanizálva, részint emlékeibe merülve s a mult és jelen fölött elmélkedve. Reggel aztán le-

irta ezeket az álmodozásokat s így állott elő utolsó műve: *Les Rêveries du promeneur solitaire* (A magános sétáló álmodozásai, 1776—1778). E mű újra igazolja Levallois ama mondását, hogy »Rousseau elmezavara, még mikor intenzitásának maximumát elérte is, semmi befolyással sem volt az ő írói tehetségére, sem nem módosította, sem nem bénította meg e nagy prózairó stílusának koloritját, a dikció tisztaságát, a mondat harmoniáját, mozgását, konstrukcióját, a dedukció és összefüggés szilárdságát, a kitünő szerkesztő képességet. Utolsó művei, épen azok, amelyeket e szörnyű belső izgatottság ideje alatt írt, a legkülönbek formára, a legkifogástalanabbak irodalmi szépsége nézve«.

Midőn a balesete okozta sérülésekből magához tért, Teréz kezdett el betegeskedni: az 1776—77. évi tél szomorú idő volt rájuk nézve. Rousseau-nak a beteg nőt kellett ápolnia és a házi szükségletekről magának gondoskodnia, mert a cselédet, akit próbaképen fölfogadtak, csakhamar elbocsátották. E bajokhoz reumatikus bántalmak járultak, továbbá a mindennapi kenyérért való aggodalmak, — vagyis lelki és testi bajai s szenvedései mellett lassankint az anyagi gondok is kopogtatni kezdtek ajtaján. Évjáradéka a párizsi évek alatt nem szaporodott, viszont a hangjegymásolás egyre kevesebb jövedelmet hozott, mert keze reszketni kezdett s a megrendelők — amint a kíváncsiság, mely őket eddig feléje vonzotta, alábbhagyott — lassankint elmaradoztak, vagy a megrendelt munkáért nem jöttek el, nem fizettek meg. Rousseau az öregség, gyöngeség és betegség által különben is egyre alkalmatlanabbá téve a szakmánymunkára, nem akart többé hiába-

való munkát végezni s ezért elhatározta, hogy felhagy a másolással, amely azért is terhére vált, hogy folyton idegen, közömbös, olykor tolakodó egyénekkel hozta őt érintkezésbe. Viszont e jövedelemtöbbletre rá voltak szorulva, e nélkül megszkott életmódjukat nem tudták volna fenntartani, annak kiadásait fedezni.

Igy hát valami idegen segítségre kellett gondolniok, amely nemcsak az anyagiakban látja el őket, hanem egyéb tekintetben is gyámolításukra lesz, amire az öregség és gyöngeség beköszöntével egyre jobban rá voltak utalva. Kihez forduljon segedelemért, mikor mindazok, akikkel érintkezett, gyanusak voltak előtte, hogy ellenségei zsoldjában állanak? A véletlenre, a jó szerencsére bízta magát. 1777 február havában egy kis körlevelet szerkesztett, amelyben szomorú helyzetét az emberek tudomására hozza s arra kéri azokat, akik sorsa felől rendelkeznek, legyenek szivesek őket valami menhelyben elhelyezni, ahol saját költségükön, de munkától és gondoktól menten élhessenek. E körlevelet alkalmilag azoknak, akiknek arca bizalmat gerjesztett benne, osztogatni kezdte. Az emberek jószívéhez, humanitásához intézett eme fölhívásra többfelől kapott szives meghívást és ajánlatot. Duprat gróf egyik birtokát följánlotta neki menhely gyanánt, de a tárgyalások nem vezettek az ajánlat elfogadására.

Helyzete a tavasz visszatértével és Teréz egészségének javulásával türhetőbbé kezdett válni. Tavasszal és nyárban újra a botanika felé fordult a figyelme s tiz hónap alatt egy új, 11 kvart-kötetre terjedő herbáriumot állított össze. Télen mo-

hokat és zuzmókat gyűjtött. A genfi Prévost, aki utolsó életévében többször meglátogatta híres honfitársát, beszéli, mily bámulatos gonddal és gyöngédséggel kezelte Rousseau növénygyűjteményét. Szerette és tisztelte Linnét; minden szava, úgy mond, egy gondolat, ellenfeleivel szemben való viselete pedig nemes és méltóságos volt. Az újabb növénytani műveket alaposan áttanulmányozta, sőt Regnault művét finom széljegyzetekkel látta el. Hazájáról, szülőföldre iránti rajongó szeretetéről 1775 május 27-én egy Beloselski herceghez intézett levélben megható és ragyogó nyilatkozatot tesz: »Sirok, ha rágondolok, hogy nincsenek többé sem rokonaim, sem barátaim, sem szabad és viruló hazám. Óh tó, melynek partjain gyermekkorom édes óráit töltöttem! Bájos vidék, amelyben először pillantottam meg a napnak felséges és megindító fölkelését; amelyben a szív első gerjedelmeit, az azóta oly parancsolóvá és oly híressé lett lángelmének első föllobbanását éreztem, sajnos, nem foglak többé titeket viszontlátni! Azok a tornyok, amelyek a tölgyek és fenyők sűrűjéből kiemelkednek, azok a bégető nyájak, azok a rohanó vízfolyások, szakadékok mentén, sziklák tetején szeszélyesen szétszórt műhelyek, gyáarak, azok a tiszteletreméltó fák, források, rétek, hegyek, amelyek engem születni láttak, nem fognak többé viszontlátni!«

1777—78 telén Duprat gróf megújította ajánlatát; aztán érkeztek meghívások Flamanville normandiai birtokostól, Corancez ügyvéd- és írótól, Créqui márkítól, végül Girardin márkítól. Rousseau hosszas habozás és fontolgatás után — orvosa és barátja: Le Bègue de Presles tanácsára

is, aki jól ismerte Girardin márki családját, valamint ermenonvillei kastélyát (a montmorency-i völgyben) — az utóbbi ajánlatot fogadta el s 1778 május 20-án orvosa kíséretében kiköltözött Ermenonville-be; pár nap múlva, podgyászaival együtt, Teréz is követte. A márki nem messze a kastélytól, egy kis pavillonban helyezte el őt.

Ermenonville-ben Rousseau megtalálta mindazt, amire szíve vágyott: remek parkot, hullámos, szépen művelt mezőséget, erdőt, tavakat, patakokat és buja változatosságban tenyésző növényeket, amelyek mind bőséges és kellemes alkalmat nyújtottak neki a szabadban való sétára. S valóban, ha csak eső vagy rosszullét nem akadályozta, napjai nagyrészt a szabadban töltötte: Miként fiatalabb éveiben, már napköltekor fölkelt, hogy az üde reggeli levegőn egy sétát tegyen; miután visszatért s reggelizett, a kastélyba ment, hol gazdája egyik kis leányának zeneórát, kis fiának pedig botanikai leckét adott. A gyermekek, úgylátszik, hamar megszerették és sokszor elkisérték óra után vagy délután botanikai kirándulásaira. Ezekkel az ártatlan lelkekkel való érintkezés, akikkel szemben minden gyanúnak el kellett hallgatnia, jól esett szívének. Szinte hiányukat érezte, ha nem voltak körülötte; különösen a fiúcska (akit tréfásan »gouverneur«-nek nevezett) nem hiányozhatott mellőle. Ebéd után minden nap kísétált a kis gyümölcsöskertbe, melynek közepén a neki szánt kunyhó készült. Itt leült egy gyeppadra, morzsákat szórt a halaknak és madaraknak, gyönyörködött a mohfedte, repkényekkel és virágfüzérekkel borított vén fákban, a szép virágos gypszönyegben, az árnyas fák alatt

csörgedező pataokban vagy a tó csöndesen elterülő vizében. A vidéket minden irányban keresztül-kasúl járta, most a termékeny mezőkön, réteken sétált, majd a lejtőkre vagy erdős hegyekre hágott föl, majd a sűrű erdőben bolyongott.

Nagy örömeire szolgált, hogy Moultau, aki iránt mindvégig megőrizte meleg baráti érzését, akit már annyira vágyott viszontlátni s aki viszont szintén évek óta tervezgette Párizsba való útazását, néhány nappal Ermenonville-be költözése után őt e kies helyen idősebb fiával meglátogatta. Rousseau, mintha érezte volna, hogy napjai meg vannak számlálva (hiszen az előző esti szédülés is erre figyelmeztette), összes kézirateit odaadta megőrzés és majdani fölhasználás végett Moultaunak, kivéve a *Vallomások* egy másolatát, amelyet magánál tartott. Mind Moultau, mind fia, mélyen meg voltak hatva e pillanat ünnepélyességétől s a fölindulástól, amelyet e nagy kincs átvételekor éreztek. Rousseau maga is meg volt hatva, s bár kérte barátját és ennek fiát, hogy a *Vallomások* II. részét csak a XIX. században s a műben megnevezett személyek halála után tegyék közzé, mindamellett az ő megítélésükre bízta az erre alkalmas időpont megválasztását, s több ízben hozzátette, hogy ha valami előre nem látható körülmény előbb követelné annak közrebocsátását, e kéziratok letéteményese azt hamarabb is megteheti. Mikor Moultau eltávozóban volt, azt kérde tőle: Hol fogja ön délelőttjét végezni? Voltaire-nél, felelé Moultau, akit az üldözött délfranciaországi hugenották védelme szorosabb összeköttetésbe hozott a ferneyi patriarchával. Rousseau tudta ezt s nem vette tőle rossz néven,

amit e megjegyzése is bizonyít: »Milyen boldog ön, ön kellemes órákat fog tölteni!«

Moultou Párizsba sietett, ahol Voltaire-t hetek óta ünnepelték — s Rousseau egészen jogosútlanak találta ezt, mert midőn valaki gúnyolódott előtte Voltaire-nek a Comédie française-ben történt megkoszorúztatása (1778 márc. 30) fölött, így kiáltott föl: »Hogyan, hát lehetséges gáncsolni azt, hogy Voltaire-t megtiszteltetésben részesítik abban a templomban, amelynek ő az Istene, és azok a papok, akik 50 év óta az ő remekműveiből élnek? Mit gondol ön, hát kit koszorúzzanak akkor meg?« S midőn május végén a Voltaire haláláról értesült, szomorú lemondással mondá, hogy nagy ellenfele elköltözése után az ő kora is lejárt, neki is mennie kell!

Ermenonville-ben, e kedves helyen, a finom háznép közt nagyon jól érezte magát; estéit többnyire a család körében töltötte s szíves meghívásuk elől még akkor sem tért ki, ha tudta, hogy idegenek is vannak ott, sőt rajta volt, hogy a maga részéről is hozzájáruljon a társaság szórakoztatásához. Lelkének nyugalma, kedélyének derűje kezdett visszatérni, arcának redői elsimúltak, mindenkihez nyájasan közeledett, szíve teljes bőséggel kezdte jótéteményeinek árját ontani; újra kedvet kapott a zenéhez s nemcsak játszott, hanem az esti szüökkörű családi hangversenyek számára új dalokat komponált. Nem mult el egy nap, hogy a szegényeken, akiket lakásaikban is fölkeresett, alamizsnával ne segített volna; készséggel adott útbaigazítást a gyermekeknek, tanácsot az anyáknak, segítséget a betegeknek; tanakodott Girardinnéval, hogyan le-

hetne a nép nyomorúságán enyhíteni, megjelölte az úrnő előtt azokat az embereket, akik szerinte fehérneműre és ruházatra szorúlnak; gyakran közbenjárt, hogy a földesúri bíróság által kiszabott szigorú büntetések elengedtessenek vagy enyhíttessenek. Girardin márki, aki maga is nemes gondolkozású, emberszerű férfiú volt, szívesen engedett Rousseau ez irányú kérelmeinek, szívesen beleegyezett abba, hogy a jobbágyság szolgálmányai könnyíttessenek, adói alábbszállíttassanak; szívesen ráállt arra, hogy jobbágyság számára mezői ünnepélyeket rendezzen, amelyeken aztán családjával s természetesen Rousseauval együtt megjelent, aki itt megvalósítva látta azt, amit az *Új Heloise*-ban oly megragadóan rajzolt és a jó földesúr szívére kötött. Nagyon természetes, hogy ily körülmények közt Ermenonville-ben és környékén mindenki szerette és tisztelte Rousseaut.

Mennyire megszerette Ermenonville-t, mily jól érezte magát új lakóhelyén, mutatják a jövőre vonatkozólag kifejezett óhajtsái és tervei. Így össze akarta állítani Ermenonville flóráját s orvosától szeptemberre botanikai és utazási könyveket kért; újabb zeneműveket akart komponálni (*Daphnis*, opera), meg akarta írni az *Emil* folytatását, — de egy felsőbb szózat közbeszólt és megálljt parancsolt.

Június 26-án a park nagytaván fekvő *Nyárfák szigetén* (l'Île des Peupliers) egy szép nyári estén Girardin hangversenyt rendezett a Rousseau tiszteletére s ez ekkor mélyen meghatva arra kérte a márkot, hogy itt temettesse el őt. Kérése nem sokára aktuálissá vált...

Július 2-án reggel 5 órakor kelt föl és ment ki sétálni, botanizálni; 7 órakor hazatért, hogy reggelizzék, azután pedig zeneórát akart adni a márki leányának. De a reggeli után csakhamar rosszullétről panaszkodott, s midőn felesége, a cselédet kiküldve, hozzáietett, így szólt hozzá: »Kedves feleségem, érzem, hogy el kell válnunk; sajnálom, hogy el kell téged hagynom, de te szeretsz engem s nem szabad búsúlnod miatta, ha egy élet befejeződését látod, amelyet annyi gyötrelem megmérgezett«. Felesége erre hevesen sírni kezdett, mire ő azt kérdezte: »Miért sírsz, talán a boldogságom miatt búsulsz?« Kérte a feleségét, hogy ha meghal, ő zárja le a szemét, legyen mindig jószívű, s legyen készen arra, hogy halála után ellenségei őt (Terézt) fogják rágalmaik céltáblájává tenni, de megnyugtatóására szolgál, hogy egy oly tiszteletreméltó férfiú oltalma alatt hagyhatja hátra, mint Girardin márki. Azután arra kérte, nyissa ki az ablakot s így szólt: »Mily tiszta a levegő, mennyire örülök, hogy még egyszer beszívhatom! Vigasztalódjál, kedvesem! nem látod, hogy Isten karjait nyújtja felém? Mindig kértem őt, hogy fájdalom nélkül költözhessem el; ő meghallgatott, s nem sokára a boldogok seregében fogok eléje járulni«. Felesége némi orvosságot adott neki s mig az üres csészével tovafordult, Rousseau a székről — amelyen ült — holtan a földre bukott s homloka a padló kőkockáján erős zúzódást szenvedett. Eret vágtak rajta, de mind hiába. A boncolás kiderítette, hogy serosus apoplexia oltotta ki az életét.

Ellenségei megpróbálták, hogy halálát ön-

gyilkosság eredménye gyanánt tüntessék föl, sőt olyan hírek sem hiányoztak, hogy Teréz mérgezte vagy lőtte meg őt, — de részint Girardinnek és családjának, valamint Le Bègue orvosnak erre nézve tett nyilatkozatai, részint koporsójának 1897 dec. 18-án történt fölnyitása e legendákat mind megcáfolták. Rousseau »örömmel látta utolsó órájának eljövetelét. Meghajolva a Gondviselés előtt és meg lévén győződve a lélek halhatatlanságáról..., de számos év óta hozzászokva ahhoz, hogy ezt a pillanatot úgy tekintse, mint az egyedülit, amelyben az elmúlt árulások és üldözéseket elfelejtheti és nem tarthat többé attól, hogy azok ellene újra föl-támadjanak, nem titkolta el, hogy halála ránézve kíváncsi». Halála megtanította Girardint arra, hogyan kell meghalni, míg leánya úgy beszél haláláról, mint megható, szép, sőt felséges eseményről.

Temetése július 4-én este ment végbe. Holttestét a *Nyárfák szigetén* temették el, amelyet Elysiumnak neveztek el s amelyet éveken át a zarándokok egész serege keresett föl. 1791 augusztus 27-én az Alkotmányos Gyűlés elrendelte, hogy földi hamvait a Pantheonba helyezték, s 1794 október 11-én csakugyan ünnepélyesen átszállították azokat a Pantheonba. A menetben Genf küldöttsége is részt vett, zászlóján ezzel a fölirattal: »Az arisztokrata Genf száműzte, az újjászületett Genf megbosszúlta az emlékét!« Hamvait a Pantheonban nagy ellensége, Voltaire mellett, egy fa-szarkofágban helyezték el, amely e föliratot viselte: *Ici repose l'homme de la nature et de la vérité!* (Itt nyugszik a természet és az igazság barátja.) Voltaire és Rousseau koporsója a forradalom és a császárság

embere.

(előre)

alatt a Pantheonban maradt; csak a restauráció alatt, midőn a Pantheont egyházi rendeltetésének visszaadták, 1821. december 29-én vitték ki mindkét koporsót a templomnak egy földalatti üregébe, de 1830-ban ismét visszaszállították régi helyökre. 1897. dec. 18-án Rousseau koporsóját a francia kormány rendeletére fölbontották, csontvázát megvizsgálták, s Berthelot, a nagyhirű tudós megállapította, hogy »Rousseau koponyája teljesen ép volt, semmi rendellenes csonkítást, átfúrást, törést vagy sérülést nem mutatott«. Születésének 200 éves fordulója alkalmából, 1912. június 30-án nagy ünnepélyességek közt leplezték le a Pantheonban márvány siremlékét, Bartholomé szobrász alkotását, melyen a középben ülő három nőalak a Filozófia, az Igazság és a Természet megszemélyesített alakjait ábrázolja, jobbról a Dicsőség nőalakja nyújt feléjük koszorút, míg balról a Zene múzsája merül el egy dal éneklésébe.

Szülővárosa, lassankint fölismerve iránta tanúsított méltatlan bánásmódját, fölismerve, hogy benne legnagyobb fiát, örök büszkeségét és dicsőségét veszítette el, 1835-ben a Pont des Bergues mellett a Rhône egy kis szigetén — Rousseau-sziget — állított szoborral fejezte ki iránta hódolatát, nagyrabecsülését. Pradier szobrász műve a »genfi polgárt« ülve, térdein könyvet, fölemelt jobbában tollat tartva, ábrázolja, hogy mielőtt tovább írna, elmélkedjék, — vagyis elsősorban a bölcselőt állítja szemünk elé; s lehetett volna-e az árnyas fák borította kis szigetnél, melyet keskeny átjáró köt össze a hiddal, alkalmasabb helyet választani a sziget és a magány kedvelője számára?

XIX. FEJEZET.

Hátrahagyott művei.

Önéletrajzi művei (I—III.); botanikai művei (I—II.); zeneművek; levelezése.

Rousseau után gazdag irodalmi örökség maradt; ő sok és értékes irodalmi munkát hagyott hátra, amelyeket nem akart vagy eszébe sem jutott életében kiadni. E hátrahagyott művei négy csoportba oszthatók: I. *Önéletrajzi művek*, — ide tartoznak: a) *Mes Confessions* (Vallomásaim), amelyeknek már írása annyi nyugtalanságra adott okot, annyi izgalmat kavart föl s amelyeknek megjelenését oly mohó kíváncsisággal, oly lázas érdeklődéssel várta a közönség; ennek folytatásai: b) *Rousseau juge de Jean-Jacques* (Rousseau mint János-Jakab bírója) és *Les Rêveries du promeneur solitaire* (A magános sétáló álmodozásai). II. *Botanikai művek*: a) *Lettres élémentaires sur la botanique à Madame Delessert* (Elemi levelek a botanikáról Delessertnéhez) és b) *Dictionnaire de botanique* (Botanikai szótár). III. *Alkotmányjogi művek*: a) *Projet de constitution pour la Corse* (1765) és b) *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (1772), — amelyekről röviden már előbb szoltunk (XVI. és XVIII. fej.). IV. *Zeneművek*: *Les Consolations des misères de ma vie ou recueil des airs, romances et duos* (Életem nyomorúságainak vigasz-

talásai, vagy dalok, románcok és duók gyűjteménye). Végül ide sorozhatjuk, 5-ik csoport gyanánt, levelezésének gazdag gyűjteményét.

I. Önéletrajzi művei.

Rousseau korán, már az ötvenes évek végén, Montmorencyben való tartózkodása alatt gondolt arra, hogy életének eseményeit írásba foglalja. M.-M. Rey már 1760 előtt sürgeti őt, hogy írja meg emlékiratait. 1761 dec. 31-én újra ír Rousseau-nak, hogy szeretné »életrajzát a műveiből tervbe vett kiadás élére illeszteni«. Rousseau nem utasítja teljesen vissza javaslatát. E célból, életrajza pótlására, próbálja 1762 elején papírra vetni azokat az önéletrajzi töredékeket, amelyeket Streckeisen-Moultou *Mon Portrait* (Arcképem) cím alatt tett először közzé. »Látom — úgymond — hogy azok, akik a legközelebb állanak hozzám, nem ismernek engemet s jó vagy rossz cselekedeteim nagy részét egészen más indító okoknak tulajdonítják, mint amelyek őket előidézték. Ahogy a világban ismernek, inkább veszíthetek, mint nyerhetek, ha olyannak mutatom magam, mint amilyen vagyok.« »Ujfajta szolgálatot akarok most tenni az embereknek: egyik társuk *hű képét* akarom nekik odanyújtani, hogy tanulják magukat megismerni.«

Életrajza, *Vallomásai* első vázlatának tekinthető az a *négy levél*, amelyeket 1762 január havában *Malesherbes*-hez intézett, midőn ez az *Emil* késedelmes megjelenése miatt támadt aggodalmait eloszlatta s megnyugtatta őt a felől, hogy művének nyomtatása szépen halad előre. Ekkor

Rousseau, hogy Malesherbest a maga jelleme, viselkedése felől felvilágosítsa, egymás után négy levelet írt hozzá (1762 január 4., január 12., január 26., január 28.), »amelyekben — úgymond — kifejtve magamviseletének igazi okait, híven leírtam vágyaimat, hajlamaimat, jellememet és mindazt, ami szivemben végbement. E négy levél, amelyet vázlat nélkül, gyorsan, amint a tollamból folyt, még csak át sem olvasva írtam, talán az egyetlen munkám, amelyet életemben könnyen írtam... E négy levélben sietve oda vetett vázlattal igyekeztem pótolni némileg Emlékirataimat, amelyeket tervbe vettem. Ezek a levelek... némi részben foglalatát alkotják annak, amit itt (a *Vallomásokban*) részletesen előadok«. E levelek, melyekben az életrajzi adatok, részletek mellett a szubjektív elemek — költői zománccal bevonva, megragadó nyelven előadva — állanak az előtérben, a későbbi *Vallomások* minden kitűnő tulajdonságát magokon viselik, de minthogy mentek a *Vallomások* későbbi könyveinek sötét embergyűlöletétől, az olvasóra kellemesebb, derültebb benyomást tesznek.

Azok a különböző elítélések és üldözések, amelyek Rousseaut az *Emil* megjelenése után Párizsban, Genfben és Yverdunben érték, csak megerősíthették benne azt a gondolatot, hogy életét elbeszélje, lelki világát elemezze, tetteit megmagyarázza, igazolja. Viszont Rey sem hagyja a dolgot pihenni és 1763 nyarán meglátogatja honfitársát és barátját Môtiers-ben, hogy élőszóval hasson rá. Rousseau egyre elmélkedik a feladatról, de a nehézségeket úgy beszélni magáról, hogy a mások titkát ne érintse, jellemöket el ne

homályosítsa — legyőzhetetleneknek látja. A *Sentiment des citoyes* (1764 december 27) megjelenése véget vet habozásának, megszünteti aggodalmait. E röpirat kiméletlen támadásaiból, amelyek először tárják a világ elé lelkének nagy sebét, életének súlyos bűnét: gyermekeinek lelencházba küldését, látta, hogy ellenségei el akarják a becsületét rabolni, s most már azért gondol emlékiratai megírására, hogy magát e sötét rágalmak ellen, amelyeket hite szerint d'Epinayné Grimmel és Diderot-val együtt szór ellene, megvédelmezze. 1765 január 13-án már azt írja Duclos-nak, hogy elhatározta emlékiratai megírását, de gondoskodni fog róla, hogy semmi életében azokból napvilágot ne lásson. »Sok mondanivalóm van és mindent el fogok mondani; egyetlenegy hibámat, sőt egyetlenegy rossz gondolatomat se fogom elhallgatni. Olyannak fogom magamat lefesteni, amilyen vagyok s mindamellet alig hiszem, hogy bármelyik olvasóm azt merészelje mondani: Én jobb vagyok, mint ez az ember volt!« Március 18-án jelenti Reynek, hogy a munkát megkezdette.

Mindenekelőtt összegyűjtötte azokat a leveleket és iratokat, amelyek vezethették vagy fölébreszthették emlékezetét; de sok levele hiányzott, nem vett róluk másolatot. Bizonyos, hogy a *Val-lomások első felét* (1712—1742) teljesen emlékezet után írta. Môtiers-ben készült a mű első fogalmazása (a neuchâтели kézirat), amely az I—III. könyvből és a IV-ik első feléből áll. Woottonban 1766 március 22-én megint hozzákezd és szorgalmasan dolgozik rajta; de csakhamar (1730-nál) abbahagyja a füzetet, s új fogalmazásba kezd és

nagy gyorsasággal dolgozik rajta. Az V. könyv és VI. eleje után elutazik Angolországból s a VI. könyvet már a tryei kastélyban fejezi be (1767 szept. 8 előtt). A VII. könyvet Monquinben kezdi írni (1769 április 27 után) s valószínű, hogy itt írta a mű *második* felének nagyrészét s Párizsban fejezi be 1770 őszén vagy 1771 tavaszán. A két rész szerkesztése közé esik az elmezavar súlyos kitörése; ez mély fizikai és erkölcsi levertségbe süllyesztette, amelyből soha sem emelkedett föl teljesen. Ha néhol az üldözési mánia, tehát az eszelősség nyomai látszanak művén, azért nem szabad előadását *à priori* mint eszelőst elvetni, régi barátai ellen való panaszait egészen alaptalanoknak ítélni. Vannak köztük olyanok, amelyek képzelenségükkel önmagokat cáfolják meg, de másoknál nehéz az igazságot a tévedéstől különválasztani. 1770—1771 tavaszán d'Egmont grófné szalonjában felolvasta önéletrajza VII—IX. fejezeteit — s csakhamar az egész város az ő emlékiratairól beszélt; de felolvasásait a rendőrség, d'Epinayné kérelmére, 1771 május 11-én betiltotta.

Micsoda szempontok vezették Rousseaut *Valomásai* szerkesztésében? Egyfelől tisztán *pszichológiai* szempont: használni akart az embereknek, megtanítani őket önmagok ismeretére, fölmutatni előttük önmagát úgy, ahogy lelke mélyén volt, hogy összehasonlítás révén jobban tanulmányozhassák az emberi szívet. De másfelől *védelmesz*ni igyekszik magát a rágalmak ellen; a sok ármány, üldözés, amely környezi s amelyeket képzelete a valóságnál is nagyobbnak tüntet föl, arra indítja, hogy eredeti tervét kibővítve, a maga igazolására

és ellenségei fondorlatainak leleplezésére töreked-jék, — így *Vallomása* védíráttá lesz ellenségei igaz-ságtalansága és hazugságai ellen. A pszichológiai és apologetikai szempont már a mű első fogalma-zásában egyaránt ott szerepel. Minden ember csak önmagát ismeri és tekinti zsinormértékül; Rousseau meg akarja tanítani az embereket arra, hogy lépje-nek ki önmagokból, feltárva előttük egy oly fér-fiú arcképét, aki semmiben sem hasonlít hozzájuk, mert különleges ember. De midőn magát meg-ismerteti, ellenségeit is meg fogja ismertetni; ne várják hát tőle, hogy mások iránt oly kimélettel legyen, amilyennel maga iránt sincsen.

Rousseau magát olyannak akarja festeni, ami-lyen ő valóban. Nemcsak cselekedeteit, hanem ezek belső rugóit is le akarja írni. Kétségtelen, hogy életéről és személyéről különös és minden mes-terkéltiségtől ment vallomásokat tett; fizikai gyön-geségeivel együtt sem irodalmi, sem erkölcsi szempontból nem menthető cinizmustal leírja leg-titkosabb és legszégyenletesebb vétkeit minden kendőzés, minden elhallgatás nélkül, úgy hogy elmondhatjuk: ő *Vallomásaiban* nemcsak lelkét vet-köztette le, hanem előlről, hátulról, oldalról lefes-tette magát. Szándékosan teszi ezt, hiszen a *Mon Portrait*-ben megmondotta: Jobb szeretném, ha az egész emberi nem elfeledne, sem hogy közönséges embernek nézzon! Könyvének is rendkívülinek, a maga nemében egyetlennek kell tehát lennie, amelyet ne lehessen összetéveszteni vagy össze-hasonlítani akármelyik más önéletrajzzal! Nem utánzott ő műve írásakor egy író sem, még ha Szent Ágoston *Confessiói* adták is műve írásához a

kiindulási pontot, s könyvét se fogja utánozni senki. Bevallott tehát mindent azért, hogy megkülönböztesse magát minden más embertől.

De más oka is volt vállalkozásának. Elbeszélése folyamán észrevehetjük, hogy öröme telik önmaga vádolásában, megterhelésében; azzal, hogy hibáit bevallja, kisebbíteni, lemosni óhajtja őket. Hibáinak nyílt bevallása ránézve egyenlő az értök való vezekléssel és — fölmentéssel. »Igazságos dolog, úgymond, hogy jóhírnevem elvesztésével expiáljam azt a rosszat, amit e jó hírnév megőrzésének vágya velem elkövettetett.« Mikor az *Emil* I. részében, meglehetősen burkolt — úgy szólván csak a beavatottak által érthető — módon bevallotta gyermekei elhagyását, elcsodálkozik rajta, hogy azért utóbb mégis szemrehányással illetik. S ugyanezt tartja a Marion-féle szallaglopás dolgában is: bevallja bűnét, hogy könnyítsen lelkiismeretén, mert a bevallás által — azt hiszi — megérdemli a bűne alól való feloldozást. Sőt tovább megy s abban a hiszemben van, hogy hibáinak megbánása és bevallása becsesebb dolog, mint maga az erény; s így jut oda, hogy az ő megbánásával és vezeklésszerű vallomásaival utóljára a többi embereknél jobb és külön embernek tartotta magát. A kevélységre, önmaga felől magas képzetek táplálására különben is mindig hajlamos volt, — így aztán a *Vallomások* bevezetésében nyugodtan veszi ajkára e szavakat: »Örökkévaló Lény, gyűjtsd össze körültem embertársaim roppant tömegét; és ha mindnyájan hasonló őszinteséggel fedik föl a szívöket trónod zsámolyánál, akad-e egyetlen ember, aki azt meri mondani: Én jobb

voltam, mint ez az ember»? Woottonból azt írja lord Keithnak: Oly lelket érzek magamban, amely megmutathatja magát! s hasonlóképen IV. *Álmodozásában*: Érezve, hogy a jó fölülmúlja bennem a rosszat, érdekemben állt, hogy mindent elmondjak! — igen, mindent nyugodtan bevallhat, mert erényes lelke mindezt felülfizet!

S mégis e kevély nyilatkozatokat Rousseau nem egészen jogtalanul vette ajkaira. Mert ő elhanyagolt nevelésű gyermekkor, nagyobb részben léhán eltöltött ifjúkor s nem egy súlyos hibával, vétekekkel beszenyezett férfikor után, a Remetelakból való kiköltözésekor elkezdi magára eszmélni s kezdi magát az erkölcsi szennyből és iszapból fokozatosan fölemelni. E fölemelkedést minden idegen támogatás nélkül, sőt a legellenségesebb ráható erők ellenére, pusztán a saját erejéből végezte; kivonta magát a tények hatalma, a megszokás zsarnoksága alól, amelyek az erkölcsstelenség felé taszították, erkölcsi bukásra szorították, s azok ellenére fokozatosan, tisztán a keblében rejlő erkölcsi erő folytán — amely Genfnek, tiszta erkölcsi légkörben eltöltött gyermekkorának volt a hagyománya — megtisztul, újjászületik. Életének utolsó 15 éve nem egyéb, mint fokozatos s egyre sikeresebb erőfeszítés ezen erkölcsi megtisztulás, fölemelkedés, újjászületés felé. B. de St.-Pierre a bizonyosság reá, hogy Rousseau ezekben az években az evangéliumi egyszerűség, igazság, türelem és szeretet megvalósítására törekedett. Mig kortársainak erkölcsi fel fogása többnyire külsőségekre, a jó külső gyakorlására szorítkozott, de az erkölcsi érzés lelköket nem hatotta át, bensőleg nem nemesítette meg

őket: Rousseauban élénken élt az erkölcsi előhaladás, tökéletesedés vágya, az Excelsior érzése, s ő függetlenül a világ szemétől és ítéletétől a személyes tisztaság, nemesség, jóság megvalósítására törekedett. Így restaurálta belső életét kemény erőfeszítésekkel, a világ örömeiről való lemondás árán s a sziv és lélek belső virágainak, örömeinek ápolásával. Nemcsak vezekelni akart ifjú- és férfikorában elkövetett szennyes tetteinek bevallásával, hanem azokon fölül is emelkedni, gondolkodásában és cselekvésében megtisztulni. Hol találunk erre példát francia kortársai közt? hol a lelkiismeretnek ekkora érzékenységet? *Vallomásaiban* saját példájával akarja megmutatni, hogyan térhet vissza közülünk ki-ki a természethez, a nagyvilági romlottság után az egyszerűséghez, igazsághoz, becsületességhez, hogyan állíthatjuk vissza önmagunkban a természetes embert!

Kevélységének másik oka, hogy őt, mint alapjában véve optimista gondolkozót, nem nagyon háborgatja a bűn gondolata, ő azt a társadalmi együttélés, romlottság természetes következményének tekintti, melynek orvosszere: a természethez való visszatérés. A bűn tragikus érzelmével együtt a kegyelem és megváltás sóvárgása is hiányzik nála, s ezzel együtt az alázatosság érzelme. Ő teljes ellentéte Szent Ágostonnak és Pascalnak!

Önmaga vádolása lehetővé teszi neki mások megvádolását is; önmaga iránti szigorúsága a váltásdíj, hogy másokat megvádolhasson; ez kezessé válik igazlelkűségéről akkor is, amikor másokról beszél. Rousseau nem egyszer megjegyzi, hogy magát nem kimélve, mást sem tartozik kimélni, — s

nem jut eszébe, hogy másokról nincs joga úgy beszélni, mint ahogy magáról beszél, másokat nincs joga a sárba lerántani.

Ha vallomásai nem törlik is el, mint ő hiszi, hibáit, őszinte megbánása enyhíti őket némileg előttünk, valamint az a körülmény is, hogy akkor, amidőn a hibákat elkövette, nem mérlegelte teljes súlyukat, jelentőségüket. Ne legyünk iránta túlszigorúak, ne ítéljük el őt oly hibákért, amelyekről az ő bevallása nélkül semmi tudomásunk sem volna! Aztán van-e ember, aki ne veszítene becsülésünk-ből, ha mind teljesen feltárnák előttünk multjokat, szivöket?

Vallomásai írásánál Rousseau, kivált a mű első felében, csupán emlékezetére támaszkodott. »Mint öreg ember irtam *Vallomásaimat*; emlékezetből irtam őket, de ez az emlékezet sokszor foggyatékos volt, csak tökéletlen adatokat szolgáltatott s ennek hézagait a képzeletből merített észleletekkel pótoltam ki, amelyek nem álltak vele ellentétben. Azokat a dolgokat, amelyeket elfelejtettem, úgy adtam elő, amint végbemehettek és soha sem máskép, mint ahogy azok emlékezetem szerint végbementek. Az igazságot néha idegen bájjal ruháztam fel, de sohase cseréltem fel a hazugsággal, hogy bűneimet netán palástoljam vagy erényeket tulajdonítsak magamnak« (IX. 355—56). »Csak egy hűséges vezetőre számíthatok: ez azoknak az *érzelmeknek* láncolata, amelyek létem egymásutánját s vele együtt azokat az eseményeket jelzik, amelyek az érzelmek okai vagy hatásai voltak. El-mellőzhetek, fölcserélhetek bizonyos tényeket, dátumbeli tévedéseket követhetek el, de nem csalód-

tam abban, amit éreztem, sem abban, amit ezek az érzések tétettek velem.«

A kritika, az irodalomtörténeti kutatás, amely gondosan utána jár a *Vallomások* egyes adatainak, amely felkutat minden erre vonatkozó tényt és emléket: egyre több ponton erősíti meg a *Vallomások* előadásának igazságát, sőt megbízhatóságát. Természetesen csak illúzió, ha Rousseau azt hiszi, hogy a korábbi évek, évtizedek érzelmeit, hangulatait visszaidézheti s ezek segítségével azokra az eseményekre is visszaemlékezhetik, amelyek ama hangulatok okai vagy hatásai voltak. A lélektanból, de saját tapasztalatainkból is tudjuk, hogy sokkal könnyebb az elmúlt idők eseményeit és élményeit, mint a velők kapcsolatos hangulatokat vissza-idézni, mert ezekre a jelenben uralkodó érzelem és hangulat föltétlenül jelentős benyomást tesz: ha ez hasonlít az élménybeli hangulathoz, elősegíti annak reprodukcióját, de minél jobban különbözik tőle, annál kevésbbé lesz ez a följújtott hangulat pontos és tökéletes. Így aztán gyakran megtörténik, hogy Rousseau már ifjúkorára vonatkoztatva oly vágyakat, érzéseket tulajdonít magának, amelyek a *Vallomások* írásakor uralkodtak lelkében (pl. a természet és a magány kedvelése); meglehet, hogy mind a hibák, mind az erények rajzolásában olykor túlságba megy; meglehet, hogy a múlt idők homályos, félig tudatos, inkább csak ösztönszerű gerjedelmeit nem is lehet világos, határozott szavakba, kifejezésekbe foglalni; meglehet, hogy most határozott életelvből folyó cselekvést lát ott, hol annak idején keserű kényszerűségből cselekedett. Ő kétségkívül olyannak festette, amilyennek valóban hitte

magát s amilyennek óhajtotta, hogy az utókor őt ismerje. Őszintén hisz ellenségei üldözésében, az ő megrontására irányuló ármánykodásaikban, s e hite — mint láttuk — nem volt egészen alaptalan. Sok benne a téves adat, kivált a dátumbeli tévedések gyakoriak; néha szándékosan eltér a hűségtől, hogy annál nagyobb érdeket keltsen művészi tekintetben az elbeszélése.

Gyermek- és ifjúkorának eseményeit ragyogó színben tünteti föl, elbájoló vonásokkal ruházza föl képzelete. Mikor szerencsétlennek és üldözöttnek érzi magát, képzelete világába menekül s bizonyos, hogy ott valódi vagy képzelt bajaira gyógyító írt talál. Mosolygó képzelete, amely ifjúkorában légvárakat épített s regényes alakokkal népesítette be őket, élemedett férfi korában is a gyönyör és elragadtatás kincsesháza volt, mely gyermek- és ifjúkorának szép idejét új életre keltette. Minél jobban távolodott, annál szebbnek tünt föl előtte e kor, annál szebbnek a nők, akiket ismert és szeretett, annál gyönyörűsegebbeknek a csendes menhelyek, amelyeket annyi bájjal ruház fel előadásában. Bárhol állapodik is meg bolyongásai közben, ez a menhely sohase tetszik neki annyira, mint azok, amelyek boldog éveinek tanúi voltak, a kedves Mama közelében s nem egyszer fájdalmasan sóhajtott fel: Ez mégsem az én Charmettes-em! A férfi-évek, a küzdelmes idők rajzolása kevésbbé vonzza, kevésbbé köti le; őt csak az arany ifjúkor csábította, amint azt félig emlékezetből megrajzolta — s maga is ellágyúl e szép idők elbeszélésénél. Így azután a *Vallomások* első és második fele erősen különbözik egymástól. Amott nagy kedvteléssel terjeszkedik ki

gyermek- és ifjúkora eseményeire; földiszíti, a költészet bájával vonja be őket. Minél előbb halad írói fejlődésének, dicsőségének rajzolásában, annál inkább elsötétül körülötte az ég, annál sűrűbbre vonják ellenségei körülötte a hálót, de itt viszont a tárgyalt események fontossága — az *Emil*, a *Conrat social* írásának és kiadásának körülményei, a Voltaire-rel való harcának, a Grimmel és Diderot-val való szakításának egyes részletei teszik előadását kiválóan érdekessé. Az előbbiben derűs jelene-tek változtatják egymást, az utóbbiban szomorú képek következnek egymás után: elszakadás, összeesküvés, üldözés, gyalázat, az aggodalom és kétségbeesés szivettépő felkiáltásai. De mindenütt, mindkét részben gazdagon buzog a költészet forrása.

A *Vallomások* utolérhetetlen bája, szépsége — rendkívül változatos tartalma mellett — a mű költőiségében, a valónak a költészet varázsával történt bevonásában áll. Adatai dolgában tévedhet az író, de érzései mindig igazak, őszinték; műve regény, telve igazsággal, őszinteséggel, nyíltszívűséggel, a legbiztosabb és legteljesebb lelki rajz, amely az emberi lélekről rendelkezésünkre áll. A mű telve van az emberi szív mély és finom elemzésével, elragadó és finom lélekfestésekkel; miközben a maga lelkébe mélyed, jól megfigyelte a mások szenvedélyeit is, ama titkos rugókat, amelyek az emberi lelkiismeretet mozgásba hozzák s bámulatos finom elemzéssel deríti föl az emberi cselekvések indító okait. Rousseau csodálatos elbeszélő; előadása csupa élet, csupa valóság, csupa közvetlenség; elbeszélései — gondoljunk csak a bossey-i alagútásásra, vagy a thononi kirándulásra

— elevenek, színesek, drámai jelleműek; tudja az érdeklődést fokozni, élénk képekben tudja személyeit csoportosítani, amelyeket szinte magunk előtt látunk s nem könnyen felejtünk el; igazi művész a soha el nem avuló leányalakok rajzolásában, az idillikus szerelmi jelenetek elbeszélésében. S végül — a megragadó természeti festésekben. Az *Új Heloise* s az élete utolsó éveiben írt *Álmodozások* mellett főként a *Vallomások* az a mű, amelyben természetimádatának, rajongó természetérzésének soha el nem avuló kifejezést adott, mellyel a természet kultuszát az irodalomban meghonosította. A Charmettes rajzát frissesség, vidámság és könnyedség tekintetében semmi fölül nem múlja a francia irodalomban. A természet csodálatos képeinek festése vagy élete egyes eseményeinek, jeleneteinek rajzolása — amint egyéniségének varázsát elárasztja rajtuk — mind egy-egy költői részletté emelkedik a *Vallomásokban*. A mű magával ragadja az olvasót, aki nem maradhat hidegen mindazzal szemben, amit Rousseau oly mélyen átértzett és egész lelkével írt. Előadása folyamán látjuk fokozatos javulását, nemesedését; az utcai kamasz fölemelkedik és a *Szavojai vikárius* nemes elveit hirdeti; erkölcsi reformja, előhaladása egyre jelentősebbé válik — s e haladás küzdelmeinek, erőfeszítéseinek festése drámai színezetet ad a *Vallomásoknak*. Ez az átalakulás, erkölcsi emelkedés életének és művének sok foltjáért kiengesztel és könyvének megindító jellemet ad.

A *Vallomások* irodalmilag legszebb, legmegindítóbb és legigazabb könyve Rousseau-nak, az a mű, mondja Bouvier, amely váratlanul megvilágítja

valamennyi művét és azok mély egységét, élete és jelleme hű képe által, megmagyarázza.

Rousseau *Vallomásainak* kéziratát genfi barátjára, Moultoura bízta, hogy majd halála s a műben szereplő összes egyének halála után bocsássa azt közre. Ámde 1781-ben, Genfben egy meghamisított, illetőleg nagyrészből koholt kiadás jelent meg a *Vallomások* hat első könyvéből s ekkor Moultau és Dupeyrou azt gondolták, hogy annak hibáit és hiányait úgy lehet a legjobban orvosolni, ha az eredeti szövegből hű és pontos kiadást rendeznek. Így jelent meg 1782-ben, az özvegy javára, a *Vallomások* I—VI. könyve. Ezt követte 1790-ben, az ifjú Moultau által sajtó alá rendezve (atyja 1787-ben meghalt) a VII—XII. könyv kiadása. A *Vallomások* nagy hatását mutatja, hogy ez ideig több mint 50 kiadást ért, s azt minden művelt nyelvre lefordították. A francia szalonemberek, e szellemes, finom, de száraz, a képzelettől és érzékenységtől megfosztott század fiai elbámúltak azon a friss hangon, mely a *Vallomásokból* feléjük csapott, el voltak ragadtatva a mezők és hegyek szellőjének e fuvallatától, mely megújította az irodalmat.

Vallomásainak III. része gyanánt tekinthető a 70-es évek két utóbbi harmadából származó két műve: *Rousseau juge de Jean-Jacques*, *Dialogues* (Rousseau mint Jean-Jacques bírása, Dialogusok) és *Les Rêveries du promeneur solitaire* (A magános sétáló álmodozásai).

Az előbbi művet 1772-ben kezdte írni és 1776-ban fejezte be. Mindjobban belemerülve deliriumába, napról-napra újabb ellenségeket fedez föl, akik ellene törnek, üldözik őt és becsületétől meg

akarják rabolni. Ez irányú, szerte csapongó gondolatait fejti ki nagy részletességgel a *Dialogusokban*. A mű három dialogusból áll egy francia és Rousseau közt. Miért üldözik, nem tudja, — ennek keresi a magyarázatát a *Dialogusokban*. Ő a bűnöket, amelyekkel vádolják, el nem követte, de képtelen is lenne őket elkövetni. Ennek kimutatására szolgál a vita vádlója (egy francia) és önmaga (Jean-Jacques) közt, míg a vitát, mintha idegen volna, Rousseau dönti el (Rousseau, a Jean-Jacques bírója). Egy francia vádolja Jean-Jacques-ot anélkül, hogy olvasta volna, Rousseau védi őt anélkül, hogy látta volna; elválnak, megigérve egymásnak, egyik: hogy elolvassa, másik: hogy személyesen felkeresi Jean-Jacques-ot. A II. dialogusban Rousseau elmondja, hogy látta Jean-Jacques-ot, a III.-ban a francia mondja el, hogy olvasta műveit s bennök a legszebb dolgokra bukkant, viszont Rousseau is a legnemesebb erényeket találta Jean-Jacques-ban s így a kettős próbából Jean-Jacques-nak mind személye, mind műve megtisztulva kerül ki. Szánalom látni, mily kétségbeesetten vergődik az író a hálóban, amelyben fogva érzi magát s egyszersemind egyre újabb szemeket fűzve a hálóhoz, újabb összeesküvőket csatolva az ellene ármánykodók seregéhez; a háló lassanként egész Párizsra, egész Franciaországra, egész Európára kiterjed, az összeesküvésbe lassankint mindazokat belesorolja, akiket ismert s akik őt szerették. Mindenki ártani akar neki, kivált ha úgy tünteti föl, hogy javát akarja, mert végeredményében csak kigúnyolja, meggyalázza, megalázza. Rousseau, látva az általános gyűlölködést, üldözést, nem is próbál ellenállni, hanem

megnyugszik sorsán (persécuté résigné), türelmesen viseli szenvedéseit. Csak gyógyíthatatlan kevélysége maradt a régi, maradt a felszínen élete hajójának hajótörésében. Művében nem egy helyen mesteri jellemrajzot nyújt önmagáról.

Az 1776 február 24-iki krízis után lecsillapodik, nyugodtabban kezd gondolkozni s elviszi kéziratát Condillac abbéhoz, majd ő sem keltvén benne teljes bizalmat, egy fiatal angol, volt woottoni szomszédja: Brooke Boothby számára kezdi azt lemásolni, aki őt Párizsban meglátogatta. Rábizza az I. *Dialogus* kéziratát s Boothby azt megbízásához hiven, 1780-ban adja ki (Lichfield).

A magános sétáló álmodozásai c. mű 9, csaknem egyforma terjedelmű, de nagyon különböző értékű *Sétát* foglal magában, míg a 10-ikbe csak belekezdett, de azt — szinte a mondat közepén — félbeszakította. Az I. *Sétát* »két hónappal azután írta, hogy várakozásában, melyet *Dialogus*aira alapított, megcsalódott«, vagyis a Nolre-Dame-beli kaland után. Másfelől a ménilmonti baleset (1776 október 24) ama *sétái* egyikén történt, amelyek az *Álmodozások* írásának tervét követték, így tehát az *Álmodozások* írásának kezdetét vagy legalább tervét 1776 április 24 és 1776 október 24 közé kell helyeznünk. A VII. *Sétában* azt mondja magáról, hogy elmúlt 65 éves, így tehát azt 1777 június 28 után írta; a VIII. *Séta* 1777 október havában, a IX. 1778 tavaszán, végül a X-ik 1778 virágvasárnapján keletkezett. Ez utóbbi ezzel a híres s mindamellett oly egyszerű mondattal kezdődik, amelybe az emlékezés minden költészetét bele tudta lehelni:

»Ma, virágvasárnapján, épen ötven esztendeje annak, hogy Warensnéval megismerkedtem«.

Míg a *Vallomásokban* Rousseau védelmezi magát s egyúttal támad, a *Dialogusokban* nem támad, csak védelmezi magát, vagy inkább küzd, vergődik, végül aláveti magát sorsának, — az *Álmodozásokban* eljut a megnyugvásra, lemond a küzdelemről, ellenkezésről, amelyet hiábavalónak ismer föl, tompa resignációval meghajlik komor végzete előtt — s máskülönben oly komor lelke szelid melancholiában olvad föl. *Álmodozásait* a lélek derűje jellemzi, mely rajtok végigvonul. A *Dialogusokban* lázas és izgatott a lelke, mikor ellenségeiről beszél; itt, bár a beteg nem gyógyult meg, de láza megszűnt, kifáradt képzelete megszűnik rémös fondorlatokat kitalálni.

Rousseau az *Álmodozásokban* szabadon átengedi magát érzéseinek, élményeinek, a Párizs környékén tett sétái benyomásainak, visszaemlékezéseinek, ábrándozásainak; elemzi, boncolgatja, bírálja — olykor a legszigorúbb mérték alkalmazásával — saját lelki állapotát, jellemét, erkölcsi és bölcséleti elveit; látjuk, mily mélyre hatol az »Ismerd meg önmagadat!« elv alkalmazásában, mily őszintén bevallja hibáit: a Marionnal szemben elkövetett hazugságot és gyermekei lelencházba küldését s mily élénk lelkipurdalást érez miattok; mily erős harcot viv, hogy egyéniségét megvédelmezze, fenntartsa, az erkölcsi szabadságot érvényesítse, kötelességét teljesítse. Gyakran visszatér gyermekéveire, földidezi Warensnénak, majd a Szentpéter-szigetén töltött boldog napoknak, azután a menilmonti lejtőn bekövetkezett balesetnek, egyik-másik kirándulásán elő-

fordult különféle kalandjainak a képét; bőven ír botanikai kirándulásairól s a növények otthoni praeparálásáról. *Álmodozás, séta, magány* — ezekben találja lelkének boldogságát, ezek adják meg lelkének a régóta nélkülözött békét.

Valamennyi *Álmodozásán* szelid fájdalom, megható elégikus hang rezdül át, akár kedves jeleketeket idéz vissza a multból, akár sorsa fölött panaszkodik. De néha napsugár tör át a borún, derű a nyomott hangulaton és a *Vallomások* I. kötetének szeretetreméltó elbeszélője újra előbukkan. Az öregség ugyan kissé észrevehető nála, itt-ott korábbi műveiből vett gondolatokat és fordulatokat használ, de nagyjában és egészében a nyelv erőteljes harmoniája, ékesszólás, világosság és szemléletesség tekintetében az *Álmodozások* kevéssé állanak egyéb művei mögött. Természetérzése, a természet iránt lángoló szeretete e művében is bájos, költői, az érzés hevétől olykor szinte az elragadtatásig fokozódó színekben és hangulatban nyer kifejezést; egész lelke, egész szive ott él ezekben a rajongó megnyilatkozásokban. Ki ne érezné, hogy a természet varázsa, amely *Vallomásaiban* és *Álmodozásaiban* elénk tárul, a saját benső énjének csodálatosan gazdag és zengő kiáradása? A VII-ik s különösen az V-ik *Sétán* oly gazdag költőiség vonul át, amelyet nagyon sok verselő poéta sem ért utól, benső liraiság kapcsolatban olykor a mindenség misztikus közösségének érzésével. Ezért mondja róla Saint-Marc-Girardin, hogy »Rousseau a XVIII. század egyetlen nagy leíró költője«. Ilyenkor tolla ecsetté válik, melyet a költői és gyöngéd

lelkek módjára érzett természet tiszta és üde színeibe márt.

Az *Álmodozásokban* semmi egység sincsen; egyszerű napló ez, amelybe Rousseau napról-napra bejegyzi álmodzásait, benyomásait, reflexióit; központja, tárgya — ő maga. Az egyes álmodozások tartalma a következő: Az *első* üldözőiről és kiállott szenvedéseiről szól, a *második* a menilmonti lejtőn szenvedett balesetéről és annak következményeiről, a *harmadik* gyermek- és ifjúkoráról és erkölcsi vergődéseiről, a *negyedik* a hazugságról, az *ötödik* a Szentpéter-szigetjén való botanizálásról és életmódjáról, — e séta az álmodozás elméletét nyújtja, a *hatodik* a jótékonyaságról és a nyomában járó lekötelezettségről, saját jelleméről és erényének alapjáról, a *hetedik* a botanikáról és e tudománynak köszönhető belső örömeiről, a *nyolcadikban* reflexiókat, elmélkedéseket találunk, a *kilencedik* a gyermekkor nyújtotta édes örömöket rajzolja, végül a *tizedik* visszaemlékezés Warensné, a legjobb aszszony jótéteményeire.

Az *Álmodozások* 1782-ben jelent meg először, a Du Peyrou kiadta *Collection complète des oeuvres de J. J. Rousseau* (Genève, 1782—1790) XX-ik kötetében.

II. Botanikai művek.

Attól kezdve, hogy 1764-ben Môtiers-ben a botanizáláshoz, a növények életének megfigyeléséhez, tanulmányozásához kedvet kapott, Rousseau egész haláláig hű maradt ehhez a kedvteléséhez, mely idővel a természet iránt rajongó szeretetének kiegé-

szító, szinte nélkülözhetelen alkotó részévé lett. Minél többet szenved az emberektől, annál inkább a természet kebelére menekül, annál jobban belemerül a botanizálásba. E hangulat adja 1768-ban ajkára e szavakat: »A növényeknek köszönhetem, hogy élek; amíg a növényekkel foglalkozom, nem vagyok szerencsétlen, és ha engednék, egész hátralevő életemben reggeltől estig botanizálnék«. Párizsba való visszatérése után sem hagyott fel a botanikával; a szabadban tett sétái mind botanikai kirándulások voltak, de e mellett szép és ritka növényeikkel a nagyurak kertjei és parkjai is lekötötték figyelmét.

Bár Linné, Tournefort, Sauvages, Duhomel, Geoffroi és Barretieri nagy növényteni műveit szorgalmasan tanulmányozta, erősen vágyódott egy elemi botanikai tankönyv után is, amely a laikusokat a növények eleimi ismeretébe bevezetné és őket a fokozatos továbbhaladásra képesítené; amely a növények felismerésére és megfigyelésére megtanítaná őket. Egymás után felszólította a tudósokat (Clappier, Gouan, De la Tourette), hogy írjanak ilyen botanikai tankönyvet, de mindhiába s utoljára is magának kellett azt megírnia. 1770 tavaszán, midőn Boy de la Tournénál Lyonban időzött, gyakran elkísérte őt botanikai kirándulásaira Boy de la Tourné fiatalabb leánya, Júlia, míg az idősebb — Delessert kereskedő felesége — kevesebb hajlamot mutatott a botanika iránt, hanem kis leánya kedvéért inkább az anya és feleség kötelességeiről beszélgetett az *Emil* szerzőjével. Következő évben, látva kis leánya érdeklődését a növények iránt, fölkererte Rousseaut, készítsen számára az ismertebb növényekről egy

jegyzéket, föltüntetve mindegyiknek jellemzőbb vonásait. Rousseau 1771 augusztus 22-től 1773 máj. 2-ig *nyolc levelet* írt neki, amelyek együtt összefüggő egészet alkotnak és első mintaszerű bevezetést nyújtanak a botanikába. Mindenütt, mint az *Emil*ben, a szemléleti oktatás elve uralkodik itt is; először meg kell tanítani a gyermekeket, hogy lássanak; a liliumot választja erre a célra és sorban egymásután bemutatja annak egyes részeit; mindenütt az egyszerűről halad az összetettre. Tanításával teljesen a hazai növényekre szorítkozott s csak künn a szabad természetben óhajtotta a növényeket tanulmányozni. Az oktatás végcélja az ifjakat arra képesíteni, hogy értelemmel és érzéssel álljanak meg a teremtés végtelen csodái előtt. Ha Linné tudománnyá emelte a botanikát, Rousseau vonzó és erkölcsképző ifjusági oktatási tárggyá tette azt.

Miután ismerőseit, barátait látni, megfigyelni és herbariumot készíteni megtanította, a botanikai mesterkifejezésekbe, a tudomány nyelvébe is be akarta őket vezetni s 1771—1772-ben hozzáfogott egy *botanikai szótár* kidolgozásához. Régibb szándékát óhajtotta ezzel megvalósítani, mert még Môtiers-ben — mivel a növények és növényrészek latin, meg görög nevei sok nehézséget okoztak neki — elhatározta volt, hogy az idegen kifejezéseket lefordítja franciára, szemléletileg megmagyarázza s így egy kis botanikai szótárt szerkeszt. A botanikai mesterszavak franciára való áttételében nagy nehézségeket kellett leküzdenie. A legtöbb növénynek nem volt francia neve. Munkája, ha nem oldotta is meg egészen a kitűzött feladatot, az

úttörés munkáját végezte, amennyiben a botanikát nem sejtett bájakkal vette körül s egyszerűsmind annak épen olyan szép, mint érthető nyelvet teremtett, amelyet Franciaország, Szavoja és Svájc falusi lakóitól tanult. E műve töredék maradt; abból a részből, ami elkészült, látható, hogy feladatának mind tárgyi, mind nyelvi tekintetben egyaránt megfelelt; a mű nemcsak a maga kora és Franciaország, hanem még hosszú időre és az egész tudományos világ számára nagy jelentőségű alkotás.

Két botanikai műve 1781-ben, műveinek összes kiadásában jelent meg először: *Lettres élémentaires sur la botanique à Madame Delessert* és *Dictionnaire de botanique* cím alatt. A *Dictionnaire*-t, amely befejezetlenül és letisztázatlanul maradt hátra, Garcin svájci botanikus rendezte sajtó alá. A két mű minden olvasóra ígésző hatást tett, számtalanszor megjelent külön kiadásban is, olykor fényes illusztrációkkal diszítve. Midőn Rousseau elemi botanikai leveleit írta, csak szerény szolgálatot akart a szeretetreméltó anyának és leányának tenni; de e művei, túl a lyoni kereskedő-család szűk körén, az egész művelt világon éreztették áldásos hatásukat. De Candolle szerint e levelei mintaképei annak a kellemnek és egyszerűségnek, amelyet az elemi előadás megkíván; szerinte e levélsorozat még ma is (1821) a legvilágosabb mű, amelyet a kezdők tanulmányozhatnak; *Dictionnaire*-je hasonlóképen csodálatraméltó a gondolatok élessége és a stílus szerencsés egyszerűsége miatt. Művei meghódították a szíveket a botanika számára. Példájától indítatva az udvar a Tuileriákból a Cours-la-Reine-re és a Champs-Élysées-re ment növényeket

keresni; az udvart követte Párizs s a fővárost az egész ország. Rousseau — kit botanizálása miatt Conti herceg emberei a trye-i kastélyban rossz hirbe keverték — természettudományi téren sok tekintetben megelőzte a korabeli Franciaországot s valósággal a tudomány szabadságának apostola, a hazugság és babona elleni küzdelem egyik előharcosa volt.

III. Alkotmányjogi műveiről,

név szerint *Projet de constitution pour la Corse* (1765) és *Considération sur le gouvernement de la Pologne* (1772) című műveiről már előbb, a XVI. és a XVIII. fejezetben szólottunk.

IV. Les Consolations des misères de ma vie.

Párizsba való visszatérte után (1770) Rousseau, mint dalszerző, nagy tevékenységet fejtett ki; ekkor keletkeztek csaknem az összes áriák, románcok és duettek, amelyek tőle fennmaradtak; több mint 100 különböző fajta zenedarabot írt 1770—1776-ban. Midőn Guy könyvkereskedő 1771-ben egy csomó régi dalgyűjteményből egy újat akart összeállítani, Rousseaut tartotta erre a feladatra alkalmas férfiúnak, aki ezt a kívánságot szívesen teljesítette is (*Recueil de Chanson*, Paris). Dalainak szövegei a régies és népies iránt való hajlandóságát mutatják; az olasz irodalomból Petrarca, Tasso, Metastasio, Rolli dalaira írt zenét. A népdalokban a természetesség és az igazság volt az, ami figyelmét megragadta: ezt a két vonást az említett dalok közvetlenül és naivul, tisztán juttatták kifeje-

zésre. A költészetnek a természet és igazság talaját, amelyen minden művészet fejlődése megindul és amelyen alapul a népdal is, sohasem szabad elhagynia. Ilyen jelleműek mind a Rousseau dalai, románcai, duettjei is, — vagyis zenei alkotásai megfelelnek elméletének. Minden zenedarabjából látszik a szerzőnek a mezei élet iránti vonzalma: egyszerűség és igazság uralkodik bennök. Ő csak azt a zenét szereti, amely a szívhöz szól. Dalainak gyűjteménye 1781-ben jelent meg *Les Consolations des misères de ma vie, ou recueil d'airs, romances et duos de J. J. Rousseau* (Vigaszaim az élet nyomorúságainak közepette, vagy dalok, románcok és duettek gyűjteménye, — sajtó alá rendezte Benoit). »A melódiák, Staëlné szerint, szépek, egyszerűek, megindítók, összeolvadnak a lélekkel... Néhány közülök egészen svájcinak tűnt föl előttem...« Rousseau kivált a melancholikus melódiákat szerette, amelyek annyira összhangzanak a falusi élet nyugodt hangulatával. Goethe el volt ragadtatva tőlük, megbecsülhetetlen hagyatéknak nevezte őket; »nem bírok betelni velök és csodálom az egyszerűség mellett a nagy változatosságot és a tiszta érzést, ahol minden a maga helyén van«.

V. Levelezése.

A levelezés mindig tekintélyes helyet foglalt el, olvasmányai, tanulmányai és irodalmi munkálatai mellett, a Rousseau életében. Összes műveinek Hachette-féle 12 kötetes kiadásában *levelezése* — összesen 1071 levél — $2\frac{1}{2}$ kötetre, tehát egész irodalmi munkásságának $\frac{1}{5}$ -ére terjed. Ámde ez a

szám koránt sem foglalja magába egész levelezését; Bouvier szerint e számot legalább felével meg kell még növelnünk, ha kiadatlan vagy elhanyagódott leveleit is egybe akarjuk foglalni. Ennél is tovább megy Ritter Jenő, Rousseau életének és műveinek régi bűvárlója, aki szerint a Rousseau »levelezése három akkora terjedelmű, mint az, ami ma műveinek összes kiadásában található«. A Th. Dufourtól egy hosszú élet odaadásával összegyűjtött és a levelek eredeti szövege alapján revideált, kiegészített *Correspondance générale*, melynek kiadása 1924 tavaszán indult meg, teljes mértékben igazolja Ritter föltevését, mert ez az új kiadás, az előzetes prospektus szerint, több mint 3000 levelet fog nyújtani.

Ezek csak a tulajdonképeni levelek. De ezenkívül még egy sereg munkája van Rousseaunak, amely szintén levél formában jelent meg a nagy közönség előtt, mint *Lettre sur la musique française* (1753), *Lettre sur les spectacles* (1758), *Lettre à l'archevêque de Paris* (1763), *Lettres de la Montagne* (1764) — s ha még a II. Értekezése elé irt ajánló levelet, az I. Értekezésére megjelent bírálatokra írt válaszait, amelyek nagy része szintén levélformát mutat (így pl. *Lettre à l'abbé Raynal*, *Lettre de J. J. Rousseau sur la réfutation de son Discours par M. Gautier*), továbbá a levelekben írt *Új Heloise*-t is ide vesszük, úgy találjuk, hogy irodalmi műveinek körülbelül a fele levél alakjában jelent meg, levelekből áll. Ez csak úgy érthető és magyarázható meg, hogy Rousseaunál, mint ki-válóan szubjektív természetnél, a személyes érdek, mindennek önmagára vonatkoztatása, a saját érzelmei

és felindulásai mindig előtérben állanak, hogy rá-nézve önmagának elbeszélése, benső énjének fel-tárása, önmaga megértetése, becsültetése — Isten, a természet és a becsület az a három szentség, amelyet legjobban imád — sőt megszerettetése lelki szükség. Ezzel a szükséglettel állanak kapcsolatban *Vallomásai* és egyéb önéletrajzi művei is.

Levelezését a Hachette-féle kiadás öt idő-szakra osztja: I: 1732—1757; II: 1758—1763; III: 1763—1765; IV: 1766—1768; V: 1768—1778. Ezzel szemben Ritter J. azt javasolja, hogy fenn-maradt leveleit legcélszerűbben *három* körülbelül egyforma mennyiségű csoportba oszthatjuk: u. m.: I. 1762 június 9 előtt, II. Svájcban írt s III. később-
ben írt leveleire. Rousseau első levelei elvesztek, a legelső az archimandritával történt találkozása utáni időből valók (1731 ápr. hó). A következő 20 évben ritkábban bukkannak föl levelei, csak genfi utazása s főként a Remetelakban való letelepedése után válnak sűrűbbekké; ettől kezdve a hozzá intézett levelek is nagyobb számban maradtak fenn. Hirneve az *Új Heloise* kiadásakor éri el tetőpont-ját; ekkor már mindenki megőrzi a hirneves írónak hozzáintézett leveleit, míg korábban több levele elveszhetett, mint amennyi fennmaradt. Viszont ra-jongó olvasóinak százai, sőt ezrei fordulnak hozzá felvilágosításért, tanácsért, útbaigazításért, vagy tár-ják ki előtte szívöket, a csodálat, hódolat és elragad-tatás érzelmeit. A neuchâтели könyvtár, Rousseau kéz-iratainak letéteményese, 2000—3000 ilyen levelet őriz. Svájcba utazása után már *levelezése* élete tör-ténetének főforrása s a *Confessions* csak mellék-forrás, — ez 1765 október hóval különben is véget

ér. Levelezése 1773 végén csaknem teljesen megszűnik s ettől kezdve barátai (B. de St.-Pierre, Corancez, Dussaulx) értesítéseire, följegyzéseire vagyunk utalva.

Rousseau napjában átlag két levelet írt. Sok levélre nem válaszol, de olykor mégis enged az ostromnak s megírja ismeretlen levelezőjének válaszát. »Hogy minden levélre válaszolhassak, törhetetlen egészségre és sok időre volna szükségem... Bocsássa meg a keserűséget, amely szívemet rágja; 11 levél van előttem az asztalon, nagy része nagyon kellemetlen, amelyek mind gyors választ kívánnak tőlem.«

Milyennek mutatja Rousseaut a levelezése? Egyik legádázabb kritikusa, Lemaître is elismeri, hogy *Vallomásai* és *levelei* az őszinteség, ha már nem az igazság dokumentumai (»des monuments de sincérité, si ce n'est de la vérité«) — vagyis itt talán méginkább, mint *Vallomásaiban*, őszintén és igazán megnyilatkozik a lelke, az egyénisége, a jelleme. Levelei örökké hullámozó lelkének végtelen érzékenységét, most heves és gyanakodó, majd gyöngéd és odaadó, hinni és remélni, félni és szenvedni mindig kész szívének fölindulásait és tévedéseit, rajongását és kesergését tükrözik vissza; látjuk, hogy kedélye ritkán van egyensúlyban, hanem hol a ború — a félelem, az aggodalom, — hol (ritkábban) a derű, — a barátság, a szeretet, a szívgyöngéd érzelmei uralkodnak nála. E mellett folyton a jó és igaz barátjának, vállalt kötelezettségeiben vagy ígéreteiben pontosnak, lelkiismeretesnek találjuk őt, míg szenvedései, panaszkodásai meghatják szívünket. Kiadóira olykor keményen rátá-

mad, megdorgálja őket késedelmökért, figyelmetlenségökért; de aztán, ha belátja, hogy heve oktanul elragadta, hogy igazságtalan volt irántok, mindjárt kész hibáját jóvátenni. Rey-vel való levelezésében olykor a kedélyes, szivélyes meleg baráti érzésű Rousseau is felszínre kerül; de aztán üldözési mániájától indítatva, iránta is gyanút fog, vele is hirtelen szakít, mint többi barátjaival. A barátság oltárai romokban füstölögnek körölte. Nem egy leveléből magasfokú önérzet, kevélység hangja csendül felénk.

Ami leveleinek stílusát illeti, általában hiányzik belőlük a könnyedség, fesztelenség, francia elmésség; maga mondja erre vonatkozólag *Meister* Henriknek: »Az írás végtelen fáradságomba kerül; teljességgel nem ösmerem a levélstílust; ilyenkor elbutúlok s csak azokat az eszméket tudom kifejezni, amelyeket volt időm fejemben megforgatni és lassan megemésztetni. Ezeket aztán könnyedén fejezem ki, mivel élénken tárúlnak képzeletem elé, amely erősen kiszínezi őket; de az a könnyed élénkség, amely a jól irt leveleket jellemzi, nem az én kenyerem«. Igen, nála hiányzik a könnyedség, valamint a csillogó és elmés kellem, az elbűvölés művésze s a hajlékonyság; levelei inkább komolyságukkal, egyenességökkel, méltóságukkal, nyíltszívűségökkel tűnnek ki. Komoly előadásuk okozza, hogy olykor egész (erkölcs- vagy neveléstani) értekezéssé, táj- vagy jellemrajzokká szélesednek ki, mint pl. a Voltaire-hez a Gondviselésről (1756), Malesherbes-hez (1762), Luxemburg tábornagyhoz (1763), Württemberg herceghez (1763) és St.-Germainhez (1770) intézett levelek.

XX. FEJEZET.

Összefoglalás.

Rousseau emberi és írói jellemének fővonásai: az érzés és a képzelet uralma, kevélység és őszinteség, a függetlenség és az igazság szeretete, komoly erkölcsi fölfogás, önzetlenség és jószívűség. — Stilusa az erőt a bájjal egyesíti, szónoki hév és az érzés ereje jellemzi. Történeti jelentősége, a költő és moralista ellenkezései. Hatása Francia-, Német- és Magyarországon; a francia forradalom az ő eszméi után indul, ő a romantikus iskola atyja, a természetimádat megindítója, az érzelmi líra az ő nyomdokait követi.

Rousseau magát, nem egy levelében, miként *Vallomásaiban* is, kortársaitól különböző, sőt különálló lénynek nyilvánította. Így 1759 október 19-én Grimmhez írott levelében ezt mondja: »Senki sem tudja magát az én helyzetembe képzelni és nem akarja látni, hogy én különálló lény vagyok, akinek a többiekétől eltérő jellemem, elveim és segélyforrásaim vannak és akit nem lehet az ő szabályaik alapján megítélni«. 1762 június 15-én Moultonnak ezt írja: »A gondviselés csalatkozott; miért teremtett engem az emberek közt, holott más fajtájúvá alkotott, mint ők?« Végül a Malesherbes-hez intézett II. levelében a következőleg jellemzi magát: »Röst lélek, mely minden gondtól irtózik és heves, epés, könnyen megilletődő és minden iránt, ami megihatja, túlságosan érzékeny vérmérséklet nem igen valószínű, hogy ugyanabban a jellemben egye-

sülhet, — pedig e két ellentét adja mégis az én jellemem alapját». Rousseau tehát, mint ez utóbbi nyilatkozatából kitetszik, jelleme erősen ellentétes vonásaira: lassú gondolkodására és gyorsan fellobbanó érzékenységre alapítja azt a meggyőződését, hogy ő különálló lény. Vajjon igazat adjunk-e neki, vagy pedig legújabb életrajzírójának: Ducros-nak a véleményét fogadjuk-e el, aki azt tartja, hogy »azért, mert valakinek oly jellemvonásai vagy hibái vannak, amelyek egymással ellentétesek, az illető még nem kivételes lény?» Ducros-nak elvileg igaza van, a valóságban azonban Rousseau jellemvonásai a többiekétől, kortársaiétól, akiknek »szive hideg, elméje élénk«, annyira elütő színezetet mutatnak, hogy nem csodálkozhatunk rajta, ha ő némi túlzással és nagyzással magát különálló lénynak nyilvánította.

Lássuk hát egyéniségének, jellemének fővonásait!

Rousseau jellemének első fővonása a *sensibilitas*, a túlságos érzékenység. Neki rendkívül éles, finom, gyöngéd érzékei voltak; egy olyan benyomás, amely másról lepattan, mélyen behatolt a lelkébe, ott más benyomásokkal társult, egész lényén eláradt s benne oly örömet vagy fájdalmat keltett, amely egész idegrendszerét megrázkódtatta és görcsös vonaglásban, esetleg ájulásban végződött. Hume még szakításuk előtt Blair-hez intézett levelében nagyon jól kimutatja azt a szertelen és fájdalmas szerepet, amit az érzékenység Rousseau életében játszik: »Ő egész életében csak érzett s e tekintetben érzékenysége oly magas fokra hágott, amely mindazt fölülmulja, amit eddigelé láttam, de erősebben érezteti vele a fájdalmat, mint az

örömet. Ő olyan, mint a mezítelen ember, de aki mezítelen nemcsak ruháit, hanem meztelen és lehántott bőrét illetőleg is s akinek ilyenformán eleven hússal kellene az elemek viszontagságai ellen küzdenie«. De viszont ez az érzékenység vonzotta feléje a tüzes és érzelmes lelkeket, akiket visszataszított a korszak tiszta racionalistáinak száraz és metsző iróniája.

Igen, mert fizikai érzékenységevel együttjárt lelkének *érzelmessége*, szenvedélyes és gyors föllángolása s ez okozta, hogy ő előbb minden benyomást átérzett, mielőtt megértett volna. Láttuk, hogy az érzelmeknek, az érzelmességnek milyen tobzódása uralkodik az *Új Heloise*-ban s lett ezen a réven uralkodóvá az egész irodalomban; láttuk, hogy ez a mély érzés viszi őt közel Istenhez, a természethez, ringatja őt a természet szépségeinek, pompájának láttára gyönyörteljes elragadtatásba. Ez a képessége utalja őt — kortársainak a külsőségekre irányuló életmódjával, a külsőségekben megtalált boldogságával szemben — a szív belső életére, szíve belső gerjedelmeinek megfigyelésére, elemzésére, s teszi őt az érzelmeknek, ez érzelmek nyújtotta boldogságnak költőjévé. Míg a szenvedélyek az élet nagy vonásait ragadják meg, az érzelmesség a mindennapi élet apró eseményeihez kapcsolódik, ezeket ápolja szeretettel és ruházza föl költői bájjal. Rousseau új és egyedüli volt e tekintetben kora franciái közt és sokáig az egyedüli is maradt. Senki sem értette meg ő előtte annyira a természetet, nem merült el oly mélyen a szív rejtelmeibe; ő természeténél fogva volt az, aminek mások törekedtek látszani s ha teljes köz-

vetlenségében és átható bájával visszatükrözött egy egész világot, amelyet előtte senki sem érzett, sem nem festett, ennek oka az, hogy neki e végre csak a saját szívét kellett megkérdeznie, csak a saját izlését, hajlamát lefestenie, lelkét elbeszélnie. Nincs-e sok igaza Vallettenek, mikor őt épen érzelmének ezen csodálatos intenzitása miatt nevezi »kivételes lény«-nek?

Sensibilitása, tüzes temperamentuma, mint Malesherbes-hez intézett levelében már maga megjegyezte, ellentétben áll mind értelmiségével, mind akaratával. Ellentétben értelmiségével, amennyiben élénk benyomásai, örökké izgatott, reménytől vagy aggodalomtól vergődő szive, amelyet minden megillet, meghat, fölkavar vagy elragad, amely — mint a rezgő nyárfa levele — örökké rezgésben van: nem engedik vagy csak lassan engedik felszínre jutni a képzeteket, azoknak ítéletekké való kapcsolatát. Mint *Vallomásai*ban mondja: »Szinte azt lehetne mondani, hogy szívem és fejem nem ugyanazé az emberé. Az érzés, amely villámnál gyorsabb, eltölti lelkemet, de ahelyett, hogy megvilágítana, éget, vakít. Mindent érzek és semmit sem látok«. Sokszor panaszkodott, hogy elméje lassú, fölfogása nehézkes, csak ügyyel-bajjal érti meg, amit neki tanítanak, nincs meg a társalgási, még kevésbé a rögtönzési ügyessége; nagy erőfeszítéssel gondolkodik s irigylit a mások lélekjelenlétét, könnyedségét, elevenségét. De azért ez az intelligencia, mint tudjuk, ha akar, nagy erő kifejtésre is képes. Lassú gondolkozása okozza, hogy nagyobb társaságban hamar zavarba jön, mert nem képes gyors, eleven, szellemes válaszokra, visszavágásokra, sőt

nyelve olykor egészen megtagadja a szolgálatot (a ref. egyházba való visszatérésekor, a môtiersi presbiterium előtt) — s csak ha haza ér s izgalmai lecsillapulnak, tud nyugodtan gondolkozni, tudja érveit sorakoztatni, tud hatásos, sőt félelmetes riposztokat — mint polemikus iratai mutatják — találni.

De élénk sensibilitása akaratát is lenyűgözi, amely különben is sem a családi körben, sem az iskolában nem tanulta meg az engedelmességet, a kötelesség előtt való meghajlást. Szabad akarata, lelkiismerete csak lassan, későn fejlődik ki s az előbbi sohasem jutott teljes és gazdag kifejlésre; az önuralom, vágyainak, szeszélyeinek legyőzése, a higgadt ítélkezés, a józanész szavára hallgatás csak ritkán sikerül neki. Maga megvallja: »Mihelyt kötelességem és szívem ellenmondásba került, az előbbi ritkán diadalmaskodott; hajlamaim ellenére cselekedni sohasem birtam. Ha szívem hallgat, akaratom néma marad és nem tudok engedelmeskedni«. Ugy véli, az ember szabadsága abban áll, hogy soha nem kell azt tennie, amit nem akar. Mennyire ellentétben áll ez a fölfogás a Kant tanításával, aki az erkölcsi törvény teljesítéséből a szív hajlandóságait egyenesen kizárja! Rousseau fölfogására és eljárására Vinet azt mondja, hogy »a választott erény nem erény!«

Vérmérsékletének élénkségét, hevét, szenvedélyes érzékenységét emelte, fokozta, szinte megtízszerezte jellemének egy másik uralkodó vonása: a *képzelet*, vagy amint ő maga mondja Malesherbes-hez írt I. levelében: »a rendetlen, mindentől megijedni s mindent végtetekig vinni kész kép-

zelődés». Ez a képzelet a forrása élete legszebb örömeinek és legnagyobb szerencsétlenségeinek, valamint ebből fakad műveinek legtöbb bája, frissége és eleven színe. Már mint gyermek lelkesedik regényeinek és Plutarchosának hőseiért, mint tannonc-ifjúnak a kölcsönkönyvtári regények táplálják sóvárgó képzelődését, csillapítják le föl-föltámadó érzékiségét és feledtetik el vele szomorú és szegyenletes helyzetét. Ő gyermekkorától fogva inkább egy képzeletbeli világban élt, mint »azokon a helyeken, ahol teste lakott«. Jellemének egy vonása sem gyakorolt életére oly nagy befolyást, szerzett neki annyi örömet és fájdalmat, mint ez a csodálatos képzelőtehetség, amely megsokszorozta benne az érző, a szenvedő vagy örülő, szerető vagy gyűlölő képességet s néha szinte elevenen megkínozta, keresztre feszítette, máskor az álmodozások bűbájos tengerébe merítette őt. Képzelete az, mely oly eleven színekkel tárja eléje a dolgokat; ez láttatja meg vele azt, amit érez és amit szívében hordoz, ennek révén írja le télben a tavaszt és a falak közé zárva egy-egy szép vidéket, ez népesíti be magányát szíve szerint való lényekkel. »Ő a képzelet szárnyain — mint II. *Dialogus*ában mondja — a mi légkörünk fölébe emelkedve, egy magasabb világba lép, ott lebeg s ott felséges szemlélődések által tartja föl magát.« Ebből azt következteti, hogy a képzeletből fakadnak nemcsak az erények és vétkek, hanem az emberi élet örömei és bajai is, és hogy főként az a mód, amely szerint a képzeletnek átengedjük magunkat, teszi az embereket jókká vagy gonoszokká, boldogokká vagy boldogtalanokká. Majd odább ünnepli a jótékony képzeletet, amely számára édeseb-

bekké teszi fictióit a valóságoknál s őt a maga teremtetten képzeleti javak birtokában boldogabbá és gazdagabbá teszi, mint a valódi javak által lenne.

Rousseau őszinte, mikor a képzelet jótéteményeit és mindama javakat, amelyeket annak köszönhet, ekként magasztalja, de egy újabb káprázat áldozata, mikor megfélekedezik a gyanúsítások, gyötrelmek, összeesküvések, rettegések ama szörnyű világáról, amelyeket ugyanez a betegessé és örvénygővé váló képzelet idézett réveteg szemei elé, a szélsőségig fokozva a nagyon is reális bajok emlékeit.

Mint tüzes szívű, lassú akaratú és élénk képzeletű ember nagyon hajlandó az álmodozásra. A nagy impressionabilitás és gyöngé akarat, kivált fiatal korában, hamar barátkozik, átengedi magát másoknak; később is könnyen enged barátainak, pártfogóinak s kivált a nők befolyásának; szíve sohase tud a kedveskedéseknek ellenállni. De éppoly hamar s hangosan el is szakad barátaitól, pártfogóitól, mihelyt *függetlenségét* veszélyeztetve érzi, mert alapjába véve *kevély* ember s így a valódi vagy képzelt megalázás föllázítja.

A szilaj függetlenségi szellemet, melyet bizonyára Genfben kapott örökségbe, ahol ezt a szellemet a város szabadságáért két évszázadon át folytatott örökös harc oltotta be az emberek szívébe, nemcsak a Malesherbes-hez intézett I. levélben, hanem művei számos helyén emlegeti; kijelenti, hogy ő »képtelen bármi igát elviselni«, hangsúlyozza azt a »fékezhetetlen szabadságvágyat, amelyet semmi sem birt legyőzni«, azt a »független jellemet, amely mindig képtelenné tette őt

azokra a meghódolásokra, amelyek szükségesek azok számára, akik együtt akarnak élni az emberekkel». Ez volt az ő uralkodó szenvedélye, boldogságának föltétele; ez tette őt alkalmatlanná nemcsak a polgári életre, ahol minden csupa feszesség, tartozás, kötelesség, hanem a nagyvilági társas életre is, ahol minden csupa szabály, konvenció és formaság. Ez a jellemvonása minden egyéb különösségénél jobban megbotránkoztatta a korabeli franciákat, akik oly szenvedélyesen csüngtek a társas életen, akik hagyomány, nevelés és izlés folytán udvariasak és a nagyvilági élet kedvelői voltak s mint tevékeny, mozgékony, becsvágyó emberek, a maguk számára sem kívánták a szabadságot és másokban is utálták azt. Ez a szenvedély utasíttatta vissza Rousseauval a különböző állásokat, tisztségeket, kir. kegydíjakat, amelyek többé-kevésbé függő helyzetet teremtettek volna számára; ez nyilatkozik meg abban az olykor egész a gorombaságig menő gögös hangban, amelyet nem egyszer pártfogóival és barátaival szemben írásban és szóban használ, — s ez tör elő, gyakran komikus dühvel, levelezésének számtalan helyén azokkal szemben, akik valami ajándékot, figyelmök vagy udvariasságuk valami jelét, szeretnének vele elfogadtatni, akik a levél viteldíját (amelyet Franciaországban az elfogadó viselt) előre kifizették. Nem függeni senkitől, nem tartozni senkinek semmivel, ez az életszabálya; egyetlen más akarása sem volt állandóbb, parancsolóbb. A reátukmált adományoktól, szolgálatoktól és jótéteményektől való irtózása, — amelyet Malesherbeshez írt I. levelében nyíltan bevall (»Ime, ezért félttem mindig annyira a szivességektől, mert minden

szivesség hálát követel, én pedig hálátlanak érzem szivemet pusztán azért, mert a hála kötelesség») és a VI. *Álmodozásában* még részletesebben fejteget, — szolgált ürügyül ellenségeinek arra a százszor ismételt és teljesen igazságtalan vádra, hogy ő háladatlan ember. Mintha annak visszautasítása, hogy oly helyzetbe kerüljünk, amelyben kísértetbe jöhetnénk hálátlaná válni, annyi volna, mint a hálátlanság bevallása! Ámde Rousseau előre visszautasítja a szivességeket, amelyekkel el akarják halmozni, mivel tudja, hogy az elfogadott jótétemény kötelezettségeket, hálát ró az elfogadóra a jóltevő iránt, míg a hálátlan elfogadja a szivességet, de aztán el is felejtkezik róla.

Szive vágyott a szeretetre, gyöngédségre, — ezért mondja, hogy őt az ég a barátság számára teremtetten; szívesen átengedte magát a barátság érzésének azoknál, akik tetszettek neki és akik alkalmazkodtak szeszélyeihez. Könnyen meg tudta magát szerettetni s ő is őszintén szeretett többeket, így Luxembourgékat, Keith marsalt, Warensnét, Terézt, akinek jövőjét mindenképen biztosítani törekedett; ezekkel szemben diadalmaskodott önzésén és hálátlanságra való hajlandóságán.

Függetlenségi hajlamából foly borzalma az alkalmatlankodóktól, a magány kedvelése, minden törtetés, tolakodás kerülése és a nagyokkal való érintkezésben, a megnyerő udvariasság mellett, olykor a dölyfös nyersség megnyilatkozása.

Függetlenségi hajlamával szoros kapcsolatban áll — egyik a másikat erősíti, táplálja — *kevélysége*. Kevélysége, mely örökségképen szállott reá, minden művéből, nyilatkozatából kitűnik; foly-

tonos és csattanó írói sikerei, nagy hirneve nagy mértékben hozzájárultak annak kifejlesztéséhez, — hisz' ő ezt a dicsőséget csak saját magának köszönhetette, mindent, amit tud, magától tanult! Ha szeretlenül hiú és elbizakodott, de viszont egész Európa hozzájárult hódolatával e hiúság kifejlesztéséhez. Érzelmeinek csodálatos intensitása, valamint erkölcsi megjobbulására irányuló törekvése mellett főként e kevélység mondatja vele, hogy ő »különálló lény« kora társadalmában, hogy »mindazok közül az emberek közül, akiket ismertem, senkisé volt jobb nálamnál«, hogy »soha gyöngédebb, jobb, igazságosabb szív nem volt az övéénél és sem gonoszság, sem gyűlölet soha sem férközött hozzá«. Ez a kevélység mint rendkívüli szerepre való felsőbb elhivatás nyilatkozik meg iratai parancsoló, ellenmondást nem tűrő hangjában, ellenfelei lenézésében, a kritikák megvetésében; ez nyilatkozik meg az érdes hangban, mely senkit sem kimélve, nagyokra és kicsinyekre egyaránt lesujt s legjobb barátai helyzetét nem egyszer fölötte kinossá teszi; ez a társadalmi illendőség szabályainak olykori láb-bal-tiprásában, olykor tüntetően cynikus magaviseletében. A kevélység árad elénk túlzott paradoxonjaiban, az önmagáról való örökös beszélés, mindent önmagára vonatkoztatás mániájában. Mindenik munkája a saját személyének dicsérete, leírása, apológiája, még, az önmagáról mondott rossz, a *Confessiók* olykor szégyenletes vallomásai is ide vezethetők vissza. Kevélysége hiteti el vele az ellenszöött egyetemes összeesküvést s elmezavara nem egyéb, mint kevélységének deliriuma; ez a legmagasabb fokán mutatja a személyének tulajdonított

fontosságot, hirnevének, becsületének sárbatiprása miatti aggodalmát.

Szertelen kevélységének azonban némi jó hatása is volt. Ugyanis erre lehet visszavezetni egyéniségének, jellemének két vonását: az egyik az, hogy nem ismerte az irigységet, — annak sehol irataiban nyomát nem találni, ő kora minden nagy emberének érdemeit teljes őszinteséggel elismerte, még azokét is, akiktől a legtöbbet kellett szenvednie; a másik pedig az, hogy polemiáiban oly méltóságot és emelkedettséget tanusított, amilyennel kevés kortársánál találkozunk.

Kevélységével szoros összeköttetésben áll teljes *őszintesége*; az előbbi az utóbbi föltétele és biztosítóka. Épen azért, mert magát jobbnak tartotta embertársainál, volt bátorsága *Vallomásaiban* mindent elmondani, semmit el nem titkolni, egész a túlságba vinni vallomásának nyíltszivűségét. Kevélység és őszinteség, ez a két alapvető érzése Jean-Jacques-nak, folyton egymással váltakozik életében, műveiben, valamint *Vallomásainak* előadásában; a vádlott kevélysége, aki magát fölmenti, és e kevélység lángoló őszintesége még abból az ünnepélyes nyilatkozatból is kitűnik, amelyet *Vallomásai* fölolvasásának befejezése után d'Egmont grófné szalonjában tett s amelyben hazugoknak nyilvánította azokat, akik *Vallomásai* igazságát kétségbe vonnák. Ő még akkor is őszinte, ha talán nem mond igazat és sohasem mond mást, mint amit gondol; jóhiszeműleg itéli meg a dolgokat, nem úgy, amilyenek azok valóban, hanem úgy, amint azok neki föltűnnek; nem úgy, amint rajta

kivül végbe mennek, hanem úgy, amint lelkében visszatükröződnek.

Kevélységéből fakad *félénksége*, amelyet annyiszor szemére hány önmagának. Tudja, hogy nincs eléggé eleven szelleme arra, hogy a társaságban ragyogjon, hogy megjelenésével, föllépésével és társalgásával magáról másokban kedvező véleményt keltsen, e téren már többször fiaskót vallott — s ez bátortalanná, félszeggé, sőt komorrá teszi, mert nem tud belenyugodni abba, hogy nem foglalhatja el azt a helyet, amely őt érdemeinél fogva — úgy véli — megilleti. Rövidlátása is hozzájárul, hogy biztos föllépését elvegye. Levelezése és *Vallo-másai* hemzsegnék e félénkség okozta baklövések, tapintatlan elszólások példáitól: soha a nyilvánosság előtt nem tudott beszélni anélkül, hogy fejét el ne veszítse, gondolataiba és kifejezéseibe bele ne zavarodjék s végül teljesen bele ne süljön. Társalgása csakis intim barátai szűkebb körében nyeri vissza teljes melegét és varázsát. E félénkség vitte rá nem egyszer a hazudásra; így midőn a szegény Marionra fogta a szallag ellopását, kevélysége nem engedte, hogy hibája bevallásával magát megalázza. Különben, ha a társaságban nem csillog, ez nemcsak a finom modor és lélekjelenlét hiánya miatt történik, hanem azért is, mert komoly és eredeti szelleme nem szereti a szalonok üres fecsegését, semmiségekről való szép és elmés mondásait, — már pedig a szalonokból a komoly beszédek, az összefüggő, rendszeres okoskodások száműzve voltak.

Bosszankodva, hogy nem becsülik érdeme szerint, megundorodva a szalonok nyelvétől, megátkozva

e szalontársalgás kezelőit és inspirálóit, megveti kora egész társadalmát s így kevélysége *misanthroppá* teszi. Misanthropiáját súlyosbítja epés kedélye, mely genfi örökség. Hamis barátaitól és gonosz ellenségeitől menekülve egy csendes sziget képe villan föl elméjében, ahol boldogan élhessen, vagyis misanthropiája nem pessimismus; ha megveti is az embereket, becsüli önmagát és szereti a természetet, amely mindig vigasztalója volt.

Misanthropiáját lelkének egy más vonása is mérsékli: ez az *igazság* és *igazságosság* szeretete, kultusza. Láttuk, hogy 1758-ban Juvenalis e mondatát: *Vitam impendere vero* választotta jelmondatául s élete hátralevő részében mind irataiban, mind cselekedeteiben ehhez igyekezett alkalmazkodni. Ő nem pénzért, nem dicsőségért, nem a nagyok kegyének megnyeréséért irt, hisz — »semmi erőteljes, semmi nagy nem származhatik egy eladó tollból« — hanem a közjó, az emberi boldogság előmozdításáért, hirdetve azt, amit az igazsággal és az igazságossággal megegyezőnek tartott; ő az írói foglalkozást nem mesterségnek, hanem fenséges hivatásnak tekintette, melynek feladata az igazság hirdetése; ő nem azért irt, hogy irjon, hanem azért, mert belső inspiráció, ellenállhatatlan szükségesség kényszerítette rá. A meggyőződés ereje műveinek legkiemelkedőbb vonása s ékesszólását is ez ruházta föl igazi hatással. A föltétlen nyíltszívűség, amellyel meggyőződését hirdeti, a bátorság és energia, amellyel azt védelmezi és érette a legnagyobb áldozatokat hozza, erkölcsi jellemének legszebb vonásai közé tartoznak. Méltó fia volt azoknak a hugenottáknak, akik inkább szám-

üzetést, gályát, üldözést és halált szenvedtek, sem-hogy hitők hirdetéséről lemondjanak. E nyíltszívű-ségének épúgy, mint az igazsághoz való szilárd ragaszkodásának bizonyosága, hogy minden könyvét a saját neve alatt adja ki, egyet is közölök meg nem tagad, egy lapot vagy sort belőlük vissza nem von, bármi vést-vihart zúdítsanak is feléje. Míg őt névtelen vagy álnevű röpiratok támadják, pisz-kolják, ő mindig nyílt sisakkal és becsületesen har-col. Teljes mértékben vállalja a felelősséget azért, amit tett, amit gondolt, amit írt, és előre is kész elviselni érettök az összes következményeket. Gyer-mekei elhagyását maga vallja be 1770—71 telén Párizsban tartott fölolvadásai alkalmával.

Az igazság és igazságosság szeretetével kap-csolatban állott nála az *erény*, az *erkölcsi jó* szere-tete. Maga mondja VI. *Álmodozásában*: »Tudom és érzem, hogy jót tenni a legigazibb boldogság, amelyet az emberi szív érezhet«, — s ha maga nem gyakorolja is magaviseletében mindig az erényt, mindig lelkesedik érlette, s ha pillanatnyi tévedé-sében túltette is magát rajta, azt mindig igaznak, jónak és kíváncsnak vallotta. »Sohase fogják látni, mondja egyik levelében, hogy én, aki megfeledkez-tem az igazságról, elveimet magamviseletéhez fo-gom idomítani, hogy meghamisítom a természet és a kötelesség szent törvényeit, hogy enyhítsem hibámat.« A nagy különbség közötté és a korabeli francia filozófusok között az, hogy benne volt er-kölcsi komolyság, megvolt az erkölcsi törvény tisz-telete s ha cselekedeteiben nem tudott is mindig hozzá alkalmazkodni, elismerte és hirdette a lelki-ismeret tekintélyét és élete utolsó 12 éve nem

egyéb, mint egy nagy lelkiismeret-vizsgálat. »Soha obscén dolog nem jött ki tolla alól, sem szájából — mondja B. de St.-Pierre — s miként Fontenelle, legnagyobbra tartotta azt, hogy soha életében a legkisebb nevetséget nem árasztotta a legkisebb erényre sem.« A jóságot nemcsak szerette, hanem igyekezett gyakorolni is; jószívű, nemeslelkű és szegénysége mellett is jótékony volt, sokszor legutolsó fillérjét is odaadta a szükölködőknek; nagynénjét hosszú időn át évjáradékkal segélyezte. Egy romlott korban, eladó társadalom körében a pénznek semmi hatalma sem volt fölötte; ő tudott szegény lenni és maradni, habár könnyű lett volna neki is, mint Voltaire-nek, meggazdagodnia. A nyilvánosság előtt folyó aktív jócselekedetre, mint gyöngé akarató, lusta és nyugalomra vágyó lélek, kevésbé képes, — az üldözött Calas- és Sirven-család védelmezésének gondját és dicsőségét teljesen Voltaire-nek engedi át. Ő mindenekelőtt író, műveibe fekteti lelkét, az emberiség iránti szeretetét s azt a vágyát, hogy azt jobbá és boldogabbá tegye.

Stílusa, Chuquet jellemzése szerint, szélesen folyó, zengzetes, férfias, szilárd nyelv, telve nemességgel és méltósággal, olyanforma, mint a Buffoné, de annál hajlékonyabb és elevenebb. Brunetière szerint nyelve, ha nem is a legtisztább, de a legszebb, amit Bossuet és Pascal óta beszéltek. Van benne ékesszólás, tűz, szenvedély, az a meggyőző lendület, mely a belső meggyőződésből ered s amellyel másokba is át tudja saját érzelmeit sugározni. Senki sem értett az ő korában nálánál jobban ahhoz, hogyan kell egy eszmét éppannyi bőséggel,

mint mozgalmassággal kifejteni, azt megindítani, előrelendíteni, bizonyítékokkal megerősíteni, lelkének lángjával élővé, gondolatának merészségével színessé tenni s így azzal — fokozatos előhaladása szerint — egyre nagyobb benyomást elérni. S csakugyan, művei magokkal ragadják olvasóit. Ő az erővel a bájt, a kellemet egyesíti s a szerint, amint szíve fölháborodik vagy elérzékenyül, stílusát a méltatlankodás erőteljes vagy a gyöngédség olvadozó hangja hatja át, mely néhol egészen ütemessé válik. Stílusán itt-ott némi idegen íz, némi genfi provincializmus is érezhető; egyes kifejezései, szófüzései genfi hazájára emlékeztették olvasóit.

Rousseau történeti jelentősége, hogy a sziv ideáлизmusát megmentette s annak elidegeníthetetlen jogait és az eszmények felé törő aspirációit minden műveltség és rend alapjává és mértékévé tette; hogy a XVIII. század könnyelmű, nevető, kritizáló, gyönyörök után futkosó, fölszínes világába bevitte a misztérium fogalmát és értelmét, a szerelem misztériumának, a gondviselés misztériumának, a lelkiismeret mélyén elrejtett Isten jelenlétének és a túlvilágnak eszméjét; hogy az ész előharcosai-val lényünk irracionális elemeinek jogait állította szembe. A XVIII. században, midőn a keresztyén szószék elhallgatott, a lélek sikoltása, mely égi táplálékát követelte, az ő ajkain át tört utat magának. Megnyitotta az érzelem bűvös világát s ezzel újra fölnyitotta Franciaországban a líra sokáig elzárt forrásait; a leghatalmasabb szónok Bossuet óta, rajongó természetimádó, aki a természet rendjét, pompáját, harmoniáját nemcsak szemével, hanem szívével is látja, amely e látványhoz

hozzáfűzi vágyait, reményeit, aggodalmait. Jean-Jacques vezeti be az ént, a társadalmi szokásoktól, hagyományoktól független, a saját érzés- és gondolatvilágát követő egyéniséget az irodalomba, ő a megalapítója egyfelől a személyes, vagyis az én érzelmeit, indulatait festő, másfelől a vallomási irodalomnak (*littérature confidentielle*), a szív belső világa elemzésének.

Gondolkodása telve van ellenmondásokkal s mégis egységes. Egy eszme megragadja, hévvel veti rá magát, dialektikája minden lehető következtetést kivon belőle s így megtörténik, hogy olyan állítást kockáztat (pl. a *Társad. Szerződés*ben a keresztyénségről), amely nem egyezik korábban, másutt tett állításaival, — de ilyenkor csak azt a tárgyat látja, mely őt elfoglalja s amelynek teljesen átengedi magát. Néha szélsőséges állításokat tesz, amelyeket utóbb a zárótételben enyhíteni, magyarázni kénytelen, úgyhogy sokszor akad ellenmondás fejtegetésének dereka és befejezése közt. Szíve után indul és ír, s szíve sokszor magával ragadja.

Rousseauban egy poéta és egy moralista rejlik, de ezek egyike nem egyszer szívesen ellenmond a másiknak és küzdelem támad köztük (*Új Heloise*). A költőtől származott az a tétel, hogy minden jó és szép, amint a természet kezéből kikerül, s a moralistától, hogy a társadalom mindent megront. *Emil*ben viszont a költő tolakodik oda álmodozásaival, ahol csak a moralista szolid oktatásait várnók. Műve is, miként élete, jelleme telve van meglepetésekkel; abban a logika és a szenvedély, a költő és a moralista tusakodik egymással. De

minden művében (talán a *Contrat Social*-t kivéve) önmagát fejezi ki és adja teljesen, idilli álmaival, a gazdagok és hatalmasok elleni kifakadásaival, az igazság iránti szeretetével és gyógyíthatatlan misanthropiájával, — ez adja művének belső egységét. Rousseau átélte, miközben írta, műveit; a szenvedély, mely benne élt, lelkesedésével, haragjával, lírai hangjaival és heves támadásaival magát is megrázta: ő művének élő egysége. A költő és moralista mellett aztán ott élt benne egy rétor is, aki szeretett pompázni, hatásra vadászni, túlozni, sőt egy kápráztató szofista is, akit dialektikai ügyességei miatt kevésbbé becsülünk, aki túlzásait mesteri ügyességgel védelmezi s minél gyöngébbek érvei, annál inkább igyekszik őket érvényesíteni.

Életrajzának megismerése és műveinek olvasása után két érzés marad hátra lelkünkben iránta: a *csodálat* és a *szánalom*; csodálat megindító ékes-szólása, mindig fiatal és mosolygó képzelete s tüzes és finom sensibilitása iránt; s szánalom meg nem érdemelt szerencsétlensége iránt, mert *Emilje*, mely ezt fölkelte, nemes könyv, — s szánalom hibái iránt, amelyeket meggyónt s amelyekért lelke mélyén súlyosan megbűnhődött. Ő maga a következő két jellemző nyilatkozattal mondott magáról ítéletet: »Ember voltam s vétkeztem; nagy hibákat követtem el, amelyekért erősen megbűnhődtem, de a bűn sohasem férközött szívemhez«. — »Dicsőítettem Istent, szót emeltem az emberek javáért; ilyen nagy ügyért ugyan ki vonakodnék valaha szenvedni?«

Rousseaunak az érzés hevétől áthatott és lán-
goló ékesszólással előadott eszméi úgy politikai,
mint irodalmi téren rendkívüli hatást gyakoroltak.
M. de Voguë szerint, ha a Rousseauéhoz hasonló
befolyást akarunk találni, egész Aristotelesig kell
visszamennünk, azzal a különbséggel, hogy ez
utóbbinak hivatalos zsarnoksága helyébe Rousseau
titkos és reálisabb hatalma lép. Rousseau nevét
hivatalosan nem emlegetik öntudatlan tanítványai,
de az ő gondolata szülte eszméiket s következés-
kép azokat a tényeket, amelyek belőlük fakadtak.
Mindent jól megfontolva, Rousseaut csak egy nagy
vallásalapítóval vagy reformátorral lehet összeha-
sonlítani.

Politikai téren művei és eszméi sok tekintet-
ben hozzájárulnak a forradalom előkészítéséhez:
az egyenlőség és népfenség hirdetése, a demokra-
tikus reformok követelése, az elnyomott osztályok
nyomoruságainak élénk rajzolója s ezáltal a nagyok
és hatalmasok elleni gyűlölet fölkeltése, az előíté-
letek ostromlása, a gazdagok bűneinek és a szegé-
nyek erényeinek rajzolója, — mindez, a többszá-
zados vallásos és politikai elnyomás, gazdasági
kizsákmányolás, a kormányzat korrupciója, az udvar
és nemesség feslettsége, a közállapotok züllöttsége
mellett — jelentős tényező volt a forradalmi hangu-
lat előkészítésében, a dolgok megújítására, a tár-
sadalmi élet új berendezésére (mely a természet
elveinek megfelelően) irányuló kívánság fölkelté-
sére. A forradalom összes vezető emberei: Mira-
beau, Robespierre, Saint-Just, Mme Roland tőle
vesznek inspirációt; de a genfi polgár a nagy
tömeg szemében is a természet és igazság barátja,

az alacsony sorsúak és szenvedők védelmezője volt, akire úgy tekintettek, mint a zsarnokság áldozatára s akit hamvainak a Pantheonba szállításakor úgy dicsőítettek, mint a bölcsek mintaképét és az embe-riség jóltevőjét.

De még nagyobb újíto és úttörő volt s még tartósabb hatása volt az irodalomban. A szép-irodalomban olyan tanítványai támadtak, mint Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand, Lamartine, George Sand és mások, akik az ő útmutatása nyomán tanulták meg a természetet szeretni és leírni s akik a természet leírásában jóval felülmúlták mesteröket, amennyiben ök már nemcsak általános vonások rajzolására szorítkoznak, hanem azokat egyéniesítik, konkrétizálják s így jobban kidomborítják, életteljesebbé teszik öket. Ezt a természetet, amelyet addig csak futó figyelemben részesítettek az emberek s amelyet Jean-Jacques méltatott először mélyebb pillantásra: sorban megéneklik a romantikusok — akiknek szellemi atyjául ö tekint-hető, amint hogy a *romantic* szó is ö nála fordul elő először, — a költők, azt meghittjökké, érzel-meik, fölindulásaik tanújává, részesévé teszik, való-ságos kultuszban részesítik. Mint a XVIII. század-beli Franciaország legnagyobb lírikusa, aki beve-zette az ént az irodalomba, ezt a személyes vonást átszarmaztatja utódaira; példájára Chateaubriand, Staëlné, Lamartine, Vigny, Hugo, Musset mind érzelmeiket éneklik, multjok fölásásával, jelenjök föltárásával foglalkoznak.

A németeket szintén elcsábította ékesszólásá-nak ereje. Vallásossága, lelkesedése, komoly és lángoló szenvedélye, a természet iránti rajongása,

a mesterkélt kultúra iránti gyűlölete úgy a társadalomban, mint a természetben: meghódította, magával ragadta az ifjabb német írói és költői nemzedéket. Lessing nem ejtheti ki nevét tisztelet nélkül, a pedagógusok: Basedow, Jean Paul és Pestalozzi az ő műveiből merítenek inspirációt. *A szavojai vikárius hitvallása* a racionalisták, illetőleg deisták hitvallása lesz. Egyikre egy, másokra más vonása, oldala van hatással. *Új Heloise*-ának még 1761-ben megjelent német fordítását (Leipzig) egymás kezéből kapkodják az olvasók. A fejedelmek is rajongtak érte; a század végén alig volt gondozottabb park, ahol egy erdei ösvényen, vagy egy kis szigeten mellszobra ne állt volna. A fiatal emberek ott hagyták Klopstockot, hogy Rousseau karjai közé vessék magukat. A Sturm és Drang-iskolája, mely föllázadt a régi iskola ellen és semmi szabályt nem akar többé sem az életben, sem az irodalomban elismerni, Rousseaut választja mesteréül, mindnyájan rajonganak Rousseauért, a szabadságért, követelik a szív jogait s telve vannak érzelmekkel. Herder vezetőjének tekinti őt, Goethe — kivált az *Ijjú Werther keserveiben* — teljesen az ő hatása alatt áll, de a *Hermann und Dorothea*-ban és a *Faust*-ban is észrevehető e hatás nyomai. Schiller első drámái (*Haramiák, Ármány és Szezelem*) erősen a rousseau-i eszmék befolyását mutatják, Kant, Fichte, Schopenhauer lelkes tanítványai; Kantról tudjuk, hogy Rousseau iratai, eszméi valósággal magukkal ragadták, új útra vezették őt életfölfogásában; az *Emil* oly rendkívüli hatást gyakorolt rá, hogy annak olvasása miatt rendszeres napi sétájáról megfeledkezett, a genfi filozófus

arcképe szobájának egyetlen ékessége volt s ez időbeli előadásában gyakran és szívesen kerített sort arra, hogy Rousseauról és ennek neveléstanáról szólnon.

Angolországban Byron szenvedélyes Rousseau-tisztelő, aki az *Új Heloise*-zal kezében bejárja mindama helyeket, amelyeket a szerző e regényben leír és csodálja a tájképek bámulatraméltó hűségét; a *Childe Harold*-ban gyönyörű stanzákat szentel mestere emlékének, Genfnek, ahol ez született és Clarens-nak, ahol szerelme tárgyáról álmodozott. Oroszországban *Tolsztoj* törekedett, Jean-Jacques hatása alatt, az evangéliumi egyszerűséghez visszatérni: »Rousseau 15 éves korom óta mesterem volt«, — írja 1905-ben, »Rousseau és az evangélium volt életem két nagy jótekonny befolyása, — Rousseau nem avúl el«.

A genfi filozófus művei, eszméi a magyar irodalomban is jelentékeny visszhangot keltettek.

Bessenyei György, az irodalmi megújhódás első úttörője, filozófiai elmélkedéseiben Montesquieu, Voltaire, Hobbes és Locke mellett Rousseau-tól is gyakran vesz ösztönzést, *A szavojai vikárius hitvallása* erősen befolyásolja rezignált filozófiája kialakulásában, belőle veszi a *Bihari Remete* alapgondolatát és nyiltan utal rá:

Igy tész vallást Rousseau a nagy Istenségről. Isten léte mellett ő is a világ bámulatos rendjét hozza föl főérvül és a lélek halhatatlanságát mint moralis postulatumot követeli. Van Isten és a lélek halhatatlan: ez a két tétel ad alapjában skeptikus gondolkodásának határozottan deista jellemet. Ismeretelméleti és morálfilozófiai elmélkedéseiben

szintén több ponton reá támaszkodik: az érzés alapján hisz a létezésben; az érzések közt ő is nagy fontosságot tulajdonít a szánakozásnak, az ő nyomán zeng himnuszt a csalhatalan lelkiismeretről. A tudomány és műveltség kérdésében elfordul mesterétől, mert ő a vad ember életét nem találja irigylésreméltónak s nem tud az ember természetes jóságában hinni (*Természet világa*). A *Társadalmi Szerződésnek* lelkes hive, de Rousseautól eltérve ő mindig egyeduralkodóra bízza a közhatalmat; ez a mű lebeg szemei előtt, midőn a despotismus ellen ír s a Habsburg-uralmat alkotmányossá szeretné átformálni.

Kazinczy Ferenc mély áhítattal (mint ő írja: religióval) olvassa Rousseau műveit s azokat sohase hagyja el maga mellől; a *Contrat Social*-t lefordítja magyarra, de azután az üldözésektől való féltelmében kéziratát megégeti, »de a két első könyvet újra lefordítottam; ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthasson«. Gessnertől Rousseau arcképének lenyomatát kéri.

Csokonai V. Mihály szintén nagy tisztelője a »genfi szerencsétlen polgárnak« (Kazinczy kifejezése). 1802 dec. 26-án azt írja széphalmi mesterének: »Én ugyan Rousseau embere vagyok«. Kazinczy, az ő halála után, ezt írja felőle: »S Cs. kit tevé exemplárul magának az élet módjában, nem Rousseaut-e? az ő gondatlan, rendetlen, állhatatlan, planum nélkül való, jámbor, szeretetreméltó élete nem hasonlított-e a Rousseau szép életéhez?« s mindezek alapján őt »magyar Rousseau«-nak nevezi. Csokonai életében és költészetében föltűnik a szabad szellem, föl a magánynak és szegénységnek, az

egyéni függetlenségnek, természetimádásnak az a rajongó kultusza, amely leginkább Rousseau hatására vihető vissza. *A tihanyi echóhoz* c. költeményében, hol embergyűlöletének ad kifejezést, a 8-ik versszakba egyenesen beleszővi a nagy férfiú nevét:

S e szigetnek egy szögében,
Mint egy Rousseau Ermenonvillében,
Ember és polgár leszek.

A magánossághoz c. költeményében egész rousseaui szellemben magasztalja a magányt, festi annak gyönyöreit. *A lélek halhatatlanságáról* írt tankölteményében is észrevehetők a Rousseau nyomai; a költő eszményi hangon hirdeti az emberi lélek halhatatlanságát, de itt-ott lelki meghasonlása is kivillan belőle. — A Homéros-fordító Vályi Nagy Ferenc pataki tanár Rousseau azon tételét, hogy az ember természettől jönnek születik s csak a környező kultúra rontja meg, így önti versbe:

Senkit a természet gonosszá nem téssen
És az által feslett erköltsű nem lészen,
Sőt magunk rontjuk el a minden jóra kész
Természetet: és az általunk rosszát lész.

Gr. Batthyány Alajost *Ad amicam aurem* (1790—91) c. munkája Montesquieu és Rousseau hű tanítványának mutatja. *Martinovics* Ignác is Rousseau politikai elméletéből indult ki, hangoztatta a népfenség elvét, a kormányforma megválaszthatóságának jogát, a tisztviselők felelősségét, magasztalja a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit. *Szentjóni Szabó László* mindvégig lelkesedett Rousseau eszméiért s *A kívánság* c. idill-

jében az *Emil* szebb részleteit részint lefordította, részint kompilálta; ugyancsak az *Emil* után készültek *Töredékei*, amelyek a rousseaui eszmék népszerűsítését célozták. *Kármán* regényének: *Fanni hagyományainak* a meséjén is fölismerhetők azok a vonások, amelyek Rousseau óta a szentimentális regényeket jellemzik. *Kölcsey* szintén szívesen olvasgatta Rousseaut.

Kisfaludy Sándor, midőn francia hadifogságba esve a Provence-ban időzött, a francia írók és költők közt Rousseaut is tanulmányozta és *Júlia* olvasásakor »édes-bús könnyeket hullat«. E regény hatását mutatja levelekben írt regénye: *A két szív története*, amelyben Saint-Preux kalandját véve mintául, saját szerelmi életének fejlődését írja le; nem annyira az eszméket veszi át mesterétől, mint a tervet és szerkezetet; Rousseau példájára hangsúlyozza a szenvedély jogát. A *Himfi szerelmeit* átható érzelem is a Rousseau lirizmusára vezethető vissza, épenúgy természetbölcsészeti fölfogása; a természeti tájakat is csaknem mindig a saját emlékei alapján, érzései színezésében írja le.

Végül *B. Eötvös* József »*Karthausi*«-jának főalakja: Gusztáv a Saint-Preux, René és Werther ivadéka gyanánt tekinthető; a regény cselekvényének I. és II. része alapjában véve nem egyéb, mint a Rousseau megindította szentimentális regényirodalomnak visszhangja; s nemcsak külső formájában, indítékaiban, embereiben, hanem még ezek cselekvényeiben is tartja a kapcsolatot közvetve vagy közvetlenül a Rousseau regényével. A *Nővérek* még közvetlenebbül mutatja Rousseau hatásának nyomait, nemcsak abban, hogy ez is bő teret szentel a

neveléstani kérdések fejtegetéseknek, hanem az alacsony sorsba jutott nővér nyugodt, boldog, megelégedett életében is szemben a főrangú nővér nyugtalan, csalódásoknak és megpróbáltatásoknak kitett életével.

A *Contrat Social*-nak a XVIII. század 80-as és 90-es éveiben a magyar elmékre, ezeknek a társadalmi és politikai reformok iránt fogékonnyá tételére gyakorolt óriási hatásáról Eckhardt Sándornak újabban megjelent derék tanulmánya: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* nyújt kimerítő felvilágosítást.

Ami Rousseau műveinek magyar fordítását illeti, ezekkel legelsőbbben 1790-ben találkozunk Kazinczy (Lengyelország alkotmánytervezetéből) és Szentjóni Szabó László (az *Emil* III. és IV. könyvéből) fordításaiban, de mind a kettő csak töredéket nyújt, s ha Kazinczynak már említett, de megsemmisített *Contrat Social*-fordítását, valamint Cziny József kéziratban maradt *Contrat Social*-fordítását (1819) nem tekintjük, — egyes műveinek teljes fordításai csak a XIX. század hetvenes éveitől fogva kezdenek megjelenni: 1875-ben a *Contrat Social* és az *Emil* fordításai; ezeket követték nemsokára az *Új Heloise* (1882), az I. és II. *Értekezés*, majd a *Vallomások* (1908) s végül egyes kisebb műveinek fordításai, köztük *A magános sétáló álmodozásai* (1924), úgyhogy ma már minden fontosabb műve jó magyar fordításban olvasható.

*

Rousseau művei mind máig megőrizték frissességüket, vonzó erejüket. A XVIII. század nagy francia írói közül egyik sem — se Voltaire, se Dide-

rot, se Montesquieu, se Buffon — nem éri el az ő előadásának varázsát, logikájának lenyűgöző erejét, gondolkodásának a mienkre átáradó hevét, nem a lángész oly közvetlen hatását. Szinte nehezen értjük meg ma már ezeknek a nagy hatását, tekintélyüket, vezető állásukat, — ellenben a Rousseau ma is élő, ható erejét az mutatja, hogy egyre újabb ellenségei támadnak, akik szídják, ócsárolják, mintha csak mai író volna.

Kétségtelen, hogy az a fénykoszorú, amelyet az üldözés, a szenvedés vont feje köré, s amely az előbb említett íróknál hiányzik, önkéntelenül megilleti, megragadja szívünket. De aztán jól mondta késő aggkorában d'Houdetotné, akinek ifjuságát szerelmi lángjával megaranyozta, egy kérdezősködőnek róla: »A Jean-Jacques talentuma szívében rejtett; innen fakad stílusának varázsa és titka«. Ez a szív és a belőle fakadó művek ma, halála után csaknem másfélszáz évvel is egyre vonzzák magokhoz a fogékony lelkeket, akik önkéntelen hódolattal hajolnak meg ama férfiú előtt, aki a modern ember sóvárgásainak, nemesebb eszmények után való aspirációinak, jogainak, kötelességeinek, vágyainak és álmodozásainak oly utolérhetetlen szép nyelven adott kifejezést, aki fölmelegíti sziveinket, miközben felvilágosítja értelmünket, aki oktat és vigasztal, aki barátunk és tanítónk, aki visszavezet minket a Természethez és az Igazsághoz!

Valóban, jól sejtette ő a jövőt, joggal fellebbezett igazságtalan kortársaival szemben az utókor ítéletéhez, jól mondotta a *Szavojai vikárius hitvallásának* végén: »Az igazságos ember reménye nem csal meg soha!«

JEGYZETEK.

XI. fejezet.

Források: G. Vallette, id. mű, p. 139—165; A. Chuquet, J. J. Rousseau (Paris, 1893, Les grands écrivains français), p. 94—115; L. Ducros, id. mű, t. II. p. 41—97; B. Bouvier, J. J. Rousseau, p. 237—274; D. Mornet, L'influence de J. J. Rousseau au XVIII. siècle (Annales, t. VIII. p. 33—68); L. Petit de Juleville, Histoire de la Langue et de la Littérature française. t. VI. p. 269—275 és 485—492; H. Hettner, Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. II. Teil, 5. Aufl. p. 490—495; P. M. Masson, Contribution à l'étude de la prose métrique dans la Nouvelle Héloïse (Annales, t. V. p. 259—272); A. François, Les provincialismes de J. J. Rousseau (Annales, t. III. p. 1—24).

23. 1. 4. sor. Teljes címe: (Quatre) *Lettres sur la Nouvelle Héloïse, adressées à M. de Voltaire, par le marquis de Ximenez.*

XII. fejezet.

Források: G. Compayré, J. J. Rousseau et l'Éducation de la Nature (Paris, Les grands Educateurs); P. Sakmann, Jean-Jacques Rousseau (Berlin, 1913. Die grossen Erzieher); B. Bouvier, J. J. Rousseau, p. 275—320; L. Brédif, Du caractère intellectuel et morale de J. J. Rousseau. Paris, 1906. p. 17—42; E. von Sallwürk: Rousseau, Jean-Jacques (W. Rein, Encyklopaed. Handbuch der Paedagogik. II. Aufl. 7. Bd. II. Hälfte, S. 598—609.); A. Schmid, Rousseau, Jean-Jacques (Encyklopädie des gesamt. Erziehungs- und Unterrichtswesens. II. Aufl. VII. Bd. I. Teil, S. 284—337.); K. Schmidt, Geschichte der Paedagogik. II. Aufl. III. Bd. S. 524—559; L. Petit de Juleville, Histoire de la Langue et de la Littérature française. T. VI.

p. 275—285. ; F. Vial, Rousseau éducateur (J. J. Rousseau, leçons faites etc.). Paris, 1912. p. 91—120. ; G. Vallette, id. mű, p. 212—220. ; H. Höffding, Rousseau und seine Philosophie (Stuttgart, 1897, Frommanns Klassiker der Philos.) p. 143—158. ; A. Chuquet, J. J. Rousseau. p. 116—133. ; L. Ducros, id. mű, t. II. p. 98—125. ; Ed. Claparède, Rousseau et la conception fonctionnelle de l' enfance (Revue de Métaphysique et de Morale, Mai 1912). p. 391—416. ; E. Faguet, Rousseau penseur. p. 172—241. ; A. Oltramare, Les idées de J. J. Rousseau sur l' éducation (J. J. Rousseau jugé par les Genevois etc.) Genève, 1879. p. 67—133.

36. lap, 4. sor. Az erkölcsi nevelés kérdésének részletesebb ismertetését l. RácZ Lajos, Rousseau mint moralista (Budapest, 1913), p. 40—50.

XIII. fejezet.

Források: M. Liepmann, Die Rechtsphilosophie des J. J. Rousseau. 1898. ; Fr. Haymann, J. J. Rousseaus Sozialphilosophie. Leipzig, 1898. ; G. Vallette, id. mű, p. 174—211. ; A. Chuquet, J. J. Rousseau. p. 134—151. ; G. Lanson, L' unité de la pensée de Rousseau (Annales de la Société J. J. Rousseau. t. VIII. p. 1—31.) ; B. Bosanquet, Les idées politiques de Rousseau, — C. Bouglé, Rousseau et le Socialisme, — M. Bourgin, Les deux tendances de Rousseau, — J. Jaurès, Les idées politiques et sociales de Rousseau, — R. Stammler, Notion et portée de la Volonté générale chez Rousseau. — (Revue de Métaphysique et de Morale, 1912, Mai. p. 321—389.) ; J. Hornung, Les idées politiques de J. J. Rousseau (Rousseau jugé etc. p. 135—195.) ; E. Faguet, Rousseau penseur. p. 283—404. ; B. Bouvier, J. J. Rousseau. p. 321—362. ; L. Brédif, Du caractère int. etc. p. 56—84. ; G. Beaulavon, La doctrine politique du Contrat Social (J. J. Rousseau. Leçons faites etc. p. 155—170.) ; L. Ducros, id. mű, t. II. p. 126—188.

XIV. fejezet.

Források: William Cuendet, La philosophie religieuse de J. J. Rousseau et ses sources (Genève, 1913). p. 39., 42., 54., 60—64., 85., 93—96., 126., 129., 134., 137., 144., 149.,

152—3., 173., 181., 183—7., 205., 214.; Charles Borgeaud, J. J. Rousseaus Religionsphilosophie (1883); D. Parodi, La philosophie religieuse de J. J. Rousseau (J. J. Rousseau. Leçons faites etc.). p. 121—154.; Paul Seippel, La personnalité religieuse de J. J. Rousseau (Annales de la Soc. J. J. R. t. VIII. p. 205—231.); G. Vallette, id. mű, p. 220—229.; H. Höffding, Rousseau und seine Philosophie (Stuttgart, 1893). p. 122—134.; Ch. Genequand, J. J. Rousseau (Genève, 1912); Ch. Werner, J. J. Rousseau génie religieux (Journal de Genève, 1912. No. 170.); J. J. Rousseau et le libre examen. Encore Jean-Jacques (Le Protestant libéral de Genève, 1912. No. 5—6.); E. Faguet, Rousseau penseur, p. 130—172.; 43—139.; L. Ducros, id. mű, t. III. p. 314—399.; A. Bouvier, Les idées religieuses de J. J. Rousseau (J. J. Rousseau jugé etc.) p. 197—261.; L. Brédif, Du caractère intellectuel et morale de J. J. Rousseau. p. 43—49.; H. Hettner, Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts. II. Teil, 5. Aufl. (1894.) p. 466—474.; F. Bock, Rousseaus Stellung zur Religion (Protestantenblatt, 1909. No. 13.). p. 294—300.; Rácz Lajos, A szavojai vikárius hitvallása. Bevezetés (Sárospatak, 1912.) p. 3—21.; Rácz Lajos, Kálvin és Rousseau (Protestáns Szemle, 1910. évf. 7. f.); Rácz Lajos, Rousseau vallásos felfogása (Protestáns Szemle, 1912. évf. 6. f.)

88. l. 32. sor. *Victor Giraud* egyenesen vallásos próféta-nak nevezi őt s köszönetet szavaz neki azért, hogy a hívés útján a várakozás és áhitat stációját létesítette ama lelkek számára, akik a támadó és gúnyolódó hitetlenségtől kifárasztva és elgyötörve, hasztalan kerestek egy támaszpontot. Rousseau-nak a filozofusokkal való szakítása a vallásos eszme fejlődés-történetében, szerinte, a XVIII. századi Franciaország legfontosabb eseménye s megindítója lett annak a folyamatnak, mely Chateaubriand művében (*Génie du Christianisme*) nyert betetőzést. (*La religion de J. J. Rousseau. Revue des deux Mondes*, 1921 jun. 15.)

XV. fejezet.

96. l. 19. sor. Mint Adrastos királyt (Fénelon Télémaque-ja után) tüntette fel őt s Frigyes arképe alá montmoureny-i lakásában, mint láttuk, csipős epigrammát írt.

99. l. 18. sor. E. Ritter, La seconde partie des Confessions (Annales, t. XI. p. 42—43.).

101. l. 16. sor. C. G. d' Ivernois neuchâtelii főügyész.

103. l. 18. sor. A. Schinz, J. J. Rousseau et M. M. Rey (Annales, t. X. p. 54—60.).

105. l. 13. sor. G. Vallette, id. mű, p. 259—262.

106. l. 27. sor. P. Usteri et E. Ritter, Correspondance de J. Rousseau avec Leonard Usteri (Zürich-Genève, 1910). p. 25., 29., 31.

107. l. 18. sor. Rácz Lajos, Rousseau két svájci barát-nője. I. Bondeli Júlia (Uránia. 1910. évf. 10. sz.).

107. l. 29. sor. Usteri-Ritter, id. mű, p. 51—55., 59.

110. l. 20. sor. Lalliaud a délfranciaországi Nîmes-ből való nagy tisztelője volt Rousseau-nak.

110. l. 26. sor. Rácz Lajos, Rousseau és Sauttersheim. Bpest, 1913.

112. l. 20. sor. A. Schinz, J. J. Rousseau et M. M. Rey (Annales, t. X. p. 61—64.).

114. l. 33. sor. G. Vallette, id. mű, p. 235—253.

116. l. 14. sor. G. Vallette, id. mű, p. 253—267.

117. l. 19. sor. G. Vallette, id. mű, p. 279—292.

117. l. 31. sor. A. Schinz, J. J. Rousseau etc. (Annales, t. X. p. 71—72.).

120. l. 24. sor. G. Vallette, id. mű, p. 293—331; H. Tronchin, Rousseau et le docteur Tronchin (Annales, t. I. p. 25—66.).

123. l. 4. sor. G. Vallette, id. mű, p. 331—340.

125. l. 7. sor. A. Jansen, J. J. Rousseau als Botaniker (1884). p. 60—80.

126. l. 7. sor. Usteri-Ritter, id. mű, p. 153—154.

XVI. fejezet.

132. l. 7. sor. Meuron neuchâtelii főügyész járt közbe érette.

138. l. 8. sor. Oeuvres et Correspondance inédites de J. J. Rousseau, publiées par M. G. Streckeisen-Moultou. Paris, 1861. p. 5—127.

138. l. 23. sor. A. Schinz, J. J. Rousseau etc. (Annales, t. X. p. 86—89.)

139. l. 19. sor. Bernben — részben a genfi Bonnet K.

által is élesztve, táplálva — Haller A., a híres természettudós volt a Rousseau elleni hangulat egyik főtényezője. Mindkettőjüket Rousseau elleni támadásukban épúgy vezették vallási, mint politikai motívumok: mindketten a régi rend emberei voltak, vallásilag a konzervatív irányhoz, politikailag az uralkodó arisztokráciához tartoztak. Ide vonatkozó levelezésüket E. Ritter közli az *Annales* XI. kötetében (p. 58—88.).

140. l. 14. sor. Joh. Friedr. Fischer jogtudós; l. Rácz Lajos, Rousseau és Sauttersheim. p. 40—41.

142. l. 22. sor. *Annales*, t. VII. p. 102—104.

142. l. 32. sor. Louis-J. Courtois, *Le séjour de J. J. Rousseau en Angleterre* (1766—67). *Annales*, t. VI. p. 12—15.

144. l. 21. sor. L. Courtois, id. mű (*Annales*, t. VI. p. 16—35.).

146. l. 20. sor. L. Courtois, id. mű. p. 35—72.

152. l. 19. sor. H. Joly, *La folie de J. J. Rousseau* (*Revue philosophique de la France et de l'Étranger*. 1890. t. II. p. 42—67.); F. Brunetière, *La folie de Rousseau* (*Revue des deux Mondes*, 1890 febr. 1.); P. J. Möbius, *J. J. Rousseau* (Leipzig, 1903). p. 167—174.; L. Ducros, id. mű, t. III. p. 52—65.; G. Vallette, id. mű, p. 382—401.

153. l. 33. sor. Lévy-Bruhl, *La querelle de Hume et de Rousseau* (*Revue de Métaphysique et de Morale*, 1912. mai. p. 417—428.).

157. l. 5. sor. L. Courtois, id. mű (*Annales*, t. VI. p. 73—81.).

158. l. 24. sor. L. Courtois, id. mű (*Annales*, t. VI. p. 82—88.).

159. l. 6. sor. L. Courtois, id. mű (*Annales*, t. VI. p. 89—95.).

159. l. 27. sor. Lásd az egész fejezethez L. Ducros, id. mű, t. III. p. 1—51.

XVII. fejezet.

162. l. 17. sor. A. Jansen, *J. J. Rousseau als Musiker*. p. 340—350.

167. l. 19. sor. H. Buffenoir, *Le prestige de J. J. Rousseau*. Paris, 1909. p. 184—199.

170. l. 4. sor. E. Ritter, La seconde partie des Confessions. (Annales, t. XI. p. 39—48.)

173. l. 19. sor. A kalandornő (aventurière) kemény kifejezést L. Ducros használja Warensnérol.

174. l. 27. sor. L. Ducros, id. mű, t. III. p. 143—166.; E. Faguet, Vie de Rousseau. p. 165—166.

177. l. 13. sor. E. Faguet, Vie de Rousseau. p. 391.

179 l. 10. sor. Episztolájának ide vonatkozó része így hangzik:

A moi, chétif, une statue ?
D'orgueil je vais être enivré.
L' ami Jean-Jacques a déclaré
Que c'est à lui qu'elle était due ;

Il la demande avec éclat.
L' univers, par reconnaissance,
Lui devait cette récompense ;
Mais l'univers est un ingrat.

180. l. 11. sor. L. Ducros, id. mű, t. III. p. 167—200.

XVIII. fejezet.

184. l. 29. sor. D'Egmont grófnénál, ennek falusi kastélyában (Braisne-ben, Soissons mellett) Rousseau *Vallomásainak* II. részét, kivált annak XII. könyvét olvasta fel 1771 május 4—8. napjain. Egy-egy felolvasást tartott még de Pezay márkinál (ez 17 óra hosszáig tartott) és Dorat költőnél. H. Buffenoir, Le prestige de J. J. Rousseau. p. 265—279. és 449—450.

185. l. 4. sor. Oeuvres et Correspondance inédites, par Streckeisen-Moultou (Paris, 1861). p. 323—329.

188. l. 18. sor. Usteri-Ritter, Lettres inédites de Mme de Staël à H. Meister. Paris, 1908. p. 26,

189. l. 18. sor. A. Jansen, J. J. Rousseau als Botaniker (1885). p. 170—74.; 198—208.

192. l. 27. sor. A. Jansen, J. J. Rousseau als Musiker. p. 354.

198. l. 14. sor. J. J. Rousseau, ses Amis et ses Ennemis. Correspondance publiée par M. G. Streckeisen-Moultou (Paris, 1865). t. I. Introduction. p. XXV.

200. 1. 9. sor. A. Jansen, J. J. Rousseau als Botaniker. p. 249.

201. 1. 17. sor. G. F. Mayer német festő így festette le őt Ermenonvilleben, amint hosszú bottal a szabadban sétál s egy kezében tartott virágot nézeget. A Rousseau-Társaság ezt a képet választotta jelvényeül.

204. 1. 25. sor. *Emile et Sophie ou les Solitaires* cím alatt az *Emil*-nek folytatását kezdte írni, de ez befejezetlenül maradt. Csak az eleje van a munkának előttünk, néhány levél, amelyekben azt a végzetes fordulatot, amit a fiatal házask sorsa vett, legközelebbi következményeiben rajzolja. Ebből látjuk, hogy Emil, miután több éven át falusi visszavonultságban csendes boldogságnak örvendett, arra a gondolatra jut, hogy feleségét elviszi a nagyvárosba, hogy az annak életével és változatosságával megismerkedjék. Felöle és önmaga felől teljes biztonságban lévén, elfeledi, hogy aki könnyelműen a veszedelemben rohan, vesztébe rohan. Eleinte erősen állanak lábaikon, de aztán az élénk nagyvárosi élet meglazítja köztük az összefartást. Ama fiatal házaspár könnyelmű felfogása és élete, akiknek társaságában Párizsba jöttek, erős befolyást gyakorol Zsófiára; Zsófia a fiatal csábítóval szemben utoljára is elbukik. Bűnbánattal vallja be férjének ballépését. Emil szörnyen megrendül, majdnem belepusztúl, felesége hűtlensége határtalan fájdalommal, barátja árulása határtalan dühvel tölti el. Megbocsát Zsófiának, belátja a saját hibáját, de bármennyire fáj is neki, nem maradhat tovább a közelében; gyermekét és vagyonát átengedi neki, maga pedig reményvesztetten idegen országba vándorol. Mint egyszerű asztalos, munkája után él; az ügyes munkást szívesen látják és fizetik mindenütt. Majd, hogy szíve fájdalmát elűzze, tengerre kél, de kalózsok kezébe kerül, akik rabszolga gyanánt eladják. Higgadt, nyugodt magatartásával megnyeri gazdáit, kik felügyelővé teszik; majd a fejedelem magához hivatja Algirba, szolgálatába fogadja és kegyeivel halmozza el, ami Emilnek alkalmat ad arra, hogy ismereteit és képességeit érvényesítse. Itt a regény véget ér. Később aztán, mint a tervezett befejezésből látszik (R. 1777-ben a genfi Prévost-nak elmondta, hogy milyen befejezést akar a műnek adni), a két, sok megpróbáltatáson átment házastárs újra egyesül és boldog lesz. Nem nagyon sajnálhatjuk, hogy

ez a regény nem nyert befejezést; R. két hőse e regényben egész hirtelen oly lehetetlen átalakuláson megy keresztül, mely kiáltó ellentétben áll az *Emil*-ben nyert komoly nevelésükkel.

206. l. 17. sor. L. Thomas, *La dernière phase de la pensée religieuse de J. J. Rousseau* (Lausanne, 1903). p. 88—145.; L. Ducros, id. mű, t. III. p. 201—249.; Rácz Lajos, Rousseau halála (*Tolnavármegye*, 1912. évf., 18—19. sz.).

207. l. 5. sor. *Annales*, t. I. p. 262—265; H. Buffenoir, *Le prestige etc.* p. 469—70.

207. l. 33. sor. A szobor szellemes bírálatát l. E. Du Bois-Reymond, *Reden* (Leipzig, 1886). t. I. p. 373.

XIX. fejezet.

209. l. 15. sor. *Oeuvres et Correspondances inédites de J. J. Rousseau*, publiées par M. G. Streckeisen-Moultou. Paris, 1861. p. 281—290.

210. l. 14. sor. *Oeuvres complètes*, éd. Hachette, t. IX. p. 19.

211. l. 22. sor. *Oeuvres complètes*, t. XI. p. 198.

212. l. 7. sor. L. Ducros, id. mű, t. III. (1918.) p. 250—289.; B. Bouvier, J. J. Rousseau, p. 15—18.; A. Chuquet, J. J. Rousseau, p. 168—178.; G. Vallette, id. mű, p. 351—358.; *Faguet E.*, A XVIII. század. p. 491—494.

213. l. 28. sor. „J'aimerais mieux être oublié de tout le genre humain, que regardé comme un homme ordinaire“ (*Annales*, t. IV. p. 265.). Úgyszintén: „J'aime mieux qu'on en dise moins de bien et qu'on en parle davantage“ (*Annales*, IV. p. 266.).

216. l. 18. sor. Rácz Lajos, Rousseau és Goethe önéletrajza. *Uránia*, 1914. III. füzet, 101. l.

218. l. 21. sor. H. Höffding, Rousseau und seine Philosophie (Stuttgart, 1897). p. 20—25.

221. l. 30. sor. Sainte-Beuve, *Les Confessions de J. J. Rousseau* (Causeries de Lundi, t. III. p. 78—98.).

222. l. 15. sor. Mind az idősb, mind az ifjabb Moulton kiadványukban a tulajdonneveket csak a kezdőbetűkkel jelölték s egyes sikamlósabb helyeket kihagytak. A *Vallomások* első teljes és hű kiadása 1798-ban jelent meg.

222. l. 23. sor. L. Ducros, id. mű, t. III. p. 250—289.;

L. Brédif, Du caractère intellectuel et moral de J. J. Rousseau, p. 236—240.; *B. Bouvier*, id. mű, p. 363—401.

228. l. 8. sor. *Oeuvres complètes*, t. XII. p. 129.

231. l. 8. sor. *A. Jansen*, J. J. Rousseau als Botaniker, 1885. p. 107., 174., 208., 235—236., 249., 270.

332. l. 24. sor. *A. Jansen*, J. J. Rousseau als Musiker, 1884. p. 392., 422.

233. l. 8 sor. *B. Bouvier*, id. mű, p. 18—21.; *E. Ritter*, La seconde partie des Confessions (*Annales*, t. XI. p. 32.).

235. l. 4. sor. *Annales*, t. III. p. 320—321.

236. l. 23. sor. *Correspondance de J. J. Rousseau avec L. Usteri*, publiée par P. Usteri et E. Ritter, 1910. p. 166.

XX. fejezet.

238. l. 11. sor. *L. Ducros*, id. mű, t. III. p. 290—313.

239. l. 5. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 378—379.

239. l. 30. sor. *A. Vinet*, J. J. Rousseau (Morceaux choisis. Lausanne, 1897. p. 248.).

240. l. 8. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 357.

240. l. 23. sor. *Vallomásaim*. I. r. III. könyv.

240. l. 30. sor. *H. F. Amiel*, Caractéristique générale de Rousseau (J. J. Rousseau jugé etc. p. 32.).

241. l. 20. sor. VI. *Rêveries* (Oeuvr. compl. éd. Sanson. Conf. II p. 219.).

241. l. 27. sor. *Vinet*, id. mű, p. 251.

242. l. 11. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 380.

242. l. 23. sor. *A. Chuquet*, J. J. Rousseau. p. 195—196.

243. l. 10—12. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 381.

243. l. 23. sor. *L. Ducros*, id. fejezet.

244. l. 32. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 362—363.

245. l. 24. sor. *L. Ducros*, id. fejezet.

246. l. 6. sor. *L. Ducros*, id. fejezet.

246. l. 14. sor. *Malesherbes*-hez irt I. levél végén s 1770 márc. 16-án *Mme B.*-hez irt levele.

247. l. 15. sor. *Vinet*, id. mű, p. 253—256.

248. l. 2. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 364—66.

249. l. 9. sor. *L. Ducros*, id. fejezet.

250. l. 14. sor. *G. Vallette*, id. mű, p. 367—370.

250. l. 28. sor. 1770 jan. 17-én *Mme B.*-hez irt levele.

251. l. 22. sor. G. Vallette, id. mű, p. 373—75.; L. Ducros, id. fejezet; Vinet, id. mű, p. 249—250.

252. l. 13. sor. A. Chuquet, id. mű, p. 179—186.; Annales, t. X, p. 213.

253. l. 10. sor. H. Hettner, Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. II. Teil, 5. Aufl. (1894). p. 512—513.

255. l. 14. sor. L. Ducros, id. mű, t. III. p. 400—424.; Annales, t. IV. p. 349.

256. l. 5. sor. A. Chuquet, id. mű, p. 188—190. E felfogásunk a leghatározottabb ellentétben áll a Taine felfogásával, aki *L'Origine de la France contemporaine* c. művében. (t. I, p. 289. et ss.) Morellet, La Harpe és Nisard nyomán Rousseaut a terroristák előfutárja gyanánt itéli el, a *Társadalmi Szerződést* a jakobinusok evangéliuma gyanánt bélyegzi meg s szerzőjét teszi a monarchia bukásáért felelőssé. Először is Rousseau a forradalomig csak a szív, az erény és az álmodozás számára volt tanítómester, a *Társad. Szerződésről* alig beszélnek 1789 előtt. Nem a *Társad. Szerződés* kívántatta meg a francia paraszttal a dolgok új rendjét, amelyben meg tudjanak élni, hanem az a gyűlöletes gazdasági rendszer, amely alatt régóta szenvedtek. Azt tudjuk, hogy Rousseau a genfiakat a kormány elleni erőszakos föllépéstől mindig visszatartotta (mint III. *Dialogusában* mondja, „il porte le plus vrai respect aux lois et aux constitutions nationales et il a le plus d'aversion pour les révolutions et pour les ligueurs de toute espèce“); Korzika és Lengyelország számára készített alkotmánytervezetei mutatják, mennyire tudott ő az exigenciákhoz alkalmazkodni, mily sok érzéke volt a természet és a valóság iránt. Művei szelleméből láfjuk, mennyire nem helyeselte volna ő, hogy a szuverén nép helyére a jóléti bizottság lépjen; ha ő a rémuralmat megéri, annak okvetlen áldozatául esik. A népszuverénitásról, a nép önfentartásáról szóló tana, igenis, jelentékeny tényező volt a jobb jövőnek, a népjogok elősmertetésének és a társadalmi visszasságok megszüntetésének óhajtásában és remélésében. Mirabeau és a Girondisták kétségkívül az ő tanítványai voltak, de csak úgy, mint a békés Ducis és az okos Berquin; ők clarensi idillekről és családi boldogságról álmodoztak, nem pedig a köz érdekében való mérsárlásokról. Arról, hogy a jakobinusok és a terroristák szintén rá

hivatkoztak a magok igazolására, ő egyáltalában nem tehet: azok cselekedetei és a Jean-Jacques egy és más meggyőződései közt csak esetleges összehasonlítások voltak. Az 1793-iki alkotmány és a rémuralmi politika lényegét tekintve, a *Társad. Szerződés* egyenes tagadása (H. Höffding, Rousseau und seine Philosophie. p. 142.; D. Mornet, L' influence de J. J. Rousseau au XVIIIe siècle. Annales, t. VIII. p. 44—45.).

Legújabbán a *Minerva* (VII. évf.) 4—7. számában Tóth Béla hasonló felfogásnak ad kifejezést. Szerinte Eppensteiner, ki a forradalmat megelőző röpiratirodalmat átkutatta, kijelenti, hogy a forradalom kitörése előtti periódusban Rousseau hatása csekély, sőt majdnem semmi s ilyen hatást jóformán csak 1788 őszétől lehet észlelni, miután a torlódó események egész sora izgatta fel már a kedélyeket. Vizsgálódásainak eredményeképp Epp. kimondja, hogy teljesen tarthatatlan az a Taine-féle felfogás, mely Rousseauban a forradalom egyik főrugóját látja, mivel „ép a politikai események adtak indítékot arra, hogy a filozofiához és Rousseauhoz folyamodjanak“. „An der Herbeiführung der entscheidenden Ereignisse . . . haben Rousseaus Gedanken keinen Anteil gehabt“ (*Minerva*, VII. p. 258.).

256. l. 30. sor. A. Chuquet, id. mű, p. 191—192.; D. Mornet, L' influence de J. J. Rousseau (Annales, t. VIII. p. 33—68.).

258. l. 4. sor. A. Chuquet, id. mű, p. 192—93.; Marc-Monnier, J. J. Rousseau et les étrangers (J. J. Rousseau jugé etc. p. 271—281.); Rácz L., Rousseau mint moralista. p. 50—55.).

258. l. 17. sor. Annales, t. VIII. p. 80.

259. l. 13. sor. Eckhardt Sándor, Bessenyei és a francia gondolat. (Egyet. Philol. Közlöny, 1919, VI—X., 1920, I—V. füz.)

259. l. 21. sor. Hencze Béla újabban megjelent dolgozatában (*Kazinczy és a francia felvilágosodás*) kimutatja, hogy K. vallásos felfogását is jórészen Rousseau, *A szavojai vikárius hitvallása* határozta meg. — Bariska Mihály *Gróf Széchenyi István és a francia irodalom* című, ugyancsak a budapesti egyetemi francia szemináriumából kikerült dolgozatában „a legnagyobb magyarról“ állapítja meg, hogy Naplóiban, Leveleiben és irataiban (Hitel, Világ, Kelet Népe) mily gyakran akadtunk R. eszméinek, hatásának, kifejezéseinek nyomaira.

261. l. 8. sor. Pintér Jenő, A magyar irodalom története, 3 kt. 52., 53., 251. s 4-ik kötet 72—88. l.

261. l. 22. sor. Császár Elemér, A magyar regény története. p. 68.; és Kisfaludy Sándor (1910). p. 91—94.

261. l. 31. sor. Császár E., A magyar regény története. p. 140.

262. l. 13. sor. Irodalomtörténeti Közlemények, 1910. évf. p. 243—246.

262. l. 20. sor. Az emberi társaság szövetségéről, vagyis a polgári törvények kútfejei és eredetei (a sárospataki főiskolai könyvtár kéziratárában). Ismertetését l. Egyet. Philol. Közlöny, 1911. évf. p. 156—157.

263. l. 17. sor. H. Buffenoir, Le prestige de J. J. Rousseau. p. IX.

NÉVMUTATÓ.

(A Jegyzetekre nem terjed ki.)

A.

- Aachen 120, 229.
 Abauzit 187, II. 117, 120.
 Ábel II. 105.
 Adria 118.
 A *falusi* jós 165, 167, 168, 169.
 Ágoston (Szent) II. 213, 216.
 Agrippa 156.
 Aix II. 118.
 Aix-les-Bains II. 118.
 Alary abbé 113.
 Alkotmányozó Gyűlés II. 206.
 Álmodozások 31, 38, 48, 58,
 150, 184. II. 67, 133, 175,
 198, 208, 215, 221, 222,
 224—227, 245, 250, 262.
 Alpok 117, 145, 188, II. 16,
 17, 72.
 Althusius II. 57.
 Altuna 115, 121, 123, 132.
Amadis de Gaule 28.
 Amiens II. 160.
 Amsterdam 186, 246, 258, 275,
 278, II. 140.
 Anakreon 113, 124.
 Ancelet 122.
 Anet Claude 71, 85, 93.
 Angelika 169—170.
 Angolország 274, II. 110, 139,
 140, 141, 143, 148, 151, 152,
 154, 156, 157, 158, 212, 258.
 Annecy 48, 50, 52, 53, 63, 68,
 72, 73, 77, 99.
 Anteus 162.
 Apollo 124.
 Aristarchos 142.
 Argenson(d') 172.
 Aristides II. 116.
 Aristoteles II. 255.
Astrée 28, II. 9.
 A szerelmes költők 113, 115,
 124, 125, 127, 134, 165.
 Athanasius Paulus 76
 Athén 12, 17, 128, 152, 166,
 II. 58, 116.
 Aubonne(d') 68, 72.
 Aumont hg(d') 166.
 Ausztria II. 192.
 A vakmerő fogadalom 131, 136.
 Ázsia 152.

B.

- Bachaumont II. 179.
 Bâcle 61, 62—63.
 Bajorország 122
 Balzac II. 22.
 Barbeyrac 16.
 Bare 202.
 Bartholomé II. 207.
 Barretieri II. 124, 228.
 Basedow II. 257.
 Basilené 56.
 Bastide 267.
 Bastille 264.
 Batthyány Alajos gróf II. 260.
 Bâzel II. 109, 139.
 Bayle 67, 96, II. 69.
 Beaumont (de) Cristophe 282,
 II. 75, 102—105, 233.
 Bellay 71.
 Béat de Mural II. 68.

- Bellegarde (de Lalive) gróf 87,
 135, 136, 236.
 Bellegarde (de Lalive) Zsófia
 136, 222.
 Beloselski herceg II. 200.
 Benoit II. 232.
 Berlin 265, II. 111, 126, 139,
 140, 178.
 Bern 76, II. 95, 96, 106, 107,
 132, 159.
 Bernard Ábrahám 30, 42, 44.
 Bernard Gábor 22, 23, 30,
 40, 53.
 Bernard Jakab 21.
 „ Sámuel 20.
 „ Zsuzsanna 21, 22, 23.
 Bernex püspök 50, 70.
 Bernis de 112.
 Bernier 82.
 Bernoulli 270.
 Berthelot II. 207.
 Berthier P. 257.
 Bertrand Al. II. 48.
 Besançon 86. II. 110.
 Bessenyei György II. 258.
 Beuzenvalné 110, 129.
 Bienne II. 125, 131, 139.
Bihari Remete II. 258.
 Blair II. 238.
 Blanchard abbé 86.
 Bodin II. 57.
 Bodmer II. 188.
 Bonac (de) 76, 77.
 Bondeli Julia II. 106—107.
 Bonnet Károly 15, 190, 191,
 II. 74, 120, 159.
 Bonneval 125, 172.
 Bonnevauxné 50.
 Borde 103, 107, 111, 160, 161,
 II. 159.
 Borromei-szigetek 119.
 Bossey 30, 31, 32, 34, 35, 36,
 66, 196, II. 68, 220, 229—230.
 Bossuet 27, 28, 250, II. 57,
 251, 252.
Botanikai Levelek II. 189, 208.
Botanikai Szótár II. 189, 208,
 229—230.
 Boudet 70.
 Boudry 76.
 Boufflers grófné 259, 280, II.
 100, 140, 141, 153, 154,
 164, 175.
 Boulanger 165.
 Boulogne-i liget II. 187, 188.
 Bourgoin II. 166, 168, 170,
 172, 176.
 Bouvier Bernát 7, 150, II. 221,
 233.
 Boy de la Tour II. 165, 166,
 177.
 Boy de la Tour Júlia II. 177.
 „ „ Tourné II. 95, 96,
 „ 99, 126, 189, 193, 228.
 Bovier II. 170.
 „ -család II. 166.
 Boze (de) 108.
 Bramante 63.
 Breil (de) 59.
 Broglien (de) 110, 113.
 Brooke Boothby II. 224.
 Brunet 239, 240.
 Brunetière II. 251.
 Buchez II. 123.
 Buda II. 109.
 Buffon 112, 138, 182, II. 40,
 57—58, 125, 180, 188, 251,
 263.
 Burlamaqui J. J. 16, II. 57, 58.
 Buttafuoco II. 134—136.
 Byron II. 258.

C.

- Calais II. 142, 159, 160, 161.
 Calandrini 15.
 Calas II. 251.
 Canavas 82.
Candide 221, II. 9.
 Candolle (de) II. 230.
 Carrio (de) 115, 258.
 Casotte 172.
Cassandre II. 9.
 Castel P. 108, 110, 120, 172.
 Cato 152, II. 116.
 Caton P. 82.
 Caux de Coppeval 172.
 Caveirac 172.

- Caylus gróf 107.
 Cerjean II. 158.
 Césarges II. 172, 177.
 Chambéry 53, 63, 79, 80, 81.
 82, 85, 86, 87, 91, 93, 94, 98,
 99, 103, 109, 111, 128, 184,
 II. 166.
 Chambers 137.
 Champagneux de Rosière II.
 166.
 Champeaux 279.
 Champs-Élysées II. 230.
 Chappuis Marc 186, 193, II.
 116.
 Charmettes (les) 91, 100, 107,
 208, 212, II. 42, 69, 124, 166,
 219, 221.
 Charron 156.
 Chasottes 79.
 Chasseron II. 124.
 Châtelet (du) 79.
 Chateaubriand II. 18, 256.
 Chatillon II. 188.
 Chaux II. 129.
 Chenonceaux 130, 132.
 -né (de) 126, 214,
 258, 265.
 Cher-folyó 136.
 Chevette 136, 164, 202, 214,
 228, 230, II. 159.
 Chiswick II. 143, 144.
Childe Harolde II. 258.
 Choiseul hg. 278, II. 164, 165,
 166, 175, 180, 193, 196.
 Chouet Róbert 15.
 Chuquet Artur II. 89, 251.
 Cid 122.
 Clairambault 69, 82.
 Claparède Ed. II. 37.
 Clarens II. 7, 16, 258.
 Clappier II. 228.
 Cochin II. 188.
 Coignet H. II. 178.
 Coindet 43, 186, 258, II. 6,
 161, 165.
Cléopâtre 28.
 Colette 173.
 Clichy 258.
 Colombier II. 97.
 Colwich II. 146.
 Come Fr. 278.
 Comédie française 123, 169,
 II. 178, 195, 203.
 Compayré II. 45.
 Como 119.
 Condé hg. 234.
 Condillac abbé 101, 134, 138,
 182, II. 224.
Confessions, I. *Vallomásaim*.
 Confignon 47, 53.
 Conti hg. 250, 259, 260, 262,
 278, 279, 281, II. 142, 161,
 164, 165, 172, 231.
Contrat Social I. *Társad. Szer-*
ződés.
 Conway táb. II. 149, 158.
 Conzié (de) 88, II. 166.
 Corancez 5, II. 186, 200, 235.
 Copernicus II. 41.
 Cordier-utca 108.
Correspondance littéraire 190,
 241, II. 125.
 Courtois 163.
 Cours-la-Reine II. 230.
 Coutance-tér 24, 187.
 Couvet II. 129.
 Cramer 15.
 Créqui II. 200.
 Créquiné (de) 136, 163, II. 86.
 Cressier II. 124.
 Croix de Vacques II. 177.
 Crommelin II. 142.
 Crousaz II. 40.
 Csehország 122.
 Csokonai V. Mihály II. 259.
 Cury (de) 166.
Cyclopédia 137.
 Cyprus II. 170.
Cyrus (Le Grand) 28, II. 9.
 Cziny József II. 262.

D.

- D'Alembert 135, 138, 198, 199,
 220, 237, 244, 245, 246, 248,
 254, 264, 265, II. 67, 74,
 103, 153, 159, 196.
 Damesin 108.

- Danel Jacqueline 25.
 Danton 65.
Daphnis II. 204.
 Darwin Erasmus II. 146.
 Daubenton II. 188.
 Dauphinée II. 176.
 Davenport II. 144, 145, 147, 150, 156, 157.
 Délfranciaország II. 165.
 Delessertné II. 172, 189, 228.
 Deleyre 257, II. 188.
 Deluc 187, 192, II. 117.
 Denisné 165.
 Descartes 90, 96, II. 69.
 Deuil 258, 279, 282.
 Dewes Mary II. 146.
 Diderot 109, 123, 134, 135, 138, 140—142, 143, 144, 146, 147, 152, 154, 162, 164, 166, 167, 173, 182, 203, 209, 215, 223, 224, 225, 230, 233, 237, 238, 239, 240, 242, 245, 255, 257, 264, II. 18, 71, 74, 151, 159, 162, 175, 196, 211, 220, 262.
Dialogusok 178, II. 175, 195—196, 208, 222—224, 225, 242.
 Dijon 147, II. 180.
 Dijoni Akadémia 143, 145, 148, 162, 174, 175.
 Diogenes (kutyája) 194, 255.
 Diodorus (Siciliai) II. 125.
 Dorat II. 184.
 Dower II. 142, 158, 159.
 Duchesne 246, 268, 275, 279, II. 5, 121, 122, 125, 138, 142.
 Duclos 138, 163, 166, 257, 266, 267, II. 211.
 Ducommun Abel 36, 40, 43, 45, 47, 52, 62.
 Ducros Louis 7, 13, 208, II. 238.
 Dufour Th. 130, II. 233.
 Duhomel II. 124, 228.
 Du Peyrou (Dupeyrou) II. 101, 123, 124, 125, 128, 131, 138, 158, 161, 162, 163, 171, 193, 222, 227.
 Dupinné 110, 111, 112, 113, 129, 130, 135, 136, 147, 149, 157, 188, 209, 255, 258, 259.
 Duplessis alezr. 122.
 Duprat gróf II. 199, 200.
 Dupré de Saint-Maurne 140.
 Dussaulx II. 186, 235.
 Dutens Lajos II. 156, 157.
 Dutertre 182.
 Du villard 119, II. 114.
 Duvoisin 270, 271, 275.
- ### E.
- Eaubonne 223, 231.
 Eckhardt S. II. 262.
 Eduard II. 20.
Efraimi levita 283.
 Elsass II. 140.
 Egmont (d') grófné II. 184, 188, 212.
Emil 33, 43, 45, 97, 102, 182, 207, 242, 257, 260, 261, 263, 268, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, II. 24—47, 48, 49, 65, 56, 67, 72, 81, 89, 90, 91, 96, 105, 106, 113, 118, 119, 142, 151, 174, 185, 186, 204, 209, 210, 214, 220, 228, 229, 253, 254, 257, 261, 262.
Encyklopaedia 134, 138, 141, 163, 194, 197, 199, 208, 243, 244, 246, 270, II. 71, 74, 91, 156.
 Eötvös József báró II. 24.
 Epinay 214.
 Epinay (Lalive d') 135, 136, 222, 227, 255, 256.
 Epinayné (d) (d'Esclavelles Louise) 133, 135, 136, 137, 163, 164, 222, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 242, 256, 258, 263, 279, II. 151, 167, 168, 184, 211, 112.
 Ermenonville II. 201—206, 260.
 Ermitage (Remetelak) 147, 195, 202, 203, 207, 208, 214, 221, 223, 224, 225, 228, 231,

233, 234, 242, 245, 271, II.
5, 14, 72, 151, 169, 215, 234.

Eros 124.

Értekezés I. 130, 151–156,
157, 158, 162, 180, 198, 219,
253, II. 262.

Értekezés II. 174–80, 181, 182,
183, 187, 189, 194, 195, 197,
217, 254, II. 262.

Escherny (d') gr. 240, II. 102,
168.

Estavayer II. 109.

Estrée (d') marsal 227.

Etange II. 7.

Etange (d') báró II. 6, 12.

„ Júlia 222, II. 6–23.

Ette (d') k. a. 136.

Euklides (Elemi) 36.

Európa 76, 156, 246, II. 23, 158.

Evian 50.

Eybens d' 101.

F.

Fabricius 144, 152.

Faguet E. 7.

Falusi Jós 165–169, 173, 198,
II. 178, 192, 193.

Favre II. 115.

Favria (de) gróf 62.

Fazy A. 19, 38, 42.

Fell k. a. 173.

Fénelon 96, II. 40, 45.

Ferney II. 159.

Fichte 181, II. 257.

Fils naturel 224, 225.

Fischer János II. 140.

Fizes 93.

Flamanville II. 200.

Fleury (de) Omer Joly 281.

Flora Petrusinsularis II. 132.

Fontainebleau 166.

Fontenelle 28, 96, 107, 109,
112, II. 251.

Formey 265.

François A. 8.

Francueil (de) 112, 113, 129,
130, 135, 136, 147, 149, 151,
157, 234, 235, 255.

Franciaország 81, 114, 120,
171, 184, 194, 262, 263, 277,
II. 46, 70, 96, 98, 126, 136,
142, 148, 154, 160, 161, 162,
170, 185, 189, 223, 230, 231,
244, 252, 256.

Frederich 122

Fréron 172.

Fribourg 73, 74, 76.

Frigyes (II.) por. kir. 88, 161,
II. 96, 97, 127, 155.

G.

Gagnebin II. 124.

Gaime abbé 58–59, 60, 69.

Galathea II. 178.

Galley k. a. 72.

Garcin II. 230.

Gard folyó 94.

Garrick II. 143.

Gâtier abbé 69, 70.

Gauffecourt 88, 119, 124, 133,
184.

Gautier Péter 29, 30.

„ tört. író 158–159, II.
233.

Genf (Genève) 11–16, 17, 18,
23, 24, 31, 35, 36, 38, 44,
47, 52, 53, 62, 74, 80, 86,
87, 118, 119, 124, 145, 172,
184–189, 190, 192, 194, 196,
209, 216, 230, 232, 234, 244,
254, 265, 266, 280, 282, II.
48, 49, 58, 59, 60, 61, 68,
81, 95, 96, 102, 105, 112–
120, 121, 122, 124, 126, 139,
141, 151, 157, 159, 206, 210,
215, 222, 227, 243, 258.

Genua 114, 258, II. 135.

Geoffrin-né 142.

Geoffroi II. 124, 228.

Geraldus 156.

Germania 27.

Gessner Sal. 283, II. 105, 159.

Gil Blas II. 9.

Gingins de Moiry (de) II. 95.

Giraud k. a. 73, 107.

Girardin márkí II. 200–206.
 „ „ -né II. 203.
 „ leánya II. 206.
 Gluck II. 192.
 Godard ezr. 77–78.
 Goethe 141, II. 18, 42, 232, 257.
 Gonceru-né 19, 187.
 Goton 37, 38.
 Gouan II. 171, 189, 228.
 Gouvon (de) gróf 59, 69, 120.
 „ „ abbé 61, 67.
 Görögország 152.
 Gradot-kávéház 123.
 Grand' Rue 24.
 Graffenried (de) k. a. 72, 73, 79.
 Grande-Chartreuse II. 165.
 Granville Bern. II. 146, 156.
 Grétry II. 192.
 Grenoble 93, II. 165.
 Grew 166, II. 189.
 Grimm M. 135, 147, 159, 162, 165, 167, 171, 173, 190, 203, 215, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 265, 279, II. 10, 125, 151, 159, 194, 211, 220, 237.
 Gros 69.
 Grotius H. 16, 20, 182, II. 57.
 Guérin 257.
 Guy 279, II. 231.
 Guyenet II. 126.

H.

Habsburg-uralom II. 259.
 Hachette II. 232, 234.
 Hadastyánok Palotája II. 194.
Hadi foglyok 122–123.
 Hága, 278, II. 120.
 Hake II. 146.
 Haller II. 159.
 Hegel II. 64.
Hegyi Levelek II. 49, 67, 73, 75, 81, 85, II. 118–123, 127, 135, 139, 233.
 Helmholtz 197.
 Heloise II. 7.

Helvétius 142, 163, II. 74, 75, 76, 77.
 Henrik II. 130.
 „ IV. 211.
 Herbert II. 69.
 Herder 168, II. 44, 257.
 Herostratos 194.
 Hesiodos 125, 134.
 Hess II. 106.
 Hirzel II. 106.
 Hobbes 182, II. 57, 58, 61, 258.
 Holbach báró 135, 163, 164, 173, 203, 215, 223, 228, 243, 258, 279, II. 74, 153.
 Hollandia 264, 270, II. 104, 112, 120, 162.
 Homeros 98, II. 260.
 Horatius 163.
 Houdetot (d') gr. 136, 256.
 Houdetot (d') grófné (de Lalive de Bellegarde Zsófia) 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 233, 235, 236, 242, 255, 256, 261, 265, 266, II. 20, 263.
 Huber M. II. 68.
 Hugo Viktor II. 250.
 Hume D. 274, II. 126, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 195, 196, 238.

I.

Iphigenia II. 192.
 Itália 114.
 Ivernois (d') Izabella II. 101, 126.
 Ivernois (d') Jean-Antoine II. 123, 147.
 Ivernois (d') F. H. kereskedő II. 108, 109, 115.

J.

Jacques II. 160.
 Jakab 89.
 Jallabert 186, 192.
 János 89.

Jardin des Plantes II. 188.
 Jean Paul II. 257.
 Jelyotte 166.
 Jézus 100, II. 84, 89, 128.
 Jonville 258.
Journal des Savants 208, 259.
 Judás II. 90.
 Julia 188, 207, 226, 258, 261,
 263, 266, II. 5–7, 20, 174,
 228, 261.
 Jura 168, II. 124.
 Jurieu II. 58.
 Jussieu II. 188.
 Juvenalis II. 249.

K.

Kálvin J. 15, 216, 251.
 Kant 182, II. 44, 241, 257.
 Kármán J. II. 261.
Karthausi II. 261.
 Katalin II. 167.
 Kazinczy F. II. 259, 262.
 Keith György táb. II. 96, 111,
 115, 126, 141, 154, 156, 215,
 245.
 Kelemen XIII. 282.
 Kirchberger II. 107, 132.
 Kisfaludy S. II. 261.
 Klüpfel 135.
 Klopstock II. 257.
 Klyiogg II. 105, 106.
 Kolumbus 103.
 Konstantinápoly 20, 23.
 Korzika II. 135–138, 170, 194.
Korzika alkotmánya II. 136–
 138, 208, 231.
 Kölcsey II. 261.
Krisztus követése 100.
 Kroesus 124.

L.

La Bruyère 27, 28, 68, 96, II. 125.
 La Calprenède 28.
 La Closure (de) 28, 119.
 Lajos XIV. 209.
 Lajos XV. 159.
 Lalliaud II. 110.

Lambercier lel. 31, 32, 33,
 55, 98.
 Lambercier Gabriella 31, 33,
 35.
La morale sensitive 213.
 Lamy atya 90, 97.
 La Mettrie II. 74.
 Lamande II. 146.
 Lamartine II. 256.
 Lamoignon (de) 111, 258.
 La Muette II. 188.
 Languedoc-fogadó 127, 147.
 La Noue 169.
 Lanson G. 131.
 La Popelinière (de) 124, 256.
 La Roche 274, 279, 280.
 Larnagené 93.
 La Sellené 121, 132, 150.
 La Tour festő 173, 263.
 La Tour-Franciska-Lujza 1.
 Warensné.
 La Tour-Franquevilléné 273,
 II. 154.
 La Tourette (de) II. 165, 177,
 189, 193, 228.
 La Tourettené (de) II. 178.
 Lausanne 49, 74, 75, 128.
 Lautrec (de) gróf 87.
 Le Bègue de Presles II. 200,
 206.
 Le Blond 258, II. 200, 206.
 Le Breton 137.
 Leferrière II. 124.
 Leibniz 16, 90, 96, 215, II. 107.
 Leipzig II. 257.
 Lemaitre II. 235.
 Léman-tó 30, 74.
 Lenieps 165, 258.
 Lengyelország II. 36, 65, 120,
 190–192.
*Lengyelország alkotmányter-
 vezete* II. 36, 65, 190–192,
 208, 231, 262.
 Le Sage 186.
 Les Délices 195, 216, 220, 244.
 Lespinasse k. a. II. 153.
 Lessing 181, II. 18, 257.
Lettre sur la Providence 216–
 219, 221.

Lettre sur les Spectacles 246—
254, II. 233.
Le Sueur 27, 28.
Levallois II. 198.
Leyden 270.
Lichfield II. 224.
Linné II. 123, 124, 189, 200,
228, 229.
Lissa II. 109.
Lissabon 215.
Lincolnshire II. 158.
Levasseur-család i32.
" -né 147, 149, 165,
166, 214, 223, 224, 233, 234.
Levasseur Teréz 125—127,
129, 132, 133, 134, 141, 147,
148, 183, 187, 208, 211, 214,
222, 227, 228, 233, 234, 261,
270, 272, 274, 275, 276, 280,
II. 98, 99, 101, 126, 129, 132,
139, 143, 150, 157, 158, 161,
164, 165, 166, 167—170, 176,
177, 181, 198, 199, 201, 205,
206, 245.
Locke 90, 96, 182, 196, II. 40,
57, 58, 69, 258.
London 99, II. 141, 143, 144,
146, 156, 159.
Longuet II. 58.
Lorenzi 260
Loys (de) Seb. 49.
Loyseau de Mauléon 257.
Lucinda 169—170.
Lullin 186.
Luze (de) II. 142
Luxembourg gróf 267.
" herceg 173, 259,
260, 261, 264, 267, 278, 279,
280, 281, II. 97, 108, 111, 245.
Luxembourg hercegné 261,
263, 266, 274—75, 276, 280,
II. 99, 164, 185.
Luxembourg-park 109, 123,
II. 142.
Lyon 71, 78—79, 80, 87, 88,
101, 102, 104, 107, 111, 114,
119, 127, 184, 248, II. 95, 126,
159, 165, 166, 177, 178, 180,
228.

M.

Mably (de) 101, 107, 108, 109.
Macdonald Frederika 239, 240.
Macchiavelli II. 57.
Magny Ferenc 49, II. 68.
Magyarország 122.
Mahomet 254.
Malebranche 90, 96, II. 69.
Malesherbes 258, 259, 263,
275, 276, 277, 281, II. 175,
185, 186, 189, 193, 209, 210,
236, 237, 240, 241, 243, 244.
Malpighi II. 180.
Malthus Dániel II. 144, 146,
193.
Maltor 257.
Mangis 109.
Manon Lescaut 165, II. 9.
Marianne II. 9.
Marcoussis 165.
Margency 258.
Mária Terézia 123.
Marcet de Mézières 186.
Marion 57, 58, II. 214, 225.
Marivaux 109.
Marmontel 124, 138, 146, 167,
256, 257, II. 159.
Mars 215.
Martinière (de la) 77.
Martinovics Ignác II. 260.
Masseron 39.
Masson 163.
Mathas 234, 257.
Mathieu 215.
Maupéou (de) 136, II. 186.
" -né (de) 136.
Maupertuis 123, II. 74
Meillerie 188, II. 8, 16.
Meister Henri II. 125, 188, 236.
Mellarède gr. 58.
Mendelssohn II. 18.
Ménilmont II. 195, 224, 225,
227.
Merceret Anna-Mária 71, 73.
Mercure de France 98, 143, 145,
158, 159, 190, 256, II. 192.
Merveilleux (de) 77—78.
Metastasio 97, 118, II. 231.

Meudon II. 160.
 Miège Mie 18.
 Milano 114.
 Mills 137.
 Minorca II. 170.
 Mirabeau 65, II. 160, 161, 255.
 Mirepoix táb. 280.
 Molière 28, 97, 251.
 Monquin II. 172, 176, 180, 212.
 Montaigne 96, 156, 182, 250,
 II. 40.
 Montaigu (de) gróf 113, 114,
 116, 120.
 Montbard II. 180.
 Monceau II. 188.
 Montélimar 94.
 Montesquieu 138, II. 48, 49,
 57, 66, 258, 260, 263.
 Monthléry 18.
 Montlouis 242, 262, 263.
 Montmollin II. 73, 82, 99, 100,
 114, 127—29.
 Montmorency 136, 207, 233,
 234, 242, 257, 258, 260, 263,
 271, 273, 276, 278, 282, II.
 99, 105, 110, 168, 188, 201.
 Montmorency herceg 267.
 „ hercegné 260.
 Montpellier 93—94.
 Morand 172.
 Morellet abbé 146, 264.
 Morges 188, II. 118.
 Môtiers-Travers II. 95—130,
 132, 135, 138, 168, 178,
 210, 211, 227, 241.
 Mouchon II. 115, 116.
 Moulton Pál 186, 268, 269,
 270, II. 73, 95, 105, 114, 117,
 120, 126, 180, 202, 203, 209,
 222, 229, 237.
 Möbius II. 152.
 Mussard 165, 186.
 Musset Alfred II. 256.

N.

Nádasdy gr. II. 109.
 V. Nagy Ferenc II. 260.
 Nancy 198.

Nanette 134, 141.
 Nangis gr. 87.
 Nani 28.
 Narcisse 107, 109, 129, 169—
 170.
 Navarrai hercegnő 127, 138,
 186.
 Néaulme 257, 264, 275.
 Necker II. 179.
 Németország 26, 223, 229.
 Neuchâtel 75, 76, II. 96, 102,
 108, 109, 123, 124, 125, 126,
 132, 138, 159, 161, 170, 234.
 Neuhaus II. 123.
 Nevers II. 172.
 Newton 97.
 Nicolas (Le Maistre) 70—71,
 79.
 Nicole 250.
 Nîmes 94.
 Ninon de l'Enclos 196.
 Noëray 95.
 Normandia II. 161.
 Notre-Dame II. 196—197, 224.
 Nuneham lord II. 143, 156, 157.
 Nyárfák Szigete II. 204, 206.
 Nyon 30, 37, 74, 86, 87, 119,
 187.

O.

Olaszország 121.
 Opera 125, 129, 172, II. 192.
 d'Orbe Kl. 273, II. 8, 20.
 Oroszország II. 192, 258.
 Ovidius 28, 113, 124.
 Ozanam 89, 97.
 Örök Béke 210—211, 267, II. 23.

P.

Padua 114.
 Pál apostol II. 90.
 Pál és Virginia II. 187.
 Palais abbé 82.
 Palais Royal 134, II. 182.
 Palissot 198—199, 264.
 Panier-fleuri (Virágkosár) 134.
 Pantheon II. 206, 207, 256.

Paoli II. 134, 135.
 Párizs 18, 45, 72, 74, 77, 78,
 104, 107, 108, 110, 111, 118,
 119, 121, 129, 133, 155, 156,
 161, 165, 166, 169, 171, 173,
 185, 188, 189, 195, 198, 215,
 223, 224, 225, 232, 234, 236,
 237, 243, 246, 248, 256, 266,
 270, 274, 275, II. 6, 10, 17,
 32, 44, 75, 109, 110, 113, 118,
 120, 121, 122, 125, 141, 142,
 145, 148, 159, 160, 165, 166,
 170, 177, 178, 179, 180—201,
 203, 210, 212, 223, 224, 225,
 228, 231, 250.
 Parison 239.
 Parisot 88, 103, 107, 111.
 Pascal 96, 250, II. 69, 125,
 216, 251.
 Passy 165.
Paysan parvenu II. 9.
 Penneck II. 143.
 Perdriau 186, 189.
Persifleur 134.
 Perrichon 88.
 Pestalozzi II. 42, 257.
 Pétaud 98.
 Petrarca 97, II. 24.
 Pezay (de) II. 184.
 Pictet B. II. 70.
 Pictet Károly II. 114, 120.
 Piemont 81.
 Pila-hegy II. 172.
 Pissot 172.
 Plan P. P. 240.
 Platon 96, 98, 149.
 Platrière-utca 113, II. 181, 187.
 Plutarchos 12, 17, 20, 27, 28,
 98, 145, 148, 156, II. 32, 242.
 Pó II. 72.
 Poitiers-i Diána 130.
Politikai intézmények 118, 187,
 195, 209, 264, II. 48.
Polysynodie 209—210.
 Pompadourné 140, 166, 172,
 259.
 Pontarlier II. 109, 124.
 Pont des Bergues II. 207.
 Pontverre (de) 47, 48, 51.

Pope 215, 217.
 Poroszország II. 192.
 Portland-i hercegnő II. 146,
 193.
 Port-Royal 90, 96.
 Potsdam 161, II. 131.
 Pougues II. 172.
 Pozsony II. 107.
 Pradier II. 207.
 Prévost 165, II. 200.
 Procope orvos 165.
 Procope-kávéház 123, 169.
Princesse de Clèves II. 9.
 Provence II. 261.
 Puffendorf 16, 67, 182, II. 57.
 Pury ezredes II. 101, 102.
Pygmalion II. 178, 179, 195.

Q.

Quinault k. a. 163.

R.

Rabelais II. 40.
 Racine 97.
 Rameau 82, 87, 124, 127, 128,
 129, 197, II. 162.
 Ramsay II. 144.
 Raynal abbé 138, 158 II. 263.
 Réaumur (de) 108, 140.
 Regnault II. 200.
 René II. 261.
 Renou (Rousseau álneve) II.
 161.
 Rey M. M. 186, 246, 257, 270,
 275, 276, 277, II. 48, 103,
 111, 117, 138, 140, 162, 209,
 210, 211, 236.
 Revil Mme 91.
 Régence-kávéház 123, II. 182.
Rêveries, I. Álmodozások.
 Reynaud P. 90, 97.
 Rhône 114, II. 207.
 Richelieu herceg 107, 124, 127.
 Richardson II. 9, 18.
 Ritter J. 5, 7, 19, 235, II. 233,
 234.
 Robeck hercegné 264, 267.

- Robeila-hegy II. 125.
Robinson Crusoe II. 31, 112.
 Robespierre 65, II. 255.
 Roche 82.
 Rocca (Della) 57, 59.
 Roguin Dániel 109, 129, 257, 283, II. 95.
 Rohault P. 97.
 Rolandné II. 255.
 Rolli II. 231.
 Rollin II. 40.
 Roma 12, 28, 44, 152, II. 58.
 Rouelle 112, 130.
 Rouen 278.
 Rousseau Clermonde 19, 38.
 " Dávid 19.
 " Didier 18.
 " Ferenc 23, 26, 53.
 Rousseau Izsák 19, 23, 24, 26, 29, 30, 52, 53, 133.
 Rousseau Jean I. 19, Jean II. 19.
 " János II. 143.
 " Jean-Baptiste 77, 109.
 Rousseau Suzanne 19, 25.
 " Théodora 23, 37.
 Roustan 269, 270, II. 115, 117, 126.
 Rozier II. 165.
 Rosière II. 167, 189.
 Rulhières II. 186.

S.

- Sabran 52.
 Saint-Andéol 94.
 Saint-Brice 257.
 Saint-Denis 270, II. 160, 161.
 Saint-Évremond 67.
 Saint-Fargeau II. 195.
 Saint-Florentin 264.
 Saint-Germain 174, II. 170, 171, 174—75, 176, 188, 236.
 Saint-Gervais-negyed 13, 24, 42.
 Saint-Gervé II. 187.
 Saint-Just II. 255.
 Saint-Lambert 163, 164, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 237, 239, 255, 256, 266.
 Saint-Laurent 80.
 Saint-Marc-Girardin II. 226.
 Saint-Marceau-külváros 78.
 Saint-Preux 188, 273, II. 6—23, 174, 261.
 Saint-Esprit II. 181.
 Saint-Pierre abbé, 112, 209, 210, 266.
 Saint-Pierre Bernardin (de) 5, 29, II. 18, 20, 186, 197, 215, 235, 251, 256.
 Saint-Pierre-sziget (Szt. Péter-sziget) II. 124, 131—139, 143, 152, 225, 227.
 Sainte-Marie 102.
 Saint-Simon-palota II. 142.
 Saint-Quentin-fogadó 107, 113, 123, 125, 150.
 Salève-hegy 31, 43.
Salve Regina 168.
 Sand Georges 112, II. 256.
 Sapay-hegy II. 165.
 Sarasin II. 120, 159.
 Sartine II. 185.
 Saurin 123.
 Sauttersheimi Sauttermeister Ignác (báró Sauttern) II. 107—111, 170.
 Sauvages II. 124, 228.
 Scaevola 29.
 Sceaux II. 187, 188.
 Schiller II. 18, 257.
 Schmidt II. 44.
 Schopenhauer II. 257.
 Scudéry (de) k. a. 28.
 Sellius 137.
 Sellon 282.
 Senebier 16.
 Sennecherre (de) 88.
 Serre k. a. 107.
 Shaftesbury 141.
 Shakespeare 213, 254.
 Sidney 182, II. 57.
 Sirven II. 251.
 Simphon 119.
 Skótország II. 111, 126, 131.
 Soisy 262.

Sokrates 152, II. 84, 116.
 Solar-ház 59.
 Solothurn 76.
 Sorbonne 108, 282, II. 102.
 Spalding II. 158.
 Sparta 160, II. 58.
Spectateur 67.
 Spinoza II. 55, 57.
 Staëlné II. 232, 256.
 Stafford-grófság II. 144.
 Steward John II. 142.
 Strassburg II. 109, 110, 139, 141, 145.
 Streckeisen-Moultou 235, II. 209.
 Sturm és Drang II. 257.
 Suard II. 153.
 Sully 211.
 Svájc 73, II. 105, 108, 120, 123, 131, 145, 230, 234.
 Szajna II. 187.
 Szaniszló kir. 159, 160, 164, 198.
 Szardínia 189.
 Szavoja 20, 62, 73, 78, 88, 184, II. 230.
 Szent János-templom 55.
 Szentjóni Szabó László II. 260, 262.
 Szentlélek-hospicium 54.
Sylvia sétatúja 131.
 Szászgótha-i herceg II. 135.
 Szavojai vikárius 59, 69, 235, 263, 268, 281, II. 68, 72, 221.
Szavojai vikárius hitvallása 235, 263, 268, II. 32, 67, 70, 72—90, 103, 237, 258, 263.

T.

Tacitus 20, 27, 98.
 Talmont hercegné 267.
Társadalmi Szerződés 207, 209, 264, 270, 275, 277, 278, 282, II. 24, 48—66, 67, 81, 90, 91, 113, 116, 190, 220, 253, 254, 259, 262.
 Tartini II. 162.
 Tasso 97, 113, 118, 124, 125, II. 172, 231.

Teleki József gr. 270, 271, 272—73.
 Telemach II. 33.
 Temple II. 142, 165.
Theodicea 16.
 Thevenin II. 170.
 Thieriot 129, 216.
 Thônes 72, 73.
 Thonon II. 117, 118, 220.
 Thun báró 135.
 Tieck II. 18.
 Tindall II. 69.
 Tissot II. 126, 172.
 Tolsztoj Leo gr. II. 258.
 Torino 52, 54, 185.
 Toulon 114.
 Tournefort II. 123, 188, 228.
 Treille-sétány 21.
 Tressan gr. 199.
 Trianon II. 188.
 Tribuné 41, 42.
 Tronchin János-Róbert 282, II. 117.
 Tronchin Tivadar 195, 219, 220, 230, 280, II. 113, 120, 144, 148, 159.
 Trublet abbé, 265.
 Trye II. 161, 162, 164, 165, 212, 231.
 Tuileriák II. 230.
 Turgot 138, II. 54, 153.
 Turretini 15, 16, II. 70.

U.

Új Heloise 43, 45, 75, 211, 215, 225, 226, 257, 258, 260, 261, 273, 275, II. 5—23, 36, 61, 67, 72, 90, 91, 105, 107, 142, 174, 204, 221, 233, 234, 239, 253, 257, 258, 262.
 Urfé(d') H. 28.
 Usteri Leonard II. 105, 107, 108.
 Uzès hg. 161.

V.

Vaillant II. 123, 188.
 Val de Travers II. 96, 97.

Valér 169—170.
 Vallette Gáspár 6, 13, 37, II. 240.
 Vallomásaim 5, 21, 25, 31, 32, 35, 36, 38, 41, 44, 51, 59, 61, 72, 73, 76, 77, 88, 89, 91, 115, 117, 128, 130, 148, 156, 161, 183, 192, 195, 216, 240, 270, 275, 282, II. 48, 67, 69, 85, 87, 109, 112, 122, 124, 125, 145, 162, 172, 173, 174, 175, 184—185, 202, 208, 209—222, 225, 226, 234, 235, 237, 240, 246, 247, 248, 259, 262.
 Vanlooné 165.
 Vaud-föld 30, 49, 188, II. 16, 135, 164.
 Vaussore de Villeneuve 74.
 Velence 114, 115, 117, 118, 121, 133, 187, 258, II. 160.
 Venture de Villeneuve 71, 72, 74, 86, 203.
 Vercelli (de) grófné 57, 58.
 Verdelet-út 113.
 Verdélin márkine 262, II. 141, 142, 154, 168.
 Verdières de Jouc II. 170.
 Vergilius 61, 90, 109.
 Verona 114.
 Vernes 186, 255, II. 75, 85, 121, 122.
 Vernet 186.
 Versailles 125, 127, 264, II. 188.
 Vevey 49, 75, 188, 212.
 Victor Amédée II. 50.
 Vidomne (de) abbé 71.
 Vigny Alfr. II. 256.
 Villemain 180.
 Villeroy hercegné 267.
 Vincennes 135, 140, 143.
 Vinet II. 241.
 Voguë (de) II. 255.
 Voltaire 35, 67, 88, 90, 97, 103, 112, 127, 128, 138, 161, 165, 167, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 215, 216, 217, 219, 220,

221, 221, 244, 245, 246, 254, 265, 267, 270, II. 10, 23, 60, 67, 74, 85, 90, 91, 95, 107, 113, 115, 120, 121, 142, 151, 155, 159, 172, 179, 196, 202, 202, 203, 206, 220, 236, 251, 258, 262.

W.

Walpole Horace II. 148, 152, 159.
 Warburton II. 57.
 Warensné (de) 48, 49—52, 57, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 72, 73, 75, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 100, 101, 103, 119, 126, 129, 139, 173, 184, II. 16, 20, 68, 124, 166, 225, 227, 245.
 Watelet II. 161.
 Webb ezredes II. 143.
 Werther II. 257, 261.
 Wielhorski Mihály gr. II. 190.
 Winzenried Rudolf 93, 94, 100, 104.
 Wolmar 222, II. 6, 7, 11, 113, 17, 19, 20, 61, 72, 107, 174.
 Wootton II. 144, 146, 147, 148, 157, 158, 159, 161, 162, 170, 211, 215, 224.
 Württemberg hg. II. 126, 236.

Y.

Yorki herceg II. 143.
 Yverdun 233, II. 95, 132, 139, 170, 210.

Z.

Zaire 97.
 Zenei Szótár 208, 211, II. 112, 138, 145, 161.
 Zsáfia II. 32—33, 45, 174.
 Zürich II. 105, 106, 107, 108.

TARTALOM.

HARMADIK SZAKASZ:

A NAGY ALKOTÁSOK KORA

(1756—1762).

XI. FEJEZET.

Az új Heloise.

A regény cselekvénye, alapeszméje, a felölelt témák gazdag sorozata ; telve van érzelmességgel, természetyszeretettel ; nagy hatása ; hibái, a jellemek rajza ; nyelvének újszerűsége	Lap 5
---	----------

XII. FEJEZET.

Emil vagy a nevelésről.

A mű alapelvei, az egyes könyvek tartalma ; forrásai, újításai, túlzásai, gyakorlati értéke, hatása . . .	24
---	----

XIII. FEJEZET.

Társadalmi Szerződés.

A mű tartalma, célja, hatása ; forrásai, Genf viszonyai szolgálnak hozzá alapul	48
---	----

XIV. FEJEZET.

Vallásos és erkölcsi felfogása.

Vallásos fejlődése, megtérése, önállósága. A <i>szavojai vikárius</i> hitvallásának keletkezése, tartalma, célja, jelentősége, hatása. A szív vallásos érzésének érvényre emelése, haladása az erkölcsi jó felé .	67
---	----

NEGYEDIK SZAKASZ :

A SZENVEDÉSEK KORA

(1762—1778).

XV. FEJEZET.

Môtiers-Travers-ben.

Lap

Môtiers-ben telepszik meg s itt 3 éven át eléggé nyugodt életet él. Lord Keith, Nagy Frigyes, Montmollin lelkész, új ismerősök és barátok. Örmény ruházata, botanizálása. Nyílt levele a párizsi érsekhez, ennek kedvező fogadtatása. Lemond genfi polgárjogáról; a genfi pártok; Falusi levelek; Rousseau válasza: *Hegyí levelek*; Zenei Szótár, a *Vallomások* kezdete. Menekülése Môtiers-ből . . .

95

XVI. FEJEZET.

Angolországban.

Szentpéter-szigetén, Strassburgban; Hume meghívása; elfogadja s Párizson át Angolországba utazik; Londonban, Chiswickben, majd Woottonban; sétál, botanizál, új ismeretségeket köt, tovább írja *Vallomásait*; összevész Hume-mal, ennek okai és teljes szakítása; nyilvános civódás; aggodalmai, menekülése, — elmebetegsége

131

XVII. FEJEZET.

Bolyongások Franciaországban.

Mirabeaunál Fleuryben, majd Conti hercegnél a tryei kastélyban; botanizálása, a *Zenei Szótár* befejezése; kellemetlenségek a cselédséggel; egy év múlva a Dauphinée-be menekül; Bourgoiben egybekél Terézzel, Monquinben tovább írja *Vallomásait*; majd Lyonban, előadatja a *Pygmaliont*; Párizsba tér vissza

160

XVIII. FEJEZET.

Lap

Utolsó évek Párizsban.

Életmódja, újra hangjegy-másolásra adja magát; a *Val-lomások* felolvasása, azokat betiltja a rendőrség; új ismerősei; a *lengyel alkotmány tervezete*; *Növénytani levelei*; üldözési rögeszméje kiújul; *Dialogusai*, ezeket a Notre-Dame oltárára akarja helyezni; Gluck és Grétry; utolsó műve. Kiköltő-zése Ermenonville-be, halála 181

XIX. FEJEZET.

Hátrahagyott művei.

Önéletrajzi művei (I—III.); botanikai művei (I—II.); zeneművek; levelezése 208

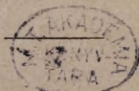
XX. FEJEZET.

Összefoglalás.

Rousseau emberi és írói jellemének fővonásai: az érzés és a képzelet uralma, kevélység és őszinteség, a függetlenség és az igazság szeretete, komoly erkölcsi fölfogás, önzetlenség és jószívűség. — Stílusa az erőt a bájjal egyesíti, szónoki hév és az érzés ereje jellemzi. Történeti jelentősége, a költő és moralista ellenkezései. Hatása Francia-, Német- és Magyarországon; a francia forradalom az ő eszméi után indul, ő a romantikus iskola atyja, a természetimádat megindítója, az érzelmi líra az ő nyomdokait követi 237

Jegyzetek. 265

Névmutató. 277

Sajtóhiba-igazítás.

Az I. kötet 77. lapján a 12—13. sorban „a másodikban Rous-seau“ helyett „a második Rousseau“ olvasandó.